

00 AUG 2010

3-1 023.

№ 3

ՀԱՆԴԵՍ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԻԳ

ՅՈՒՆԻՍ - ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

Փ Ա Ր Ի Զ

1938

“VEM,”

REVUE BIMESTRIELLE ARMÉNIENNE
Directeur : S. VRATZIAN

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ.- Մտածումներ ազգային միութեան եւ կազմակերպութեան մասին	1
ԳՆԴ. Տ. ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ.- Վանի երկրորդ կոիւնքը եւ վերջին իշխանութիւնը	11
Ռ. ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ.- Պատրանքների շրջանից (Դ)	29
Տ. ԴԵՆՅԵԱՆՅ.- Հետախույզի մը յուշերը (վերջ)	58
Ա. Օ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ.- Հայոց հարցը ինքնակառույց քաղաքներում	73
ՍԱՐՈՒԽԱՆ.- Յ. Թումանյանի յիշատակին	84
ՅՈՎՍ. ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ.- Յովան Դարբեան	87
Ինչպէ՞ս Խորհրդայնացան Ազրբեջանն ու Վրաստանը	93
ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ.- Բարեգործականի Ընդհ. Ժողովը.- Զարթոնցի քանգարանը	101
ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ.- Հայ Գրագէտներու Բարեկամներ.- Խ. Արզեանի Դիւանը.- Նոր գրքեր	104
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ.- Հ. Ն. Վ. Ակիւնեան՝ «Մովսէս Գ. Տաքեւացի Հայոց Կաթողիկոս եւ իր ժամանակը», Յ. Քիւրտեան	107
ՅԱԻԵԼԻԱՆ.- Գ. Միսիքարեան՝ «Պրագիլահայ Գաղութը»	25-40

ՆՈՐ ՏԱՐԻԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

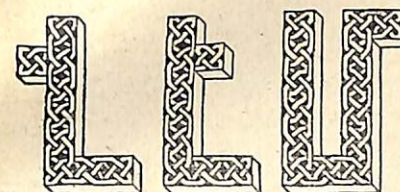
Ֆրանսա եւ Սիւրիա տարեկան՝ 60 ֆրանկ
Ամերիկա, Բրիտ. Կայսրութիւն, Եգիպտոս՝ տարեկան 4 դոլար
Մնացեալ բոլոր երկիրները տարեկան՝ 3 դոլար

Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդածների եւ ուրիշ ամէն տեսակ առաքումների համար.-

S. VRATZIAN — 13, Rue des Platanes, Cité Jardins de Plessis-Robinson (S.)

Gérant: V. Hampartzoumian

Imprimerie L. 42 Rue de la Jonquière PARIS (7e)

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ
ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Խմբագիր՝ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Զ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 3

1938

ՅՈՒՆԻՍ - ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՅԵԱՆ

ՄՏԱԺՈՒՄՆԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԵՒ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Նիկոլ Աղբալեանը, իրեն յատուկ վերլուծական տաղանդով ու մտքի յստակութեամբ, «Վէմ»-ի վերջին համարում, խտացրել էր իր «մտածումները ազգի եւ դաւանանքի մասին»: Մտածումներ, որոնք յասօր պէտք է զբաղեցնեն ամէն հայ անհատի միտքը — այնքա՛ն այժմէական ու կարեւոր են նրանք:

Ն. Աղբալեանը քննում է այն «հիմնական դադաւարները», որոնց վրա «պէտք է կառուցել մեր ժամանակի ազգային կեանքը», սակայն, նրա մտածումները առաւելապէս տեսական բնոյթ ունեն: Նրա առաջադրած միանգամայն ճիշտ սկզբունքներից հարկաւոր է դործնական եղբարկացութիւններ հանել, այսինքն՝ ընդհանուր ու վերացական դադաւարներին տալ կեանքի դործօն բովանդակութիւն: Այդ կարեւոր է եւ անյետաձգելի մասնաւորապէս այն պատճառով, որ արտասահմանի այսօրւայ մեր հանրային կեանքը աւելի քան երբեք «լքեալ դոյք»-ի է վերածւած՝ անտէր եւ անղեկաւար: Առաջ ոմանց համար գէթ այն պատրանքը կար, թէ Նրեւանում նստած է ինչ որ մի «հայ» կառավարութիւն, որ կը մտածէ եւ արտասահմանի հայութեան մասին. այսօր այդ խաբկանքն էլ ցնդած է յօդս: Ո՛չ հայ կական Նրեւան կայ, ո՛չ էլ արտասահմանի հայութեան վիճակով մտահոգուող կառավարութիւն դոյութիւն ունի. մենք մնացել ենք մե՛նք մեզի: Ու հետեւաբար, ուղենք — չուղենք, պարտաւոր ենք տէր դառնալ մեզ, զբաղել մեղանով, առանց մեր ճակատագիրը կապելու դրսի երեւակայական ուժերի հետ:

1894

519-2001

«Ձբաղւել մեզանով» առաջին հերթին նշանակում է ճանաչել մեզ, գիտենալ, թէ ի՞նչ ենք ներկայացնում մենք, իբրեւ հաւաքական մի ամբողջութիւն:

Այս տեսակէտից, դժբախտաբար, քիչ բան է արւած. ո՞վ ենք մենք. ի՞նչ ենք մենք. ի՞նչ է մեր համբանքը. քաղաքական ու տրնտեսական ի՞նչ որակ ունենք. ինչպէ՞ս ենք քայլում. ո՞ւր ենք գլխում: Հարցեր, որոնց լրիւ պատասխանը կարելի չէ դնել ո՛չ մի տեղ: Իսկ առանց ինքնաճանաչման անհնար է կշռել մեր բարոյական ու նիւթական ոյժի իրական տարողութիւնը: Արտասահմանի հայութեան մարդահամար, վիճակագրական զէթ նախնական տւեալների հաւաքում — ստիպողական մի աշխատանք է, որ պէտք է կատարւի, որպէսզի իմացւի, թէ ի՞նչ ենք մենք, ինչի՞նք ենք ընդունակ եւ ինչի՞նք արժանի:

«Ի՞նչ ենք մենք»: — Աւելի հեշտ է ասել, ի՞նչ չենք մենք:

Մենք, նախ եւ առաջ, հակառակ մեր բուռն ցանկութեան, Հայաստանի քաղաքացիներ չենք: Հայաստանը մեզ համար խորթ մայր է դարձել եւ աւելի քան խորթ, նա ուղղակի անգիտանում է մեր գոյութիւնը: Մենք կանք թէ չկանք — պաշտօնական Հայաստանի համար այսօր միեւնոյն է:

Եւ ոչ միայն Հայաստանի — մենք քաղաքացիներ չենք եւ դուրսը. անհող եւ անհայրենիք զանգւած. «Նանսէնեան ժողովուրդը»: Համամարդկային համակեցութիւնից դուրս ընկած բազմութիւն: Մի տեղ ծանր բեռ կամ տաղտկալի հիւրեր երկրի տէրերի համար: Ուրիշ տեղ՝ հանդուրժելի, բայց ոչ սիրելի: Այլուր, մեր արտակարգ կենսունակութեան ու շինարարութեան պատճառով, ձուլումի ցանկալի նիւթ, իբրեւ բնիկ ժողովրդի կենսական կորովը խթանող մի թթիւր մոր: Անհովիւ հօտ, որից ուղղում են օգտւել աւելի զօրաւոր ազգերը՝ դարձնելու համար մեզ պարարտացման նիւթ՝ իրենց արդասարբերութիւնը աճեցնելու համար:

Եւ սակայն, հակառակ դրան, մեր ժողովուրդը չի ընկճում, չարունակում է ապրել, տոկալ, աշխատել ու ստեղծագործել: Ծարուհակում է յուսալ, հաւատալ ապագային, ոգեւորութեան աղբիւրներ հնարել, իր գոյութեան հիմքերն ամրապնդող նորանոր ազգակներ ապահովել: Ապաւինած իր հրաշագործ հանճարին՝ ապշեցուցիչ յամառութեամբ դիմադրում է անհնարին դժւարութիւններին, իր միջից դուրս է բերում կենսախինդ, երիտասարդական խանդավառութեամբ լեցած թարմ ուժեր, գերագոյն ճիգ է թափում չկորցնելու համար իր ուրոյն անհատականութիւնը:

684-61

Դժբախտաբար, այդ ճիղը բաւարար չափով չի արգասաւորում: Դրական ու շինարար երեւոյթների կողքին քիչ չեն եւ բացասական ու քայքայիչ դործօններ: Արտասահմանի-հայութիւնը դեռ չի դարձել համբանքով, մտքով, կամքով ու հոգիով միաձոյլ, մէկ եւ անբաժան միութիւն ներկայացնող զանգւած՝ արտաքին վտանգին հաւաքաբար դիմադրելու վճռականութեամբ տողորւած:

Եւ ոչ միայն արտաքին՝ ներքին ճակատի վրա էլ դեռ խիստ զգալի են տկարացնող ազգակները: Առնենք, օրինակի համար, կրօնական — յարանաւանական խտրութիւնները, որոնք վաղուց արդէն ժամանակավրէպ դարձած պէտք է լինէին, բայց եւ այնպէս, դեռ շարունակում են զգացնել իրենց գոյութիւնը — հայ կաթոլիկ, հայ բողոքական, հայ լուսաւորչական. այս վերջինները նոյն իսկ յաւակնութիւն ունեն միայն իրենց համարելու իսկական հայեր: Վաղո՛ւց արդէն պէտք է հասկացւէր, որ՝ «ազգութիւնը մէկ է, մինչդեռ դաւանանքները կարող են մի քանի լինել», բայց ո՛չ միայն փաստով՝ դադափարով էլ դեռ հեռու է այդ գիտակցութիւնը: Հայ լուսաւորչական եւ կաթոլիկ յարանաւանութիւնները նոյն իսկ իրար հետ հաղորդակցութիւն էլ չունեն: Բուէնոս Այրէսում դեռ վերջերս օժեկց լուսաւորչական առաջին եկեղեցին. անգամ արար ու յոյն հոգեւորականութիւնը ներկայ է դնւել հանդէսին, բայց հայ կաթոլիկ համայնքի հովիւր փայլել է բացակայութեամբ: Այսպէս է եւ ուրիշ տեղեր. յարանաւանական խտրութիւնը մնում է եւ տակաւին նոյն իսկ մեր յառաջագէտ համարող շրջաններում քիչ չեն մտնում նախապաշարած գլուխներ, որոնք շարունակում են սնունդ տալ այս տխուր երեւոյթին՝ ազգութեան բնորոշման նախապայման համարելով լուսաւորչական եկեղեցին եւ զանազան ձեւերով ծամծմելով «արտաքոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ չիք փրկութիւն» այլեւ հինցած եւ անիմաստ դարձած իմաստութիւնը:

Սրանով, ի հարկէ, մենք չենք ուղղում ուրանալ բնաւ Հայոց եկեղեցու կատարած դերը մեր անցեալ պատմութեան ընթացքում: Հայոց եկեղեցին եղաւ հայութեան պահպանման գլխաւոր ազգակներից մէկը, մանաւանդ այն մռայլ ժամանակներում, երբ ազգային — պետական գործօնը վերացւած էր: Նոյն այդ եկեղեցին ստեղծեց հարուստ ազգային մշակոյթ՝ իր մէջ խտացնելով հայկական հանճարի ստեղծագործական թափը: Ամբողջ դարաշրջաններ մեր պատմութեան մէջ հայոց մշակոյթը կրօնական — եկեղեցական ոգիով է բնորոշւում, եւ ինչ որ էլ լինի այսօրւայ մեր աշխարհայեացքը՝ Սահակներն ու Մեսրոպները, Ներսէսներն ու Նարեկացիները, Ու-

րենացիներն ու Եզնիկները, մեր եկեղեցական արարողութանց հրաշակերտները, մեր սքանչելի շարականները, մի խօսքով՝ մեր անցեալ մշակոյթի գլուխ գործոցները բոլորիս համար նւիրական են, արդար հպարտութեան ու պարծանքի առարկայ: Այսօր եկեղեցին իր տեղը դնել՝ չի նշանակում ուրանալ ու ժխտել նրա կատարած գործը անցեալում:

Աւելին ասենք: Այսօր էլ դեռ, որոշ տեղեր եւ որոշ պայմաններում, եկեղեցին շարունակում է խաղալ դրական դեր ազգային կեանքում, սակայն այլեւս միայն լուսաւորչական եկեղեցու մենաշնորհը չէ այդ դերը. ուրիշ յարանաւանութեանց հայ եկեղեցիներն էլ, աւելի կամ նւազ չափով, կատարում են այդ դերը: Ասում ենք՝ աւելի կամ նւազ չափով, որովհետեւ աշխատանքի որակն ու քանակը կախած է ոչ այնքան եկեղեցուց, որքան եկեղեցականներից: Ստոյգ է այսօր, որ հայ կաթողիկ հոգեւորականութիւնը, իրրեւ մտաւորապէս աւելի զարգացած, աւելի զիտակից իր կոչումին, աւելի նւիրւած է անձնագործ ընդհանուր առմամբ, աւելի մշակութային գործ է կատարում, քան լուսաւորչական հոգեւորականութիւնը, որի մտաւոր մահարդակը շատ ցած է եւ որի մի խոշոր մասը տղէտ ու անգիտակից՝ ծոյլ ու շահամոլ տարրերից է բաղկացած՝ իր մտաւոր - բարոյական վիճակով անպատելով իր իսկ սպասարկած եկեղեցին: Հայ լուսաւորչական եկեղեցու հոգեւորականների համար պաշտօնը, սակաւ բացառութեամբ, սովորական ապրուստի միջոց է, ինչպէս խանութը, չուկան. կեանքի ուրիշ ասպարէզում՝ յաջողութիւն չգտած մարդիկ են սովորաբար հոգեւորական դառնում: Այդ առթիւ նոյն իսկ ժողովրդական առած է ստեղծւած՝ «մարդ չեղաւ՝ տէրտէր եղաւ»: Մինչդեռ կաթողիկ հոգեւորականները, ընդհանրապէս, աւելի զիտակից են եւ աւելի նւիրւած իրենց կոչումին:

Պարզ համեմատութեան համար առնենք, օրինակ, Փարիզը. կաղմակերպւած եւ զարգացած հոգեւորականներով օժտւած հայ կաթողիկ փոքրիկ համայնքի կողքին ի՞նչ պատկեր է ներկայացնում անհամեմատ աւելի բազմամարդ լուսաւորչական համայնքը: Մի դառամեալ եւ մտածելու ու գործելու կարողութիւնը կորցրած եպիսկոպոս՝ արգահատելի ե՛ւ իր համայնքի, ե՛ւ օտարների աչքին. եկեղեցին՝ սեփականութիւն մի խումբ մարդկանց եւ ոչ համայնքի. ներսը՝ անկերպարան քաոս. դուրսը - բայց դուրսը ո՞վ է հետաքրքրւում այդպիսի բաներով: Ի՞նչ է Փարիզի լուսաւորչական եկեղեցու ազգային - մշակութային դերը - մի քանի մարդասիրական ու խրճատարական փոքրիկ ձեռնարկներ: Իսկ դրա գիմաց՝ մշակութա-

յին եռանդուն աշխատանք կաթողիկ հայ վարդապետների կողմից: Փարիզը բացառութիւն չէ, այլ, եթէ ուզում էք, խորհրդանիշ, որ մի աւելորդ անգամ գալիս է հաստատելու, թէ ազգային տեսակէտից կրօնն ու յարանաւանութիւններն այլեւս չափանիշ չեն. կրօնը՝ ունի իր տեղը, ազգը՝ իրը: Չպէ՛տք է շփոթել կրօնը ազգութեան հետ. «կրօնը մասնաւոր խղճի գործ է, ազգութիւնը՝ ընդհանուր երեւոյթ»: Ժամանակն է, վերջապէս, հասկանալու այս տարրական ճշմարտութիւնը եւ գործադրելու յարանաւանական հայութեան փաստական ձուլումը ազգային միութեան սահմաններում: Ինչ որ զուտ յարանաւանական է, թո՛ղ մնայ կրօնական համայնքի հետաքրքրութեան եւ իրաւասութեան տակ. ինչ որ աշխարհիկ - ազգային է եւ ընդհանրական՝ պէ՛տք է երթայ միախառնելու համազգային կեանքի ու գործի մէջ, իրրեւ անանջատ մասնիկը համահայկական համակեցութեան:

Կան եւ ուրիշ ոչ աննշան երեւոյթներ հայութեան միութիւնը խաթարող ու դժւարացնող, որոնց մէջ գլխաւոր տեղը բռնում է, անշուշտ, հայ դանդաճների ցրւածութիւնը աշխարհէ - աշխարհ եւ տարբեր երկրներում հաստատւած լինելու փաստը: Ամէն երկիր ունի իր առանձնապատուկ պայմաններն ու օրէնքները, որոնք, յաճախ, տարբերում են ուրիշներից եւ նոյն իսկ հակադրութեան կամ հակամարտութեան մէջ են ուրիշների հետ: Ամէն երկիր միեւնոյն աչքով չի նայում ոչ - բնիկների վրա ու միեւնոյն վերաբերումը չունի դէպի մեր ազգային բարքերն ու հաստատութիւնները: Եւ բնական է, որ ամէն տեղ էլ հայութիւնը ստիպւած է յարմարել տեղական միջավայրի պայմաններին, օրէնքներին եւ քաղաքական պահանջներին եւ իր կեանքը ստորադասելով նրանց՝ դառնալով հայութեան եւ զարգացման համապատասխան ձեւեր: Այնուամենայնիւ, հակառակ դժբանք, ազգային կեանքի մի կարեւոր մասը դուրս է ընկնում տեղական սահմաններից եւ նոյնանում է հայութեան ընդհանուր կեանքի հետ: Այս մասերի համագումարն է, որ կաղմելու է արտասահմանի հայութեան համազգային միութեան բովանդակութիւնը:

Ներկայ պայմաններում, համազգային միութեան որոշ չափով խոչընդոտ եղող գործօններ են եւ քաղաքական կուսակցութիւնները, որոնք բնականոն պայմաններում ճիշտ հակառակ դերը պէտք է կատարէին: Անուրանալի է, որ կուսակցութիւնները մեր մէջ - իրենց կոչումի սխալ ըմբռնումով - եւ կուսակցական փոխյարաբերութիւնները ո՛չ սակաւ դէպքերում դժւարացրել ու դժւարացնում են ազգային կեանքի բնականոն զարգացումը: Առնենք, օրինակի համար, տա-

րինքեր տեւող անհիմն եւ ամուլ, այնքան ուժեր վատնող պայքարը Հայաստանի եւ Խորհրդային իշխանութեան շուրջ: Ո՞ւմ է հարկաւոր նա: Ի՞նչ օգուտ ունեցաւ այդ պայքարից Հայաստանը — ոչինչ, բայց ինչքան վնաս կրեց նրանից արտասահմանի հայութիւնը: Որոշ կուսակցութիւններ ազգային միութեան նախապայման դնելով անպայման հնազանդութիւնը Խորհրդային իշխանութեան՝ փաստօրէն անհնարին դարձրին արտասահմանի հայութեան համախմբումն ու համագործակցութիւնը նաեւ զուտ տեղական խնդիրներում:

Կամ մի ուրիշ փաստ — Ղեւոնդ Դուրեան եպիսկոպոսի սպանութեան հետեւանքով ստեղծուած կացութիւնը: Գործուածը ոճիր էր, եւ ո՛չ ոք չկայ, որ արդարացնէր, բայց տեսէք թէ կուսակցական նեղսրտութիւնն ու կիրքը ուր հասցրեց խնդիրը. այսօր Ամերիկայում կայ երկու թեմ, երկու ազգային կազմակերպութիւն, երկու հայութիւն, որոնք կոկորդ կոկորդի՝ իրար աւելի թշնամի են, քան չինն ու ճափոնը: Ծառ կա՞յ դրանից հայ ժողովրդին — ո՛չ: Ծառ ունին իրենք կուսակցութիւնները — հազի՛ւ թէ: Նեղամտութիւն, կիրք, մասնաւորը ընդհանուրից տարբերելու անկարողութիւն — ուրիշ բանի կարելի չէ վերագրել երեւոյթը: Յատկութիւններ, որոնցով այնքան հարուստ է մեր կուսակցութիւնների պատմութիւնը անցեալում եւ որոնցից զերծ չենք, դժբախտաբար, եւ այսօր:

Սրանով մենք չենք ժխտում, ի հարկէ, կուսակցութիւնների գոյութիւնն ու օգտակարութիւնը եւ ոչ էլ բոլորին միեւնոյն ջրով ենք լաւնում: Ճիշտ հակառակը: Քաղաքական կուսակցութիւնները բնական երեւոյթներ են ազգերի կեանքում, ուրեմն, անհրաժեշտ են եւ մեր մէջ: Բոլոր կուսակցութիւններն էլ, ի հարկէ, միեւնոյն արժէքը կամ պատասխանատուութեան միեւնոյն բաժինը չունին: Մեր խօսքը ընդհանուր երեւոյթի մասին է, որից զերծ չէ եւ ո՛չ մի կուսակցութիւն՝ մէկը աւելի, միւսը պակաս, մէկը իբրեւ պատճառ, միւսը՝ որպէս հետեւանք: Յաճախ, հակառակ իրենց կամքի, կուսակցութիւնները դժարացրել են ազգային միութեան գործը:

Մինչդեռ, եթէ մի կողմ դենք կուսակցական նախանձն ու կիրքը եւ «ես ու դու»-ի նկատումներով չառաջնորդենք, կը տեսնենք, որ, այսօր մանաւանդ, կուսակցութիւնների ըմբռնումների մէջ արտասահմանի հայութեան միութեան եւ կազմակերպութեան մասին էական ո՛չ մի տարբերութիւն չկայ ու չի կարող լինել: Եթէ կուսակցական եսասիրութիւններն ու հպարտութիւնները եւ դրանցից բխող արտայայտութեան ձեւերը հաշի չառնենք, բոլորն էլ ըստ էութեան միեւնոյն բանն են ուզում — օր առաջ վերջ տալ տիրող ա-

նիշխանութեան եւ ազգային կեանքը ստորադասել որոշ կազմակերպութեան: Այսինքն՝ մի խնդիր, որ 15 տարիէ դուած է հրապարակի վրա եւ վաղուց արդէն հասունցած պահանջ է:

Արդ՝ որո՞նք են այն խնդիրները, որ կարող են նկատուել ազգային միութեան եւ կազմակերպութեան պայման: Մեր կարծիքով, դրանք ամփոփուում են հետեւեալ կէտերի մէջ.—

Ա.— Հայաստանը շարունակում է մնալ մեր միակ Հայրենիքը, մեր բոլորիս գուրգուրանքի առարկան, մեր վերջնական յոյսն ու ապաւէնը: Մտածել, գոհել եւ աշխատել Հայաստանի համար մեր բոլորիս պարտականութիւնն է՝ այսօր եւ վաղը: Այս կամ այն իշխանութեան գոյութիւնը արդէլք չէ եւ չի կարող լինել, որ մենք սիրենք մեր հայրենիքը, մտահոգւենք Հայաստանի ճակատագրով եւ աշխատենք զօրացնել ու ամրացնել նրան: Աւելին, Հայաստանի գոյութեան եւ զարգացման պայմանները չպէտք է լինեն վէճի եւ պայքարի նիւթ. նրանց շուրջ հայութիւնը պէտք է լինի միասիրտ ու միակամ:

Այս վերաբերումը, սակայն, պատճառ չէ, որ մենք հաշի չառնենք իրականութեան միւս կողմը, այն, որ Հայաստանը այսօր յանձին իր ղեկավարութեան չի ուզում կապ ու գործ ունենալ արտասահմանի հայութեան հետ, որի վերաբերմամբ մերժում է որ եւ է նիւթական, բարոյական կամ իրաւական պարտաւորութիւն: Հետեւաբար, արտասահմանի հայութեանն է մնում մտածել իր գոյութեան ապահովութեան եւ զարգացման պայմանների մասին: Այստեղից ահա տրամաբանօրէն հետեւում է ազգային միութեան եւ կազմակերպութեան անհրաժեշտութիւնը: Վաղուց է հասած ժամը, որ արտահայաստանի հայութիւնը ամփոփի եւ կազմակերպուի համագայի միութեան եւ ուրոյն կազմակերպութեան մէջ:

Բ.— Ի՞նչ պէտք է լինի արտահայաստանի ազգային կազմակերպութեան նպատակը: — Մէկ բառով՝ ինքնապաշտպանութիւն: Հայը արտասահմանում պահել հայ՝ կապած ազգային հաւաքականութեան: Պաշտպանել հայ անհատի մարդկային եւ ազգային իրաւունքները: Նոր սերունդը հայ դաստիարակել եւ հայ պահել: Հայութիւնը ներկայացնել արտաքին աշխարհի առջեւ: Այսինքն, եթէ ուզում էք, կատարել այն դերը, որ վերապահւած է պետութիւններին իրենց քաղաքացիների վերաբերմամբ:

Այստեղ, սակայն, ծագում է մի խիստ փշոտ հարց. քաղաքական խնդիրներն էլ պէտք է մտնե՞ն ազգային կազմակերպութեան իրաւասութեան սահմանների մէջ: — Ի հարկէ, լաւագոյնը կը լինէր,

եթէ հայութեան վերաբերող բոլոր հարցերն անխտիր պարփակելին ազգային կազմակերպութեան մէջ, բայց տիրող հանգամանքներն ու մտայնութիւնը աչքի առաջ ունենալով՝ դժար է ենթադրել, որ նման մի փորձ պատկերի յաջողութեամբ: Հետեւաբար, գոնէ առաջին շրջանի համար քաղաքական խնդիրները պէտք է դուրս մնան ազգային կազմակերպութիւնից, բայց հետզհետէ, ժամանակի ընթացքով, կամ ad hoc ծագող եւ բացառիկ ծանրակշիռ նշանակութիւն ունեցող հարցերի վերաբերմամբ քաղաքականութիւնն էլ կարող է որոշ տեղ գրաւել ազգային կազմակերպութեան ծրագրի մէջ:

Գ. — Ի՞նչ բնոյթ պէտք է ունենայ ազգային կազմակերպութիւնը արտասահմանում: — Բացարձակապէս աշխարհիկ եւ համագրային: Զուտ եկեղեցական — կրօնական խնդիրները թողնելով յարանաւանական կազմակերպութիւններին՝ ազգային — մշակութային բոլոր գործերը պէտք է ջանալ մտցնել ազգային կազմակերպութեան շրջանակի մէջ: Հետեւաբար, ազգային կազմակերպութեան պէտք է մասնակցեն անխտիր բոլոր հայերը՝ լուսաւորչական, կաթողիկ, բողոքական, անկրօն: Ազգային միութեան մաս կազմելու միակ յատկանիշը պէտք է լինի հայկական հաւաքականութեան պատկանելու գիտակցութիւնը: Ազգային կազմակերպութեան մէջ մտնելու միակ պայմանը՝ է հայ մարդու սեփական կամքը: Կրօնական, յարանաւանական, քաղաքական, կուսակցական եւ ուրիշ խտրութիւններ տեղ չեն կարող ունենալ ազգային կազմակերպութեան մէջ: Ամէն հայ, ինչ դիրք, դաւանանք ու քաղաքական համոզում եւ ունենայ, կարող է անհամակցել ազգային կազմակերպութեան: Կարող է, իսկ բարոյապէս նաեւ պարտաւոր է:

Դ. — Ինչպէ՞ս իրականացնել ազգային կազմակերպութիւնը: Այս է խնդրի ամենէն դժար կողմը: Դժար, որովհետեւ մեր մէջ դեռ շատ ուժեղ են նախապաշարումները, անվստահութիւնն ու փոխադարձ կասկածը, տեղի թէ անտեղի դանազան վախեր: Ո՞վ պէտք է լինի նախաձեռնողը եւ ինչպէ՞ս: Տեւալ պայմաններում, այլ եւ հաշիւ առնելով նախկին փորձերը — Հայոց Ազգային խորհուրդը Կովկասում, Ազգային Համերաշխութիւնը Պոլսում, Ազգային Պատուիրակութիւնը Փարիզում — կարելի է նախատեսել նախաձեռնութեան տարբեր ձեւեր: Նախ՝ հնարաւորութեան դէպքում ուղիղ, կարճ եւ գործնական կը լինէր, եթէ քաղաքական կուսակցութիւնները որոշ համաձայնութեան գային միմեանց հետ եւ ապա որոշ ծրագրի շուրջ ջանային համախմբել ու կազմակերպութեան ձեւի տակ դնել ողջ հայութիւնը:

Եթէ այս ուղիղ ճանապարհը դեռ մատչելի չէ, կարող են համադրային ընդհանուր համակրանք եւ հեղինակութիւն վայելող անհատներ ստանձնել գործի նախաձեռնութիւնը՝ պայմանով, ի հարկէ, որ առաջուց ապահովեն կուսակցութիւնների համաձայնութիւնն ու գործակցութիւնը:

Նոյն դերը կարող են կատարել եւ որոշ ազգային — մշակութային հաստատութիւններ, ինչպէս Բարեգործականը, Համազգայինը եւ այլն՝ հաւաքաբար, կամ առանձին, դարձեալ նախօրօք ապահովելով կուսակցութիւնների համամտութիւնը:

Վերջպէս, այս գործում որոշ դեր կարող են կատարել եւ յարանաւանութեանց պետերը, եթէ կամենան: Կարող են գտնւել, թերեւս, եւ ուրիշ միջոցներ: Հանրային միտքը պէտք է որոնէ ու ցոյց տայ:

Այսպէս թէ այնպէս, արտասահմանի հայութեան ազգային կազմակերպութեան խնդիրը օրւայ հասած պահանջ է: Կարելի չէ անտեսել այդ պահանջը: Զեւերն ու միջոցները երկրորդական են եւ պէ՛տք է դառնալին:

Մի կէտ եւս: Ի՞նչ ձեւ, իրաւունքների եւ պարտականութիւնների ի՞նչ տարողութիւն պէտք է ունենայ ստեղծելիք նոր կազմակերպութիւնը: Ուրիշ խօսքով՝ կազմակերպական ի՞նչ սկզբունք պէտք է դրել համազգային միութեան հիմքում:

Մանրամասնութիւնները, ի հարկէ, դժար է նախատեսել, բայց հիմնական դրութիւնը այժմանից իսկ կարելի է մատնանշել: Կազմակերպական դրութիւնը ըլնում է նախ՝ հայկական դանդաժների աշխարհագրական դիրքից, երկրորդ՝ հայոց պատմութիւնից:

Հայ ազգային կեանքը յարատեւօրէն պահել է միայն այնպիսի կազմակերպութիւններ, որոնք հաստատուած են ապակենտրոնացման հիմքերի վրա: Հայոց եկեղեցին՝ օրինակ: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը էջմիածին կենտրոնով ամուր ու տեւական եղան ո՛չ միայն այն պատճառով, որ նրանք ներկայացնում էին հայ ժողովրդի ներառական ապրումները, այլ նաեւ, եթէ ուզում էք, դիտաւորապէս՝ այն պատճառով, որ հիմնւած էին ժողովրդի լայն ու գործօն նախաձեռնութեան ոգիի վրա: Ինքնավար եւ ազատ շրջանների մի Դաշնակցութիւն — կազմակերպական ա՛յս ձեւի մէջ է եղել Հայոց եկեղեցու ոյժի եւ տեւողութեան գլխաւոր աղբիւրը:

Նոյնը այսօր՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը: Թերեւս աւելի կատարեալ ծրագրով օժտուած կուսակցութիւններ ծնունդ առին հայ իրակաւնութեան մէջ, բայց նրանցից ո՛չ մէկը լայն ծաւալ ու տեւական

կենանք չունեցաւ. մի ուժեղ ցնցում — եւ խորատակեց: Դաշնակցութիւնը ցնցումներ էլ տեսաւ, փոթորիկներ էլ — եւ ի՞նչ փոթորիկներ — բայց ո՛չ միայն կանգուն է այսօր, այլ եւ միակ համաժողովրդական, կարելի է ասել նոյն իսկ՝ համազգային կազմակերպւած ոյժն է: Ինչո՞ւ: Միայն նրա համար, որ առողջ, իրատես ու կենսունակ ծրագրի՞ր էր մշակել: Նրա համար, որ հիմնադրութեան հէնց առաջին օրից ձեռնհաս, չըջահայեաց եւ անձնագոհ ղեկավարներ ունեցաւ: Որովհետեւ անհաշիւ հերոսական դործեր է կատարել եւ պաշտելի հերոսներ ու նահատակներ տւել: — Անշուշտ, այդ բոլորի պատճառով, բայց հէնց դրանք էլ մեծ չափով արդիւնք են՝ կազմակերպական այն բախտաւոր դրութեան — ապակենտրոնացման, որ այնպէս յաջող հեռատեսութեամբ որդեգրւեց ու կիրաւեց Դաշնակցութեան կողմից:

Կազմակերպական նոյն սկզբունքը թելադրում է եւ հայութեան ներկայ ցրւած վիճակով. միայն լայն ապակենտրոնացման դրութեան վրա կարելի է գլուխ բերել եւ տեւական դարձնել համազգային մի կազմակերպութիւն, որի անդամները ցրւած են չորս մայր ցամաքների վրա, 15 - 20 երկրներում՝ Հնդկաստանից սկսած մինչեւ Արժանտին:

Ստեղծւելիք ազգային կազմակերպութիւնը պէտք է կառուցւի ինքնօրէն եւ ինքնավար շրջանների միութեան վրա: Իրաւունքների եւ պարտականութիւնների ծանրութեան կենտրոնը պէտք է գտնւի շրջաններում՝ կենտրոնին վերապահելով աւելի բարոյական ու գաղափարական ղեկավարի եւ շրջանների միջեւ կապ պահողի դեր: Նա պէտք է լինի, բնականաբար, եւ գործադրողը այն հարցերի, որոնք ծրագրով կամ ժողովների որոշումով իրեն են վերապահւած:

Ինքնավար եւ ազատ շրջանների ազատ Դաշնակցութիւն — այսպէս է պատկերանում մեզ ազգային այն կազմակերպութիւնը, որ, վաղ թէ ուշ, անհրաժեշտօրէն պէտք է ստեղծւի, եթէ ներկայ դժոխային պայմանները արժատապէս չփոխեն: Այս կազմակերպութիւնն էլ, ի հարկէ, փրկութիւն չի լինի, բայց իբրեւ ազդու դարման՝ մի որոշ ժամանակի համար կենանք եւ աշխուժութիւն կը ներարկէ արտասահմանի հայութեան մարմնի մէջ եւ կը զօրացնէ նրա ղեկադրական թափն ու ինքնապաշտպանութեան կարողութիւնը: Իսկ արտասահմանի հայութեան հիմնական փրկութիւնը կախւած է միայն Հայաստանից:

Փարիզ

ԳՆԴ. ՏԻԳՐԱՆ ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ

ՎԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿՈՒՆԵՐԸ ԵՒ ՎԵՐՋԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ *)

(ԶԻՆԻՈՐԱԿԱՆԻ ՄԸ ՅՈՒՇԵՐԸ)

I

Դէպի վան. — Յուշեր կուի եւ սարսափի օրերէն. — Տէրմէն եւ Ռամկավարներու իշխանութիւնը. — Կազմակերպական եւ զանազան աշխատանքներ. — Հայոց Զորի տեղաւորումը. — Բիթլիսի վտանգը. — Դէպի Շատալի:

Փետրւար 6, 1916. — Ձմեռնային արեւոտ օր է:

Զրաւորներու խումբ մը, Երեւան — Զուլֆա դժով կը յառաջանանք հանդարտօրէն: Թւով մեծ չէ, ընդամենը 8 հոգի, որոնց մէջ Վասպուրականի լաւագոյն գործիչներէն երկուքը՝ Գրիգոր Պուլղարացին ու Լեւոն Շաղոյեանը:

Կը մեկնինք Վան:

Դեռ հինգ օր առաջ Աշտարակն էի, երբ Կոմսէն (Վահ. Փափաղեան) Երեւան հրաւիրող տոմսակ մը ստացայ: Փետրւ. 2-ին իր բնակարանին մէջ կարեւոր խորհրդակցութիւն մը տեղի ունեցաւ, որուն ներկայ էին Գրիգոր, Լեւոն եւ ես: Այս խորհրդակցութեանց զխա-

*) «Վէմ»-ի մալոյրդ համարով վերջացաւ Հմ. Մանուկեանի «Յուշատետք»-ի հրատարակութիւնը: Ինչպէս խոստացել էինք, այս համարից յաջորդաբար պիտի տանք Գնդ. Տ. Բաղդասարեանի յուշատետքը, որ գրի է առնւած օրը օրին, դէպքերի ընթացքով: Օրագրութիւնը սկսում է 1916 թ. Փետրւարից եւ հասնելու է մինչեւ Հմ. Մանուկեանի յուշագրած օրերը: Այս եւս քանգագին միւր է մեր մտքայն պատմութեան համար, մանաւանդ որ հեղինակը ո՛չ միայն գործն զերպատար է եղած, որ գտնւել է միշտ դէպքերի կենտրոնում, այլ եւ ուշադիր դիտող է եւ կենդանի արձանագրող:

ԽՄԲ.

ւոր առարկան եղաւ՝ ինչպէս օր առաջ Վան հասնիլ եւ կացութեան տէր դառնալ:

Վերջին նահանջէն յետոյ, Վանի մէջ ռուսական բանակին կողմէն, բաւական ազդարանակութիւն էր մնացած, գլխաւորաբար զաւառի ժողովուրդէն, որի սուար մասը կը կազմէին Շատախցիները: Շատ թշուառ վիճակի մէջ կապրէր այս ժողովուրդը: Տարրական սնունդի համար կը պակսէր պէտք եղած մթերքը: Ժողովուրդը մերկ էր եւ հագուստ — կապուստի մեծ կարիք ունէր: Տներու մեծ մասը քանդուած կամ այրուած ըլլալով՝ բնակարանի սուր կարիքը զգալի կը դառնար: Ո՛չ լծկան եւ ո՛չ ալ սերմնացու կար եւ ժողովուրդը զրկուած էր ստեղծադրածական աշխատանք կատարելէ: Բարոյապէս ալ նոյնքան յուսալքուած էր: Զկար նախկին խանգաւառութիւնը: Կուսակցական ոգին եւ կադմակերսական կարգապահութիւնը խախտուած էր: Յրաժողովիւն եւ ընդհանուր անտէրութիւն մը կը տրիւր ամենուրեք: Եւ ինչ խօսք որ, ինչպէս միշտ, այս անգամ ալ այս բոլորի միակ «պատասխանատուն» կը համարէր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը...

Թիֆլիսի եւ Երեւանի մէջ, մեր հակառակորդները իրար անցած՝ յաջողած էին Վան ուղարկել ռուս նահանգապետ մը — Տէրմէն, ու անոր շուրջ հաւաքուած Եզարեան — Թէրզիպաշեան — Զանգալեան երրորդութիւնը մի քանի տեղացիներով իրենց իրենց կադմեր էին փոքրիկ քաղաքապետութիւն մը եւ առօք — փառօք կը կառավարէին Վասպուրական աշխարհը:

Այս էր Վանի ընդհանուր պատկերը, երբ մենք Երեւանին մնաց — բարով ըրինք ու ճամբայ ելանք:

Կանցնինք հայկական Ղամարլու եւ Դաւալու գիւղերը: Կը գիշերենք պարսկական Սատարաք գիւղը: Կը հանդիպինք Նորաշէն, Խանուխար. լաւ տրամադրութիւն եւ բարձր ոգի կայ Շարուրի այս շրջանի հայ հասարակութեան մէջ, ինչպէս նաեւ կուսակցական աւանդութիւններ: Յեղափոխական նախկին փոխադրութիւնները եւ զինատար խումբերը մեծ մասով այս տեղերէն անցած են:

Կը հասնինք Նախիջևան ու Զուլֆա: Էրզրումի գրաւման խանգաւառութիւնը դեռ կարճադանդէ այս շրջանը, բարձրացնելով արբամադրութիւնը հայ հասարակութեան մէջ եւ յուսալքումի մատնելով պարսիկներն ու թաթարները...

Փետր. 11. — Կանցնինք Արաքսի վրա ձգուած երկաթեայ խոչոր կամուրջը — Զուլֆա — եւ կը մտնենք պարսկական հողը: Իսկոյն եւ եթ աչքի կը զարնէ այս երկրի յետամնացութիւնը: Ճամբաները աղ-

տոտ եւ անկանոն: Բնակարանները ցածլիկ ու մութ: Մարդիկ աղտոտ: Ամէն կողմ չքաւորութիւն եւ թշուառութիւն: Ճամբու երկայնքին հիմնուած են ռուսական էտապներ կամ Բաղաքներու Միութեան սննդակայանները:

Գեղեցիկ արեւ է, սակայն քամի մը կը փչէ եւ ցուրտը զգալի է:

Կանցնինք Տղմուտ գետը եւ կը մտնենք Աւարայրի դաշտը:

Գեղեցիկ է ան եւ ծառադարդ: Գեղեցիկ է մանաւանդ անոր պատմութիւնը...: Ահա ռազմական դարձողութիւններու նոյն թատերաբեմը, ուրտեղ Վարդանանց հերոսամարտէն 9 դար յետոյ, Նաղարբէկեանն ու Անդրանիկը մաքառեցան՝ պատմութեան կրկնութիւնը երեւան հանելով:

Երեկոյեան կը հասնինք Շոտավ, հայ — թաթարական գիւղ մը: Պէտք եղաւ բաւական ժամանակ դուրս մնալ այդ ցրտին, մինչեւ որ մեր աղա — գիւղացիները բարեհաճեցան մեզի ու մեր ձիերը տեղաւորել:

Փետր. 14. — Խոյէն կանցնինք ու կը մտնենք Կոտուլի կիրճը: Սկիզբն ու վերջաւորութիւնը քիչ մը լայն, իսկ վերջին մասը շատ նեղ ու երկար կիրճ մը: Երկու կողմերէն կը բարձրանան ցից — ցից կատարներ, որոնք հիմա ամբողջութեամբ ձերմակ ձիւնով են ծածկուած: Առատ ձիւն կը տեղայ. բոլք ու բորան է սաստիկ, ու 10 քայլ հեռաւորութեան վրա զիրար չեն տեսներ: Զախ կողմէն կը վազէ Կոտուլի գետը՝ սահուն եւ կատաղի, որը կը յիշեցնէ Բերկրի Բէնտի — Մահուն...:

Բարեբախտաբար, կը հանդիպինք ռուսական էտապ մը: Քիչ մը կը տաքացնենք մեր սառած մարմինը, ինչպէս նաեւ մեր ձիերը քիչ մը շունչ կառնեն ու կը կերակրւին:

Երեկոյեան կը հասնինք Հապաշուն քրտական գիւղը, ուրտեղ այժմ կապրին խառն քիւրտ եւ հայ ընտանիքներ: Հայերը կը կադմեն 20 ընտանիք, մեծ մասը Սարայի շրջանէն, իսկ քիւրտերը մօտ 200 անձ:

Գիշերեցինք Աւգատիկի յայտնի Ռէս Կիրակոսի տունը: Ի՛նչ սըրտամճիկ պատմութիւններ ըրին մեզի Ռէս Կիրակոսն ու իր կինը...:

— ձիւտ տարի մը կընէ: Սարայի գալմադամի հրամանով ոստիկանները մտան գիւղը (Աւգարիկ): Շալակաւոր անւան տակ նախ բոլոր երիտասարդները հաւաքելով գիւղէն դուրս հանեցին եւ անխնայ կոտորեցին: Յետոյ, գիւղը վերադառնալով, մնացածը՝ կին, երեխայ, ծեր, բոլորը կոտորածի եւ թալանի ենթարկեցին: Հրաշքով

միայն 25 հոգի ազատեցանք, ու այդ ահաւոր ցուրտին, մերկ ու բոկոտն, ահազին ճանապարհ կտրելէ յետոյ, Սարմատ ապաստանեցանք:

Այս դէպքերը տեղի կունենան ուսական բանակի առաջին նահանջի ժամանակ, երբ համարեա թէ ամբողջ Սարայի եւ Բաղալէի շրջանը միեւնոյն դժբախտութեան ենթարկւեցան: Պետական ժամտարմները եւ Շարաֆ բէյի 500 համախիտները կը մտնեն Բաղալէ, հայոց ամբողջ ունեցածը թալանելէ եւ տուները այրելէ յետոյ, 10 տարեկանէն վար եղող բոլոր այր մարդիկը կը կոտորեն եւ անոնց դիակները կը ձգեն անթաղ պարտէզներուն մէջ:

Դարձեալ Սարայի ժամտարմները Ախուրիկ կերթան, բոլոր հայերը կը հաւաքեն, իբր թէ Սարայ պիտի երթան քանդւած զօրանոցները նորոգելու, մինչդեռ, Աւղարիկի մօտ բոլորը կը ջարդեն, ու անոնց դիակները ամբողջ 7 օր մէջտեղ կը մնան, մինչեւ որ Ախուրիկէն ազատւած հայ կիները կուգան եւ կը տանին իրենց գիւղի գերեզմաննոցը թաղելու: Նոյն օրը տեղի կունենայ Հասան - Թամրան եւ Թաշոլիի գիւղերու ջարդը, Հաղարէն ու Սաթմանց գիւղերու տեղահանութիւնը, կողոպուտն ու կոտորածը...

Փետր. 15.— Առաւօտեան կը շարունակենք մեր ճամբան: Կը մտնենք Կոտուլ գիւղը, ուր կը հանդիպինք Վանի յեղափոխական զործիչ Գրիգոր Խլաթեանին, որը այս կայանի պետն է այժմ: Կը աւանենք Կոտուլի Համբարձումեանը՝ վերջերս նշանակւած Գաղաքներու Միութեան լիազօր Վանի շրջանի համար: Ան Երեւանէն մեկնած էր մեզմէ քանի մը օր առաջ:

Քիչ մը հանգստանալէ յետոյ, կը շարունակենք մեր ճամբան: Երէկ սկսած Կոտուլի կիրճը այսօր, կէսօրին, հազիւ վերջացաւ ու սկսաւ Սարայի լեռնադաշտը:

Սարայ բոլորովին քանդւած է: Հաղիւ քանի մը պաշտօնեայ կը գտնուի եւ ասորի ընտանիք մը, ուրտեղ եւ գիշերեցինք:

Փետր. 16.— Կը շարունակենք կտրել այս ձիւնապատ լեռնադաշտը: Կանցնինք Մահմադքի ձորով, որը նշանաւոր է իր ցրտաշունչ քամիով: Ձմեռը զգալի է եւ սառը մինչեւ մեր ոսկորները կը ծեծէ: Կը մօտենանք Արճակի լճին, որը նոյնպէս սառած է. այդ նշան է այս ձմեռւայ խտաշունչ ըլլալուն: Երեկոյեան կը հասնինք Արճակ:

Արճակ փոքրիկ գաւառ մըն է, ինկած Վանի արեւելեան կողմը, համանուն լճի ափին: Այս գաւառը մէկ մասով դաշտային է եւ միւս

մասով լեռնային: Ամենէն մեծ գիւղը Խառակոնիսն է, ուրտեղ եւ կատարւած է հերոսական պայքարը:

Սարայի կանոնաւոր ոստիկանները եւ Շարաֆ բէյի հեծելազօրը կասկածաշուշն այս գաւառը եւ անխնայ հուրի ու սուրի կենթարկեն:

Նոյն շրջանի դաշնակցական զործիչ Շիրինի կարգադրութեամբ Խառակոնիս կը կեդրոնանան Արճակի, Մանտանի գիւղացիները, ինչպէս նաեւ Աղարին եւ Բողաղքասանի փախստականները, թւով մօտ 3000 հոգի: Թշնամին 1500 հետեւակ եւ հեծեալ զինւած ուժերով եւ մէկ թնդանով կը յարձակի Խառակոնիսի վրա: Զինւած գիւղացիութիւնը հերոսաբար կը դիմադրէ մինչեւ երեկոյ՝ թշնամիէն խլելով 67 դիակներ: Սակայն, հաշի առնելով թշնամու թախան դերադանցութիւնը, գիշերով կանցնին Կղըճա: Մէկ օր ալ հոն կը դիմադրեն, բայց անընդհատ հալածւելով՝ կապաստանին Աւերակի գիւղը, ուրտեղ եւ կը կազմակերպւի վերջին դիմադրութիւնը: Ամբողջ օրը, թշնամու հաղարաւոր հետեւակ եւ ձիաւոր զօրամասի զրոհներուն, անոնց ուժերուն եւ գնդակներու տարափին տակ, հայկական դիրքերը անվիհեր կերպով կանգուն կը մնան՝ տալով թանգազին զոհեր: Խառարը իջնելուն միայն, Շիրինը կը յաջողի մօտ 10.000 հալածական այս ժողովուրդը Շահբաղի լեռներով եւ Սղալայի գլծով հասցնել Այդեաստանի հայկական դիրքերը...

Փետր. 17.— Կը պատահինք Շահբաղի. քիչ մը կը հանգստանանք ու երեկոյեան կողմը խանդավառօրէն կը մտնենք Վան:

Ահա Վանը, Հայոց աշխարհի դարդը: Իրապէս Վանը իր լեռներով, գետերով, իր կապուտակ սիրուն լիճով ու անոր կազմած գեղեցիկ տեսարաններով բացառիկ տեղ մը կը գրաւէ հայկական հողամասին վրա: Հեռէն մեր դէմ կը ցցւի քաղաքի պատմական բերդը, որուն վրա եկաւ բազմեցաւ հին դարերու գեղեցիկուհին ու սիրահարը՝ Շամիրամ... Քանի՜ քանի անգամ ձեռքէ ձեռք անցած է այդ քարաբլուրը: Դեռ տարին չլրացաւ, երբ անոր բարձունքներէն Վասպուրականի մարտական ժողովուրդը իր հնարած թնդանով ուսական բանակի յաղթական մուտքը ողջունեց...

Աւելի հեռէն ուրիշ գեղեցիկ հորիզոններ կընդգծւին: Ահա մեր ձախ թեւի վրա ցցւած՝ հպարտ եւ երկդաղաթ Վարազայ լեռը: Աւելի դէպի աջ՝ գեղեցիկ Արդոսն ու Եղբրովը կը շղթայաւորեն հորիզոնը: Շատ աւելի հեռուն, դէպի հիւսիս, երկնքի մէջ միւսած է ձիւնապատ սէգ Սիփանը՝ այս աշխարհի Արարատը... Իսկ դէպի արեւմուտք հազիւ կուրագծւին Նեմրութն ու Գրգուռը: Եւ այս բարձրաբերձ լեռներու ու հպարտ կատարներու ոտներուն բնութիւնը փո-

բաժնի անհատական և ընդհանուր առաջարկներ, որոնք մեջ կը ժպտի ու կը խայտառակ Վանի անհատական և կապուտակ լինեն...

Փետր. 18. — Դեռ արշալույսը չբացված ընկերներն ու գիւղացիները թափեցան մեղ մօտ: Մեծ մասը շատախցիներ են. ոգեւորւած են բոլորը ու խանդավառ մեր ներկայութենէն: Անձնապէս ես ալ ոգեւորւած եմ ու կը յիշեմ այն ջերմ, մտերմիկ ընդունելութիւնը, որոնք արժանացայ մէկ տարի առաջ, երբ էրզրումի ճակատէն Շատախ կը վերադառնայի...

Ափսո՛ս, շատերը չկան այդ օրուայ մարտնչողներէն:

Շատախցիներու մէջն է նոյնպէս Սիւտիկէնցի Աղատը, Շատախի հերոսամարտի գլխաւոր ղեկավարներէն մին: Մեղի կառաջնորդէ Յիգեցի Տինոսի տունը: Զինք կը ճանչնամ 1909-էն: Գիւղական Կոմիտէի անդամ էր, ներկած եւ հայրենասէր երիտասարդ: Անցնող բոլոր դառնութիւններն ու փոթորիկը բնաւ չեն աղքատ իր վրա: Կուսակցական կարգապահութիւնն ու պարտականութիւնը յարգող՝ նոյն հիւրասէր Տինոսն է մեր առջեւ:

Երեկոյեան Լեւոնի եւ Գրիգորի հետ դացինք Համազասպի շտապը: Ներկայ էին Կոստիան, Արմենակը, Աթանասեանը: Խօսք եղաւ արշաւանք մը կազմակերպել Խիզանի շրջանին մէջ: Համազասպը այս մասին պիտի խօսի ուստի հրամանատարին, անոր միտքը պատրաստելու համար:

Փետր. 21. — 7 հոգով դացինք Լէսի՝ շատախցիներու մօտ: Այս շրջանը տեղաւորւած են մօտաւորապէս 250 շատախցի ընտանիքներ, մեծ մասը Սիւտիկէն գիւղացի, որոնք աւելի տանելի վիճակ ունին, քան միւս դաղթականները: Ասոնք բոլորը Վան մնացած են Արամի վերջին նահանջէն յետոյ:

Մեծ պատերազմի ընթացքին, Վանի ճակատին վրա, բազմաթիւ նահանջներ տեղի ունեցան, որոնք շատ անգամ իրենց մասնաւոր անուններով յիշեցան:

1915-ի մեծ նահանջէն յետոյ, Արամ 400 հոգիէ բաղկացած Վաւուրականցիներով ուսական բանակի հետ անմիջապէս Վան վերադարձաւ: Օրինապէս եւ տրամաբանօրէն Արամ իր նահանգապետութիւնը շարունակեց: Սակայն, հաղիւ թէ 7 օր անցած էր, երբ ուսերը նորէն նահանջեցին՝ ստիպելով մեզի ալ քաշուիլ դէպի Խոջապ: Չնայած որ Ոստանի կողմէն ոչ մէկ թշնամի ճնշում կար, ճիշտ նոյն օրը Մուրատի հետ քանի մը ձիաւորներով հետապնդուեցին մը կատարած էինք դէպի թշնամի դիրքերը: Խոջապ չհասած ուսերը ետ դար-

ճան. մենք ալ եկանք: Մէկ քանի օր յետոյ, դարձեալ նահանջ... և այս անգամ Բերկերիի դժով: Միշտ ուսական բանակի կողքին կը հասնինք Բայազիտ - Աղա: Հիանալի է գիշերայ ուսերու երգեցողութիւնը — «Տէր, պահեա՛ղ զգարն»...: Եւ ի՞նչ զարմանք, յաջորդաբար ուսերուն, բանակը փոխանակ նահանջը շարունակելու, ետ վերադարձաւ դէպի Բերկերի - Վան: Արամ համոզեցաւ, որ անհնար էր այլեւս մեր յամառին ու մնալը, եւ ամբողջ խմբով վերադարձանք Իգդիր: Իսկ մեր ժողովուրդի մէկ մասը յամառեցաւ ու մնաց, եւ ահա նորէն գիրար գտանք:

Փետր. 26. — Համազասպը յայտնեց, թէ ճակատի հրամանատարը չի համաձայնիր Խիզանի ծրագրին: Մտածեցինք առաջարկել խոր հետազոտութիւն մը կատարել դէպի Շատախ:

Վերջին նահանջին, կուսակցական մաս մը գէնքեր եւ ռազմա-նիւթ կեդրոնացւած եւ պահած էր որոշ վայրի մը մէջ: Որոշեցինք դուրս հանել, որովհետեւ գէնքի մեծ պակաս կը զգայինք տեղական խումբեր կազմակերպելու համար: Ապարդիւն անցաւ մեր առաջին փնտռութիւնը, որովհետեւ բնակարանները բոլորը այրւած եւ աւերակները իրար խառնւած ու անճանաչելի դարձած են: Այս գործին մէջ մեզի օգնութեան հասաւ Համազասպի զինուորներէն Սեդրաքը, որը ճիշտ տեղը մատնանշեց: Պեղելէն յետոյ, դուրս բերինք 350 հրացան, դժբախտաբար, մեծ մասը վառւած: Ողջ վիճակի մէջ դուրս եկանք միայն 16 անտուկ փամփուշտ: Որոշեցինք բոլորը բաժանել ժողովուրդին: (Չմոռնամ յիշել, որ մենք Երեւանէն եկած էինք Համազասպի կամաւորական թուղթերով եւ կը համարէինք իր դուռդի զինուոր):

Փետր. 27. — Ամէն օր ժողովուրդէն բազմաթիւ դիմումներ եւ դանդաղանքներ կը լսենք Տէրմէնի իշխանութեան շուրջ: Ռամկավարները շատ անախորժութիւններու տեղի կուտան: Անհրաժեշտ է որ աւելի բարեխիղճ մարդիկ գան իշխանութեան գլուխը: Անկարելի է այս ձեւով շարունակել...

Փետր. 28. — Կոստիայի մօտ ենք: Կը խորհրդակցինք Բիթլիսէն դալիք գաղթականներու տեղաւորման մասին: Անդրանիկ ճակատէն կը հեռագրէ, թէ օրէ օր գաղթականութիւնը կը շատնայ, ու ինքը մինակ չի կրնար հասնիլ անոնց օգնութեան դործին: Որոշեցաւ Դանիէլ վարդապետն ու բժիշկ Տէր Թովմասեանը ուղարկել մինչեւ Դատան, կեդրոնական կայան մը հիմնել Աղթամար, եւ երկրորդական կէտեր՝ Սուրբ Յակոբ ու Սորբ:

Փետր. 29. — Մեր Վան հասնելէն առաջ, Դանիէլ վարդապետի

1919-2001

1919-2001

նախաձեռնութեամբ հոս կազմեալ էր ժամանակաւոր մարմին մը, կազմակերպական աշխատանքները տանելու համար: Այսօր ժողով մը ունեցանք այդ մարմնի հետ: Նկատի ունեցանք բոլոր հնարաւորութիւնները, կազմակերպութիւնը վերստեղծելու համար:

Առաջին առթիւ որոշեցաւ.

1.— Իսկոյն կատարել երկիր գտնուող ժողովուրդի ճշգրիտ վիճակագրութիւնը:

2.— Արձանագրել կուսակցական անդամներ եւ ջանալ փոքրիկ խումբերու վերածել:

3.— Փաստեր եւ տեղեկութիւններ հաւաքել ռամկավարներու գործունէութեան եւ իշխանութեան վերաբերեալ:

Մարտ 1.— Երկու զինուոր մեր հետ առնելով՝ Լէսկ գացինք վիճակագրութիւն կազմելու եւ զէնքի ընդունակ մարդիկ արձանագրելու համար:

Խոտի մեծ պակասութիւն կը կրենք: Փոքրիկ կարաւան մը ուղարկեցի Եկման խոտ հաւաքելու: Ես ալ գացի, ու գիշերեցինք Կարապետեան Սահակի տունը: Ան կը պատմէ սարսափի օրերէն. իրենց ընտանիքները Աւանց փոխադրելէ յետոյ, տղամարդիկ սարէ սար, այրէ այր թափառելով եւ պահելով՝ կրցած են ազատ մնալ մինչեւ կամաւորներու հասնիլը: Մօտակայ Մարմետի բնակիչները հաւատարմով թրքական բարեխնամութեան՝ գիւղը մնացած եւ բոլորը կոտորւած են:

Մոխիրի վերածւած է Զէվին թրքական գիւղը: Ճէվտէթի նահանջին, այս շրջանի թուրքերը կը շտապեն Վան հասնիլ փախչիլ՝ ազատուելու համար, սակայն Աւանցէն անդին չեն կրնար անցնիլ, քաղաքը հայերու կողմէ գրաւուած ըլլալուն պատճառաւ, եւ կը ստիպւին վերադառնալ եւ կեդրոնանալ Զէվին: Հայերը կը պաշարեն գիւղենք, ու կը սկսի կատաղի կռիւ մը: Համադասպի գունդը կը հասնի եւ բոլորին հաշիւը կը մաքրէ... (Թւով մօտ 5 - 600 հոգի): Մարդկային գանկերն ու մարմնի զանազան մասերը գետ փուած են չորս կողմը:

Մարտ 8.— Կանոնաւոր կերպով կը ջանանք մեր գաղթականները տեղաւորել Հայոց - Զորի շրջանը՝ հետապնդելով միաժամանակ երկու հիմնական նպատակ: Առաջին՝ գիւղացիութիւնը քաղաքէն դուրս հանել եւ հողին կապել՝ հողաւրով իրեն լծկան եւ սերմնացու: Երկրորդ՝ Հայոց - Զորի շրջանը աւելի վտանգաւոր դօտի ըլլալով՝

մեզ համար կազմակերպական եւ ինքնապաշտպանութեան առանձին թաղի ստեղծել. ռամկավարներու իշխանութիւնը մինչեւ հոն չհասնելով՝ մեր գիւղացիները աւելի ազատ ու համարձակ կապրին: Արդէն բաւական ընտանիքներ տեղաւորուած են: Անհրաժեշտ է երկար շրջան մը ընել եւ բոլորն ալ տեսնել տեղւոյն վրա:

Լեւոնի, Պօղոսի *) եւ Ազատի հետ անցանք Հայոց - Զոր: Կը հանդիպինք Բերդակ, ուր տեղաւորուած է շատախցիներու մէկ մասը: Կանցնինք Խոսով, Երբեմնի շէն ու բարեբեր այդ շրջանը. այժմ կատարեալ աւերակ ու ամալութիւն է: Երկնից թռչուններ իսկ չեն հանդիպիր մեր ճանապարհին: Ըստ մեր կարգադրութեան, շատախցիներ սկսած են փոխադրել աշտոնող ալ: Տեղացիներէն երեք - չորս հոգի հաղիւ կան: Կը գիշերենք տեղացի Վէրաոյենց տունը: Մկրտիչ Ներսէսեանը մէկ քանի դէպքեր կը պատմէ սարսափի օրերէն: Հիւրճի մէջ Իշխանի սպանուէն մէկ օր յետոյ, իրենց գիւղի մարդիկը լեռը կը բարձրանան ու կը մնան 10-15 օր, մինչեւ որ Լազգին իր հրոսախումբով կը յարձակի ասոնց վրա: Ուժեղ կռիւ մը յետոյ, ազատւողները կը յաջողին անցնիլ Վարագ եւ իջնել Այդեաստան:

Կանցնինք Հայոց - Զորի աւերակ գիւղերով՝ քանդուած, փլիւլւած, կամ հրկիզուած: Տեղ - տեղ մէկ - երկու ընտանիքներ եկած ու նոր կը տեղաւորւին: Վերին Պիսկերտ դարձեալ քանի մը շատախցի ընտանիքներ եկած տեղաւորուած են: Կը հանդիպինք Խառնուրդ, քիչ մը հանդիստ կանոնք Աղսենցի (Նորտուղ) Գարբիէլի մօտ: Այստեղ տեղաւորուած են նորտուղցի հարիւր անձ, որոնք մինչեւ վերջին Ռատանի կռիւը դեռ քիւրտերու մէջ կը գտնուէին Մլա - Մէրկէի կողմէրը: Գարբիէլը մեզի կը հաղորդէ քիւրտերու մէջ Շատախի կռիւներու շուրջ խօսուած պատմութիւնը: Կը յիշէ մասնաւորաբար «Ազգային Այրի» *) թողած սարսափը քիւրտերու վրա: Գարբիէլը տեղեկացուց նոյնպէս, որ Հաջի - Մահմուդը հրկիզած է թաղը:

*) Շատախցի մտաւորական մը: Մասնակցած Շատախի ամբողջ հերոսամարտին: Աշխատակցած մեզ հետ 1916 - 1918: Սպանուած Կոստիայի հետ, Մային - Դալայի մէջ: Տ. Բ.

*) Շատախի Թաղին նայող Մէտիար լեռան կուրծքին մէջ կը գտնուէին այս այրը, ուրտեղ առաջին ամգամ ապաստանած է վարդանը ու այնուհետեւ կոչուած է «Ազգ. Այր»: Մեր կռիւներուն, արշալոյսէն առաջ, երկու լաւ նշանակից զինուոր պաշարով միասին հոն կուղարկէինք: Անոնք իրենց տիրող անբեւոյժ դիրքի եւ ուղիղ նշանաւորեան շնորհիւ սարսափ կը ձգէին բուրքերու վրա եւ կարգիլէին անոնց ազատ շարժումները՝ խլելով բազմաթիւ զոհեր: Տ. Բ.

Կանցնինք Աստուածաշէն: Հոս կապրին այժմ 8 հոգի: Այստեղ ալ թուրքերը ժողովուրդը հաւաքած են մէկտեղ եւ ապա բոլորը միասին կոտորած: Նոյն սեւ բախտին արժանացած են Էրէրին, Հանգըւտան, Կղզի հայկական գիւղերը:

Կը մտնենք Նոր Գեղ. նորէն փրկւած ու աւերակ: Հոս կան 7 տըղամարդ առանց ընտանիքի: Կը հիւրասիրենք Աւոյի մօտ: Սարսափի օրերուն, այս դիւղը կրցած է ազատել: Իշխանի սպանելու լուրը առնելուն պէս, հայերը կը պաշարեն գիւղամիջի թուրք պահակատունը եւ իրենց ամբողջ կայքով կը յաջողին ապաստանիլ Վարազ, որը շատ հեռու չէ այս տեղէն:

Մարտ 10.— Վերադարձանք վարի Հայոց - Զորը: Կեմ գիւղն ենք: Հազիւ թէ քիչ մը բանջար ու աղ կը գտնենք կշտանալու համար: Կատարեալ թշուառութիւն:

Քաղաքէն մեղ մօտ եկան Նշանը, Գրիգորը եւ Անդրօն: Պուղարացին կը գրէ մեզի՝ անցնինք Փրխուս (Կարճկան): Կը յայտնէ թէ Համազասպի զինւորները 2 - 300 սեւառաւարներ կը բերեն այդ կողմերէն, զորս պէտք է կերպով մը առնել իրենց ձեռքէն եւ գալտնի ճանապարհով Հայոց - Զոր փոխադրել, գիւղացիներու վրա բաժանելու համար:

Գիշերով անցանք Քերծ: Ծէն ու հարուստ նախկին գիւղին մէջ հազիւ 7 - 8 հոգի կապրին այժմ: Իրենք կեփեն, կը լւան ու կը թափեն: Սարսափի օրերուն ժողովուրդի մէկ մասը անցած է Անդղ մօտակայ գիւղը ու այնտեղ կոտորւած է, իսկ մնացած մասը քաշւած է լեռը եւ հետզհետէ փոխադրւած Փեսանդաշտ, Լեւոնի մօտ:

Մարտ 11.— Առաւօտ կանուխ ճանապարհւեցանք: Կանցնինք Ոստանով՝ Ռշտունեաց գաւառի գլխաւոր քաղաքը, հին օրերուն նւիրւած Լուսին աստուածուհուն: Ծառախիտ սիրուն աւան մը, որ կը սկսի Արդոսի լանջերէն ու կը տարածւի մինչեւ ծովափը, ուր կանգուն կը մնայ դեռ հին արարական կոթող մը:

Արամի նահանգապետութեան օրով մեր Լեւոնը այս տեղի դաւառապետը կարգւած էր: Կարճ ժամանակով մը Արծրունիներու հին ամբողջ ազատութեան շողը վայելեց: Սակայն, աւա՛ղ, այժմ ամբողջապէս ամայի ու մոխրակոյտի վերածւած է: Ի՞նչ դառնազին տաղեր պիտի երգէր Եղիշէն, որու աճիւնները ամփոփւած են այս սրբազան վայրերուն մէջ: (Չարահան Ս. Նշան վանքը):

Ռուսերը ամէն տեղ ահագին խրամներ են փորած եւ լաւ ամրացուցած:

Կը հանդիպինք Աղթամարի դրսի տունը: Հոս հանդիպած եմ առաջին անգամ 8 տարի առաջ դաշնակցական զինւոր Պետրոսի հետ (Բառաստա): Հոս էր եւ Իշխանը. ինչքա՛ն ջանք թափեց վերաշինելու եւ կազմակերպելու այս տունը, սակայն, չէնքը դարձեալ աւերակ է հիմա, իսկ ինքն ալ քաւութեան նոխազ դարձաւ իր այնքա՛ն սիրած Լեւոնապարին:

Կը հասնինք Նոր Գիւղ. մեր ձիերուն դարի, մեղ ալ քիչ մը պաշար վերցնելով՝ կանցնինք Տեղդէս քրտական ամայի գիւղը: Այնուհետեւ այլեւս բնակչութիւն չկայ. աւերակներու եւ ամայութեան մէջ կը թափառինք:

Մարտ 12.— Կանցնինք Թալմաշի կիրճով, ջրառատ, ծառադարձ գեղեցիկ ձոր մը: Ծրջակայ գիւղերը բոլորը քրդական են, այժմ աւերակ ու անմարդաբնակ: Թուրքերը այս դիրքերուն վրա կատաղի դիմադրութիւն են ցոյց տւած ռուսական բանակին: Դեռ որոշ կերպով կերեւին իրենց փորած խրամները, որոնց մէջ պարապ փամփուռները դէպեր կազմած են: Նշանաւոր է Անդրանիկի գիշերային բռնն զրոհը այս ճակատին վրա, որը ստիպեց թուրքերուն թողնել Կապոյտ - կողի լեռնաշղթան:

Կը բարձրանանք Ս. Յակոբի թեւերը ու կը հանդիպինք Համադասպի զինւորներուն, իրենց կենդանիներուն հետ: Ետ կը դառնանք ու բոլորը կը տանինք Տեղտես, գլխաւոր ճանապարհէն հեռու, ապահով դադանի վայր մը: Պէտք եղած կարգադրութիւնը ընելէ յետոյ, մենք զատեցանք եւ ուղղեցանք դէպի քաղաք՝ հանդիպելով Պատակաց, Քերծ, Իշխանի դոմ, Արտամես եւ Ծվստան գիւղերը:

Մարտ 16.— Երեւանէն նամակներ ստացանք: Կոմսը կը գրէ թէ բաւական լուրջ աշխատանքներ կը տարւին հոն մեզի լծկան, սերմնացու եւ պաշար հասցնելու համար: Կը յայտնէ նոյնպէս, որ ռուսահպատակ զինւորացու կամաւորները ետ կը կանչւին դէպի Ռուսաստան: Խմբապետները նոյնպէս հրաւիրւած են Թիֆլիս, խորհրդակցելու համար կացութեան շուրջ:

Մարտ 18.— Գրիգորի ու Դանիէլ վարդ.՝ի հետ առանձին խորհրդակցութիւն մը ունեցանք եւ պատասխանեցինք Կոմսի նամակին: Խնդրեցինք մասնաւորաբար ներգաղթող ժողովուրդը կազմակերպւած եւ բոլոր կարիքները բաւարարւած վիճակի մէջ ճամբայ հանեն Երեւանէն: Տեղւոյն վրա կենանք երթալով կը սղի, ապրելու դժուարութիւնները կը շատնան:

Կէսօրին Լեւոնէն նամակ մը կը ստանամ: Կը յայտնէ, թէ Պլթենց պէտք է մեկնիմ եւ անասունները ստանամ: Պողոսը հետո առնելով՝

խակոյն կը մեկնիմ Բերդակ. այնտեղէն ալ Ազատ կընկերանայ ու կը մեկնինք:

Մարտ 19.— Աթանանց կը պատահիմ Լեւոնին եւ Կոստիային: Անասունները կը քշենք Պլթենց: Կոստիան եւ Լեւոնը անցան քաղաք կարգադրելու, որ գիւղացիները հոն գան եւ անասունները բաշխենք ըստ կարիքի եւ կարողութեան: Քաղաք առաջնորդեցան նոյնպէս Խիզանէն եկող գաղթականները, թւով 100 հոգի, բոլորն ալ քրդախօս:

Մարտ 23.— Քանի օրէ ի վեր Պողոսի հետ Պլթենց գիւղն ենք: Գիւղական խաղաղ կեանք կապրիմ: Գլխաւոր զբաղմունքս որսորդութիւնն է, կը բարձրանամ մօտակայ լեռները եւ, բարեբախտաբար, առատ աղանիւներու եւ կաքաններու կը հանդիպիմ: Ամէն օրւայ մսեղէնը ապահովւած է: Թէեւ պատահեցաւ, որ օր մըն ալ սեւ ագռաւի չոր միսը կըծենք: Գիւղի մէջ ընդամենը 6 այլ մարդ կայ եւ մէկ կէն՝ Շիրտանցի Ռէհանը, որ մեր հացը կեփէ: Յարութիւնի տունը կը մնանք ու գիշերները կանցընենք քրդական «լօ՝ լօ՝»-ներ մտիկ ընելով...

Քաղաքէն Լեւոնն ու Դանիէլ վարդապետը եկան եւ սկսանք անասուններու բաշխումը: Ամենաբարձր գին նշանակեցինք 30 բուբլի: Չնայած որ տասն անգամ թալանեցաւ սա խեղճ ժողովուրդը, սակայն նորէն սեւ օրւայ համար իր վերջին կողքէն գիտէ խնայել: Յաջորդ օրը անցանք դէպի Խոսպ, մնացած անասունները վերին Հայոց - Ջորի մէջ ծախելու համար:

Եղան գիւղացիներ, որոնք քաղաքի մէջ աւանջ կախելով ռամկավար քաղաքապետարանին՝ զրկեցան աժան գնով մէկ - երկու լըծկան ունենալէ: Անոնք կը կարծեն թէ քաղաքապետարանի մէջ յօրանջելով՝ երկինքէն եղ պիտի իջնէ, ու իրենք ալ պիտի բաժանեն... Անհրաժեշտ է գլուխը քարին վարնել, չեղածը ստեղծելու համար, սակայն ատիկա անոնց դործը չէր:

Արդէն կամաց - կամաց իրական իշխանութիւնը մեր ձեռքը կանցնի: Ժողովուրդը այլեւս քաղաքապետարանի ճամբան կորսնցուց... Միւս կողմէն գինեւորական հրամանատարին տրւած ռազմական թեթեւ պարտականութիւններն իսկ (կարգապահութիւն, հետազոտութիւն, եւայլն) ի վիճակի չեն կատարելու: Ռամկավարներու գինւ. ներկայացուցիչ Չանդալեանը յուսահատած է այլեւս եւ խեղճ մարդը երբեմն իր ստացած հրամանները մեղի կը փոխանցէ եւ մենք կը զործադրենք իրեն անունով:

Մարտ 26.— Երեւանէն մեզ մօտ եկան Սահակ եւ Արմենակ Տ. Թովմասեան, շատախցի, եւ Յարութիւն Պիպերեան, պոլսեցի: Հետզհետէ մեր շուրջ կը հաւաքւին մտաւորական թէ մարտական բոլոր տարրերը:

Վարդապետի եւ Լեւոնի հետ միասին Կոստիայի մօտ դացինք, անասուններու դրամական հաշիւը փակելու համար: Հոն են նաեւ Համադասալի գինեւորները՝ Միխիթար, Միհրան, Յակոբ եւ Արամ. շատ դժգոհ են, որ մենք աժան գնահատած ենք իրենց կենդանիները: Շատ գէշ տպաւորութիւն կրեցի: Ահա մարդիկ, որոնք եկած են իրենց կեանքը զոհարելու այս հայրենիքին եւ սակայն սակարկութիւն կը կատարեն այս խեղճ ժողովուրդին դոյզ մը լծկան տալու դործին մէջ: Կոստիայի միջնորդութեամբ յանձնեցինք իրենց պահանջած 7000 բուբլին, զիրենք լաւ մը խայտառակելէ յետոյ:

Մարտ 29.— Հանդիպեցանք Կոստիային: Գէշ տեղեկութիւններ տւաւ մեզ ճակատի մասին: Թուրքերը երեք անգամ շատ բուռն կերպով յարձակում գործած են Բիթլիսի ուղղութեամբ եւ քաղաքը վրտանդի տակ կը համարւի: Համազասպն ալ քաջած է դէպի Բէլու՝ չկարողանալով պահել Վնկվառը: Որոշեցաւ շարաթը մէկ անգամ Կոստիային եւ բժիշկին (Տէր - Թովմասեան) ժողովի կանչել մեզ մօտ, որպէսզի տեղեակ ըլլան մեր կատարած ներքին աշխատանքներուն եւ միաժամանակ կապ ու յարաբերութեան միջոց դառնան մեր եւ կառավարութեան միջեւ: Որոշեցաւ նոյնպէս մեր տրամադրութեան տակ դառնող գէնքերը բաժանել ժողովուրդին: Տէրմէնը չի կարող կառավարել: Անկարգութիւնն ու անիշխանութիւնը կը շարունակուի, ինչպէս նաեւ կողոպուտն ու մասնակի սպանութիւնները: Երկու օր առաջ Ատիկիւղալի մէջ, ռուսերու կողմէ կը սպաննւին երկու հայեր: Քիւրտերու պակասը անոնք կը լրացնեն: Մեղքը ռամկավարներուն է. ոչ մէկ կարող եւ ազդեցիկ մարդ ունին իրենց մէջ եւ, որ գլխաւորն է, զսպիչ ոյժ չունին երբեք: Ժողովուրդին մէջ արդէն Բիթլիսի անյաջողութեան մասին կը խօսուի: Նահանջի սեւ ուրւականը դարձեալ կը թեւածէ մեր դժբախտ հորիզոնին վրա:

Մարտ 30.— Կացութիւնը հետզհետէ աւելի վտանգաւոր կը դառնայ: Մուշէն թէեւ ռուսական օգնական ոյժեր հասած են Բիթլիսի ճակատը, սակայն վտանգը դեռ չէ անհետացած: Տէրմէնն ու իր կառավարութիւնը ահ ու դողի մէջ են: Կը կասկածին ընդհանուր նահանջէ մը: Ըստ իրենց ստացած տեղեկութեանց, Մուսուլէն բազմաթիւ թուրք զօրամասեր կը շարժին Շատախի եւ Նորդուզի ուղղութեամբ:

Տէրմէն Չանգալեանին առաջարկած է 20 - 30 հոգով հետազոտութիւն մը կատարել Կասրիկի (Նորդուզ) ուղղութեամբ: Չանգալեանը ճարահատ մեզի դիմեց: Իրեն օժանդակելու համար պայման դրինք, որ կառավարութիւնը զինէ տեղացի ժողովուրդը:

Երեկոյեան Կոստիայի մօտ խորհրդակցութիւն մը ունեցանք՝ զբաղւելով ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան եւ ընթացիկ հարցերով: Ներկայ էին բժիշկը, Պուլղարացին, Լեւոնն ու Չանգալեանը: Յանձն առինք Լեւոնի հետ Չանգալեանին օժանդակել Կասրիկի հետազոտութիւնը գլուխ բերելու համար: Մեզի պիտի միանայ նաեւ քողաքներու հարիւրապետ մը:

Մարտ 31.— Լեւոնի հետ անցանք Հայոց - Ձոր՝ «մեր իշխանութեան սահմանները»: Անդրօն ուղարկեցինք Խոսպ, բոլոր զինւած շատախցիները բերելու: Հաւաքավայր կը նշանակենք Անկշտանց: Երեկոյեան հոն կը գտնենք Չանգալեանը 6 հեծեալի եւ 15 հետեւակի հետ: Մեզի լաւ մը կը հիւրասիրէ: Ստացւած հեռագրէ մը կը տեղեկանանք, թէ հինգ օրւայ բռնուն կուէ յետոյ, թուրքերը Բիթլիսի ճակատին վրա ետ չալրտւած են, գերի թողլով 100 զինուոր, 2 սպայ եւ 1 զնդացի:

Ապրիլ 1.— Յառաջ կը շարժւինք ու կը գիշերենք Դէմկոսնի: Ձիւնախառն անձրեւ եւ սարսափելի եղանակ: Փռոււորապէս թրջւած ենք: Տղաները իսկոյն տան մը մէջ առատ յարդ փոքցին եւ խոշոր կրակ մը վառեցին, որու շուրջ բոլորւած՝ ուրախ - զւարթ գիշեր մը անցուցինք այս ամայութեան մէջ... Մեր հետեւակները եկան հասան մեզ, թուով 70 հոգի:

Ապրիլ 2.— Ժամը 3-ին ճամբայ ընկանք եւ ժամը 5-ին հասանք Կասրիկ: Իրապէս սիրուն վայր մը եւ միաժամանակ ուղղական կարեւոր կէտ, որ հանգոյցը կը կազմէ հարաւէն (Շատախ, Նորդուզ) եկող գլխաւոր ճանապարհներուն: Ինչ խօսք որ թշնամիի հետք չենք գտնել:

Կը շարունակենք մեր ճամբան եւ կը մտնենք Հոգոց - վանքի ձորը՝ նեղ, խորունկ, քարքարոտ, անդնդախոր... Երեկոյեան կը հասնինք Հոգոց - վանքը եւ հոն կը գիշերենք:

Աւերակ ու ամայի այս պատմական մենաստանը, կարծես, առանձին խորհրդաւորութիւն մը ստացած է այս ահաւոր ամայութեան մէջ: Կար ժամանակ որ հայութիւնը գունդագունդ ուխտի կու գար այս մենաստան սուրբին, եւ օրերով այս լեռն ու ձորը ուրախութեան աղաղակներ կարձագանդէր...

Ապրիլ 3.— Առաւօտ կանուխ մեզի կը հասնին Պողոսն ու Աստուրը, որոնց ետ ուղարկած էինք պաշար բերելու, մեր խումբի թիւը բարձրացած ըլլալուն պատճառաւ:

Ժամը 8-ին կը շարժւինք: Ճանապարհը կանցնի դարձեալ միեւնոյն սարսափելի ձորով: Երկու կողմերը կը բարձրանան ցից - ցից ահաւոր լեռներ, իսկ վարը, մէջտեղէն կը վազէ արագահոտ Տիգրիսը, որը մեզի պիտի առաջնորդէ մինչեւ Շատախի կեդրոնատեղին՝ Թաղը: Երկու մասի կը բաժնուի մեր խումբը, ձորի երկու կողմի լանջերով յառաջանալու համար: Յաճախ ստիպւած ենք ձիւն վար իջնել ու սանձէն քաշել: Փոքրիկ, անխոհեմ շարժում մը բաւական է մինչեւ վարը, ձորին յատակը, Տիգրիսի մէջ գլորելու համար: Ռուս քողաքները ուղղակի ապշած են այս լեռնաշխարհի վրա ու լաւ մըն ալ կը հայհոյեն պառուսկի:

Ես կը գտնւիմ Տիգրիսի ձախ թեւի լանջին վրա: Դեռ մարդկային ոչ մէկ հետք: Կը հասնինք Յընի գիւղը: Զգուշութեամբ ներս կը մտնենք: Ո՛չ ոք: Սակայն, տան մը մէջ կը գտնենք նոր հանւած զոյգ մը տրեխ եւ թոնիրի մը մէջ տաք մոխիր... Ուրեմն, մարդ արարածը անցած է այս կողմէն:

Քիչ մը եւս կը յառաջանանք ու կը հանդիպինք քանի մը անդէն քիւրտերու: Կը հաւաքենք ու մեր առջեւէն կը քշենք: Գաւառի մէջ անոնց թիւը կը հասնի քառասունի, որ կը յանձնենք մեր տղաներուն:

Ձորի միւս կողմէն յառաջացողները կը մտնեն Նորովան մեծ գիւղը: Մենք ալ հետզհետէ իջնելով՝ Կասր - Ճամէի քով Տիգրիսը կանցնինք ու կը բարձրանանք Նորովան: Կարճ հրացանաձգութիւն մը, ու կը մտնենք գիւղը: Հաւաքեցինք 114 անձ, որոնք արգելափակեցան տան մը մէջ, պահակներու հսկողութեան տակ: Իրենցմէ կիմանանք, որ անցեալ աշունէն ի վեր այստեղ ապաստանած են, իբրեւ ամենաապահով վայրը Շատախին: Խալիլանցի աշիրէթը մէկ - երկու անգամ թալանած է զիրենք: Մեր ձեռքը անցաւ հազիւ 120 ոչխար: Քիւրտերը կը յայտնեն նոյնպէս, որ թուրք զօրամասերը շատ հեռու են եւ իրենց հետքը չկայ այս շրջաններուն մէջ: Վերջերս սկըսած են յարաբերութիւն մշակել Խոշաբի Բահրի բէյի հետ:

Գիշերը կը մնանք Նորովան գիւղը: Յուրտը զգալի է, եւ մեր ձիերը չենք կարող դուրս թողնել: Առանձին դժւարութիւն քաշեցինք իմ ձին տեղաւորելու համար, բարձր է ու ոչ մէկ դուռէ ներս չի մտնել: Պողոսի ու Անդրոյի հետ գործի անցանք դրան չէմք քանդելու եւ փորելու. դժւարութեամբ ներս մտաւ խեղճ կենդանին:

Իսկ գիշերայ լուսաւորութեան համար օգտւեցանք մզկիթի ձէթէն:

Առաւօտեան քողաքները կանուխ ճամբու կը դնենք եւ Լեւոնի ու տղաներուն հետ կը մնանք հաշւեյարդարը կատարելու...

Մեր դործը վերջացած է... Կանցնինք Խացիս, ուր երեկոյեան հասած էր Աղատը: Քանի մը հոգի կըրցած էին աղատել եւ սակայն 102 անձ մնացած են Աղատի ճանկերուն մէջ... Կը պատահինք Ար-կանիս. կը բռնւին 14 հոգի եւս: Համադումար 270... Եթէ անխնայ են մեր տղաները, մեղքը իրենցը չէ: Թուրքերը սովորեցուցին մեզի: Շատախի կռիւներու ժամանակ, այս շրջանի մեր հայկական գիւղերը չկրնալով ժամանակին մեղի միանալ՝ բնաջնջեցան նոյն այս քիւր-տերու ձեռքով: Այժմ անոնց արդար վրէժը լուծւած է...

Կը մօտենանք Թաղին. օճապտոյտ ճամբան կը բարձրանայ ու կիջնէ մինչեւ Տիգրիսի ափը: Կանցնինք Տէրտէրով կամուրջէն: Ճիշտ այստեղ է, որ մեր կռիւները սկսելէ 7 օր յետոյ, Լազկիմ (յայտնի աւաղակապետ) Թաղ եկաւ եւ դաշմադամէն նւէր ստացաւ մեր 7 բանտարկեալ ընկերները՝ մորթելու համար: Եւ մէկիկ - մէկիկ մեր-կացներով՝ սպաննեց զանոնք եւ Տիգրիսի ալիքներուն յանձնեց դիակ-ները: Ահա ճիշտ այս քարին վրա ինկած էր մեր բոլորին սիրելի Յովսէփ Զօլոյեանը, Շատախի ամենասիրւած եւ յարգւած դործիչը: Այս դժոխքէն էր նոյնպէս, որ անսպասելի հրաշքով աղատեցաւ բանտարկեալներէն մին, Յարութիւնը (Պայլոյ): Երբ իր վրայի շա-պիկն իսկ կը հանեն խողխողելու համար, յանդգնութիւնը կոնքենայ ինքզինքը գետի ալիքներուն մէջ նետելու, եւ եկաւ ճիշտ Տ. Մար-դարեանի, մեր դիրքի առաջ դուրս ելաւ, Աղամի մերկութեամբ:

Կը մօտենանք Տ. Մարդարեանի դիրքին: Միտաս կը բարբախէ, այնքան արագ, որ կարծես իր վանդակէն ահա դուրս պիտի թռչի... Կը զգամ չունչը մեր հերոսներուն եւ կը կարծեմ լսել անոնց ոտնա-ձայնը... Դիմացը կանգնած է կառավարչատան հսկայ շէնքը: Մէջ-տեղը ձգւած է տախտակեայ հսկայ կամուրջ մը: Այս կամուրջին վրա էր որ մեր կուի առաջին օրը, դիրքապահ Դաւիթի գնդակներուն տակ, անշունչ փուռեցան երկու ոստիկաններ, եւ այնուհետեւ ամ-բողջ 45 օր (Մարտ 29 - Մայիս 12, 1915) 100է աւելի ոստիկաններ եւ միլիոններ փակւած մնացին այդ շէնքին մէջ՝ չհամարձակելով ի-րենց գլուխը ցուցնել, եւ իրենց խմելու ջուրն ալ հաղիւ թէ գիշե-րով կը համարձակէին առնել...

Թաղի *) մէջն ենք, բայց ի՞նչ աւերակոյտ. քար քարի վրա չէ

*) Թաղը կը կազմէ երեք ամեհի ձորերու հանգոյցը: Այս ձորերէն կը վազեն

մնացած. կրակը ոչ մէկ տեղ այնպէս չարիք չէ գործած, ինչպէս այստեղ: Դեռ տարին չլրացաւ մեր հեռանալէն, բայց արդէն անձա-նաչելի դարձած է այս շէն ու կտրիճ աւանը: Կանցնինք միւս Թաղը, Սիւտիկնայ գետի աջ ափը. ամէն քայլափոխին իրար յաջորդող յի-շատակներ ռազմի եւ յաղթանակի օրերէն... Ահա եւ մեր դիրքերը, որոնց տեղը հաղիւ թէ կարելի է որոշել: Թշնամու կատաղի կրակի եւ թնդանօթի ռումբերու տակ, մեր դիրքերը գետին կը հաւասար-ւէին, բայց անոնց ետեւը յամառօրէն, անպարտելի կը մնար թաղեցի ռազմիկը, մինչեւ որ խաւարը իջնէր եւ մեր կիներու բերած կաւ ու ջուրով նորէն պատնէշները կանգնէին անխորտակելի...

Թո՛ղ եւ անցիր: Հոգիդ մի՛ խռովիր: Մի՛ խռովիր հանգիստ քու-նը քու մեռելներուդ... Անցի՛ր անշո՛ւկ եւ զգո՛յ՛՛ Անցի՛ր կա-մուրջը, ջրաղացները, Աստածածինը... Անցի՛ր, անցի՛ր... Չդը-պի՛ս ճամբուդ վրա փուռած անհամար հերոսներու ոսկորներուն...:

Կը մնանք Տէրտէրով - ձամբը: Զով, խաղաղ գիշեր: Նեղ հորի-զոն, դեղեցիկ ու պայծառ լուսին... Խը՛չ... Խը՛չ կը գոռայ եւ կը մոնչէ գետը: Կախարդական մի ձոր: Կը սարսափիս, եթէ մինակ մնաս: Փուռած անհող, գետնի վրա, աչքերս յառած եմ լուսնակին, Շատախի անուշ լուսնակին: Շարան - շարան կուգան դէպքերն ու դէմքերը ու, կարծես, պար կը բռնեն լուսնակի շուրջ: Ճիշտ տա-րի մը առաջ հայ մարտիկի դնդակը կորոտար այս լեռն ու ձորերը: Ահա այս տեղէն էր ճիշտ, սա առւակին քովէն, որ անցաւ Միհրան Զաթոյեանի 50 հողինոց խումբը Թաղ մտնելու համար, մեր ամե-նածանր մէկ շրջանին, սակայն, հանդիպելով թրքական ուժեղ պաշտ-պանողական զօին, ստիպւեցաւ ետ դառնալ: Իրմէ յետոյ էր նոյն-պէս, որ Սիւտիկինցի Բադիկը - մեր սարերու արծիւը, յաջողեցաւ 10 հողիով ներս մտնել եւ խանդավառել մեր անվահներ մարտիկները: Հեռու չէ Սողվանցը, Բոլս, ձվկատան կամուրջը, որոնց շուրջ ի՞նչ հերոսական կռիւներ տեղի ունեցան...: Սակայն, ընդհատենք: Զէ՞ որ դարձեալ պիտի վերադառնանք այս հպարտ լեռները:

Ապրիլ 5. — Առաւօտեան ճանապարհ ընկանք. կանցնինք Սեւ-տիկնայ ամեհի ձորով, կը հասնինք Կէօրէնդաշու եւ կը տեսնենք չորս քողաք, որոնք Խանէն եկած են: Անձրեւոտ, խայտառակ օդ է: Կը ստիպւինք հոն մնալ:

Սիւտիկնայ գետը եւ արեւելեան Տիգրիսի վերին հոսանքը: Երկու գետերու խառ-նարանին շուրջ փուռ, ծառաքարք եւ քանաստեղծակամ, գուտ հայաբնակ սեմ-չելի, հիւայիչ վայր մը:

Տ.Բ.

Ապրիլ 6.— Անձրեւը կը շարունակէ տեղալ: Կը ստիպւինք սպասել մինչեւ կէսօր եւ ասպա ճանապարհ ընկնել:

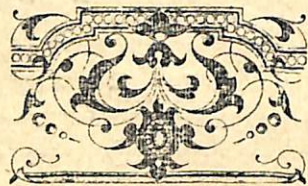
Կը հասնինք Խան՝ Շատախի դուռը եւ ռազմական շատ կարեւոր կէտ մը: Հոս կը գտնուին 50 քողակներ, որոնք կապրին գետնափոր խրճիթներու մէջ: Պէտք եղած տեղեկութիւնները տւինք իրենց մեր անցած երկար ճանապարհի մասին:

Կանցնինք Հիրճ: Մեզ հետ բերած սլխարները կը բաժնենք երեք մասի. մէկ մասը ճակատի ուսս հրամանատարին յանձնելու, երկրորդ մասը մեզ հետ եկողներուն տալու, եւ մնացածներու եկամուտով ձիեր գնելու մեր խումբին:

Անհրաժեշտ է յետ այսու անպայման ձիաւորներու թիւը աւելացնել:

Այս բոլորէն յետոյ, հանգիստ սրտով կը վերադառնանք քաղաք:

(Շարունակելի)

ՌՈՒԲԵՆ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

ՊԱՏՐԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԻՑ

IV

ՏԻԿ. ԱՆՈՒՇԻ ՆԻԻՐԱՄ ԶԵՆՔԵՐԸ ԵՒ ԱՐԹՈՒՌ ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆԸ

Ամբողջ 1891 թ. Հնչակի կենտրոնը զէնքի հարցով էր մտահոգւած: Գալիս էին Պոլսից, Բուլղարիայից եւ Յունաստանից յեղափոխական զգացմունքներով վառւած երիտասարդներ ու միջին տարիքաւորներ, մնում էին մէկ — երկու շաբաթ ժընեւում, իւրացնում էին թրքահայ դաւաճների համար յատուկ պատրաստւած «ներքին ծրագիրը ու յեղափոխականի առաջին քայլերը» եւ ուղեւորւում էին դէպի թրքահայ դաւաճները. շատերը կեղծ, իսկ մի քանիսը մինչեւ իսկ յոյն, բուլղար կամ պարսկահայի անցագրերով:

Առաջին շրջանում, սովորաբար, անյաջողութիւնների չէին պատահում: Պէտք է ասած, որ ոչ մէկը երբեք չէր փորձում իւր հետ տանել զէնք մի ատրճանակ: Զէնքի հարցը վերին աստիճանի դժւար էր եւ բարդ: Որոշւած էր, նախ թրքահայ գլխաւոր կենտրոններից սկսած, տարածել դէպի շրջակայ գիւղերը եւ հայաբնակ մասնւր քաղաքները յեղափոխական մասնաճիւղերի ցանցերը, ասպա, երբ որոշ քանակութեամբ աչքբաց եւ քաջ երիտասարդներ գտնուին, տեղափոխել Նորանց՝ Թիւրքիայի ծովափնեայ քաղաքները յատկապէս զէնքի գաղտնի ներմուծման համար: Տեսականօրէն եւ թղթի վրա այդ բոլորը դժւար չէր, բայց իրականօրէն, եւ օրէցօր դժւարացող (կառավարական հետապնդումների պատճառով) պայմանները համարեա թէ գէրոյի էին հասցրած ե՛ւ այն պահին, եւ հետագայում զէնքի մատակարարման այդ ձեւը: Բացի այդ, մինչեւ իսկ Եւրոպայում զէնք ձեռք բերելու հարցը, այսինքն՝ գնելն ու Թիւրքիայի սահմանները տեղափոխելը, կարգին ուսումնասիրւած չէր. բաւականաչափ գումարներ էլ չկային այդ բանի համար: Ուստի, երբ տիկին Անուշը տաս հազար ոսկով (մօտաւորապէս հազար անգլ.

ոսկի) նւիրեց Հնչակին յատկապէս զէնքի համար, յեղափոխական կենտրոնը ա՛յնքան էր ոգեւորւած, որ թւում էր, թէ այդ հարցը արդէն պարզուեալ եւ վճռուեալ է: Մինչդեռ, հայ ժողովրդի ձեռքը զէնք հասցնելու հարցը, ե՛ւ որակի, ե՛ւ քանակի տեսակէտից, որքան ես գիտեմ, երբեք իր գոհացուցիչ իրականացումը չստացաւ ո՛չ այն ժամանակները, ո՛չ էլ երբ եւ է հետագայում: Մասնաւորապէս Տիկ. Անուշի առաջարկած զէնքի հարցը յանդաւ արկածի, կամ մի շարք արկածների:

Բեսարաբիայի հարուստ կալածատիրոջ այրի Տիկ. Անուշը եկել էր Ժընեւ իր տաս տարեկան որդու եւ որդու դաստիարակ քսան եւ երեք տարեկան ուսանող Արթուր Օհանջանեանի հետ: Բարձրահասակ, 32 - 35 տարեկան, ոչ տգեղ, բայց ոչ էլ գեղուհի, ռուսիս կին էր. եռանդուն՝ խօսակցութեան մէջ, բարեկիրթ՝ շարժումներով: Ռ. Խանադատն էր նրանց համոզել Օդեսսայում՝ որ զնան այցելեն Հնչակի կենտրոնը եւ, անձամբ ծանօթանալուց յետոյ յեղափոխական գործի պահանջների հետ, առաջարկեն այն նւէրը, որ անելու էր այրի Տիկ. Անուշը «ի յիշատակ իր հանդուցեալ ամուսնոյն եւ յօգուտ ազգային գործին»:

Ժընեւում Տիկ. Անուշը, որդին ու դաստիարակը մնացին մօտ մի շաբաթ ու մի քանի անգամ այցելեցին Նազարբէկեաններին: Ամէն բան, ի հարկէ, զգուշութեամբ էր արւում. մինչեւ իսկ, երբ Նազարբէկի տանը նստած՝ իր մտքերն էր արտայայտում տիկինը, աշխատում էր շատ թոյլ ձայնով խօսել, կարծես կողքի սենեակում ուռւ կամ թիւրք ոստիկանութիւնը նստած լինէր: Իր կարծիքներին մեծ նշանակութիւն տալով հանդերձ՝ յաճախ հարցնում էր հետի այցելող երիտասարդին՝ «այնպէս չէ՞, Պ. Օհանջանեան. կարծեմ դուք էլ այդ եզրակացութեան էիք եկել»:

Բարձրահասակ եւ գեղեցկադէմ Օհանջանեանը ախարջալաքի էր. ուսանում էր Օդեսսայի համալսարանում, վարժ էր հայերէնում, մաքուր հագնւած ու ա՛յնքան ծանր ու բառերը կշռած էր խօսում, որ լուրջ երիտասարդի տպաւորութիւն էր թողնում:

Տիկ. Անուշի զէնքի պատմութիւնը մի երկարաշունչ արկածալից պատմութիւն է, որին կարելի էր թերեւս յատկացնել «Հազարամէկ գիշերներ» հէքեաթների մի գլուխը: Բայց ես պէտք է ասեմ միայն այն ինչ որ անձամբ տեսել եմ, գիտել եւ կամ լսել Նազարբէկից: Պատմութիւնը իր խիստ չափազանցած, առասպելական երանգներն էլ է ունեցել, բայց փաստերը այսպէս էին ընթանում:

Տիկ. Անուշը առաջարկեց զէնքի համար տաս հազար ռուբլի. զէնքը (հրացանները եւ փամփուշտները) աւստրիական թէեւ հին ձեւի, բայց լաւ վիճակի մէջ, զինւորական պահեստից էր գնւելու. այն ժամանակեայ փողով մօտ 7-8 ռուբլի հատը, հաշւած այդ գնի մէջ եւ Վիեննայից մինչեւ աւստրիական ծովափնեայ Թրիէսթ քաղաքը տեղափոխելու ճանապարհածախքը: «Դուք հասկանում էք, գիմեց Տիկ. Անուշը Նազարբէկին եւ սեղանի շուրջը նստողներին, որ եթէ այդ առաջին փորձը յաջող անցնի, ես չեմ կանգ առնելու (խօսքը եւ այդ դարձեալ ռուսերէն էր), որ նոյնքան եւ աւելի մեծ դումար յատկացնեմ Հայաստան զէնքի ներմուծման հարցին. մենք այդ մասին արդէն խորհած ենք Արթուրի հետ. ամէն ինչ նախատեսած եւ նախաձեռնած է, այնպէս չէ՞, Պ. Օհանջանեան»:

Բայց Արթուրը (որ հետագայում Հնչակեան կուսակցութեան մէջ յայտնի եղաւ «Արտաւաղը» կեղծանունով) «ամէն բան» նախատեսած չէր: Նա չէր նախատեսած աւստրիական օրէնքները, ըստ որոնց, թէեւ զէնք ծախելն ու գնելը երկրի սահմաններում ազատ էր, ուրեմն եւ կարելի էր եւ Վիեննայից Թրիէսթ քաղաքը բերել, բայց երկրից արտահանելն ու մի օտար երկիր տեղափոխելը պայմանաւորւած էր վերջինի կառավարութեան գրաւոր թոյլտուութեամբ: Օհանջանեանին էր յանձնւած զէնքը գնելը, Թրիէսթ ու այնտեղից Յունաստան տեղափոխելը: Սակայն, այս վերջին պայմանը անկարելի էր դառնում: Ծիշտ է, յունաց կառավարութիւնը, յոյն ժողովուրդը, մինչեւ իսկ յոյն քաղաքական գործիչները, մանաւանդ հին սերունդին պատկանողները ատում էին ամէն ինչ որ յիշեցնում էր թիւրք կառավարութիւնը, թիւրքի նախկին բռնութիւնները յոյն ժողովրդի հանդէպ. աւելին. յոյն հասարակական կարծիքը հայ ազգի, հայկական ազգային ձգտումների վերաբերմամբ միշտ ցոյց էր տալիս անկեղծ համակրանք եւ բարոյական աջակցութիւն: Բայց այդ այդպէս լինելով հանդերձ՝ յոյն կառավարութիւնը չէր կարող եւ չէր ուզում պաշտօնապէս գիտնալ, որ Թրիէսթից Յունաստան ուղարկւելիք զէնքը յատկացւած է հայ յեղափոխական կուսակցութեան համար, որը այդ զէնքը ներմուծելու է Թիւրքիայի սահմաններից հայկական դաւաճները: Չնայած, որ Ռ. Խանադատը Աթէնքում սերտ կապեր էր հաստատել մի քանի յոյն քաղաքական գործիչների, մասնաւորապէս ծերունի գործարար եւ ազգային հերոս Բոցարիսի հետ, զէնքը անկարելի եղաւ ներմուծել Յունաստան, եւ այնտեղից Թիւրքիա:

Անցնում էին ամիսներ եւ հարցը անշարժ վիճակի մէջ էր մը-

նում: Թրիէսթ հասած ու ապրանքային ամբարներում իրար վրա շարժած փայտէ արկղներում դարսած հրացանները «հսկողութեան ու պահեստի» շաբաթական մեծ գումարներ էին պահանջում, եւ չնայած դրան՝ «հսկողութիւնը» այնքան անուշադիր էր, որ մերթ ընդ մերթ արկղներից մի քանիսը բացւում էին, անձրեւից եւ ծովի խոնաւութիւնից հրացանները սկսել էին ժանգոտել: Կար միայն մի ելք՝ յոյն նաւավարների օգնութեամբ, կաշառելով եւ աւստրիական ծովափնեայ ծառայողներին եւ Փիրէայի գործակատարներին՝ բերել առ ժամանակ պահել արկղները Փիրէայում, ու այնտեղից նորից տեղափոխել կամ Թիւրքիայի սահմանակից յոյն կղզիների վերա եւ կամ, եթէ յաջողւի ու յարմար դատւի, Յունաստանից ուղարկել, գէթ արկղների մի մասը, Պարսկաստան. մտադրութիւն կար պարսից սահմաններից տեղափոխել դէնքը Վասպուրական: Հարցը կնճռոտ էր. պահանջում էր շատ ժամանակ, մեծ ծախքեր, մաքսային ու մաքսանենդութեան ու այդ հարցին ծանօթ մարդիկ, որոնք միեւնոյն ժամանակ պէտք է լինէին հաւատարիմ ու յեղափոխական մղումներով առաջնորդւած:

Հետագայում, 1892 թ. դարնան՝ Հնչակի կենտրոնի տեղափոխւելը Աթէնք՝ մասամբ առաջնորդւած էր այն մտքով, որ, լինի, գէնքի հարցը, լինի Հնչակի համարների կապոցների, լինի «երկիր» գընացող յեղափոխականների յարմարութեան տեսակէտից՝ Աթէնքը, որպէս Թիւրքիային մօտ աշխարհագրական կէտ, ունէր բոլոր յարմարութիւնները: Ի հարկէ, չէր մոռացւած եւ այն հանգամանքը, որ յոյն կառավարութիւնը եւ ժողովուրդը ամբողջովին համակրում էին հայ յեղափոխական կուսակցութեան: Միջանկեալ յիշեմ այստեղ եւ այլ հանգամանք. Յունաստանի Կորնթոս ջրանցքի կառուցման աշխատանքների վրա եկել հաստատւել էին թրքահայ բանւորներ, որոնց թիւը անցնում էր հազարից: Կորնթոսի եւ Փիրէայի նաւահանգստում ծառայող հայ բանւորները 1891 թ. յուլիս 15-ին հրապարակային հանդիսաւոր ցոյցով (Հնչակի դրօշակը, «Մեր Հայրենիք»-ը, հայերէն եւ յունարէն ճառեր ուղղւած ընդդէմ Թիւրք կառավարութեան) ամբարցրին այն միտքը, որ արդարեւ Հնչակի կենտրոնը պէտք է Թիւրքիային աւելի մօտ մի աշխարհագրական վայր տեղափոխւի:*)

*) Յոյն բերքերը գրում էին (առնում եմ երկարաշունչ յօդածների ամփոփ բովանդակութիւնը). «15 յուլիսին Հայ Յեղափոխական կուսակցութիւնը կազմակերպել էր անցեալ տարւայ Պոլսում տեղի ունեցած հայ ֆաղափական ցոյցի տարեդարձի յիշատակը 95 տարեկան մեր ծերունի հերոս Բոցարիսի հովանաւորութեամբ»:

Գալով Թրիէսթի գէնքին՝ պէտք է ասեմ հետեւեալը. երբ 1893 թ. դարնան Աթէնք էի եկած, տեղեկացայ, որ Յունաստան հասած էր միայն 700 հրացան, բայց այդ պահին դեռ եւ ոչ մէկը յաջողւած չէր ներմուծել Թիւրքիայի սահմանները. մօտ 50 հրացան ծախւած էր յոյն նաւավարներին եւ դրա փոխարէն ատրճանակներ էին դնւած. մի քանի կապոց ատրճանակներ յաջողւած էր ներմուծել Կիրասոն եւ Կիրիկիայի ինչ որ ծովափնեայ քաղաքները:

Հետագայում ինչ եղան այդ գէնքերը, չգիտեմ: Լսած էի միայն, որ Հնչակի կենտրոնը յանձնարարել էր Օհանջանեանին փոխադրել գէնքերը պարսից սահմաններից Հայաստան: Փոխադրութեան ժամանակ նա ձերբակալւում է ու Վանում բանտարկւում: Բանտում, ըստ իր պատմածների (ոչ ինձ, քանի որ ես նրան միայն 1891 թ. տեսած եմ Ժընեւում), նրան բաւական չարչարել են եւ, ինքնասպանութեան փորձից յետոյ, բերել Պոլիս: Պոլսի հոգակաւոր ոստիկանապետ Նազըմ բէյը երկարօրէն հարցաքննում է նրան ու քիչ ժամանակ յետոյ ազատ արձակում Պոլսում:

Անշուշտ, այն ժամանակների Պոլսի Թիւրք ոստիկանապետը յաճախ գործածում էր իրար ժխտող մեթոտներ ձերբակալւած հայ յեղափոխականների վերաբերմամբ. եղած են դէպքեր, երբ Նազըմ բէյի գործածած միջոցները թւացել են «տարօրինակ» եւ «անողնայար»։ Բայց թէ Օհանջանեան իր ազատութիւնը դրա՞նց էր պարտական, թէ այն պայմանին, որ նա, ի վերջոյ, ուսուսպատակ էր: Լսած էի նոյնպէս հետագայում, որ «Արտաւազը»-ին կարելի էր տեսնել Պոլսի մայրքերի վրա եւ սրճարաններում լաւ հագնւած, գլխին Փրանսական գլխարկ, Պապը - Ալիի ցոյցին մասնակից ու գործադրող: Պոլսից նրան յաջողւում է գնալ Լոնդոն Հնչակեան Ընդհ. Ժողովին. պառակտումներից յետոյ նա չմասնակցեց յեղափոխական գործին եւ զբաղւեց անձնական գործերով: Ինչպէս միշտ, նա սիրում էր ար-

բեան տակ: Քոնֆէտէրասիոն Օրիանթալը, որի մէջ մտնում են կրէտի, Մակեդոնիայի, Ալբանիայի, Փոքր Ասիայի յոյն խմբակցութիւնների եւ հայերի ներկայացուցիչները, մեծ քափօր էին կազմած, տառնում էին ձանկիւլեանի, Մամուկ Նալբանդեանի եւ Յովհաննէս Գումրուեանի պատկերները (Կ. Պոլսի ցոյցի հերոսները). երգում էին յունաց ֆայիբըրը եւ «Մեր Հայրենիք»ը: Թափօրը եկաւ ծերունի Բոցարիսի բնակարանի առաջ. ծերունի հերոսը արտասանեց մի կրակոտ ճառ ընդդէմ Բիւրք բռնակալութեան: Միւս օրը Բիւրք դեսպանը բողոքեց յոյն կառավարութեան առաջ: Յոյն կառավարութիւնը պատասխանել էր, որ երկրի սահմանադրական օրէնքները բոլոր են տալիս այդ տեսակ քափօրներ...:

կածը, եւ կենցաղասիրութիւնը նրա համար միշտ աւելի արժէք եւ հմայք է ունեցած, քան թէ դադարաւորական կոնքն ու յեղափոխութեան իմաստը. էլ չեմ ասում առաւելոյ ժողովրդի ճակատագիրը: Հետագայում ձեռքս էր ընկել Ա. Նաղարէկի մի յօդածը, որտեղ նա իր մաղձն էր թափում Պոլսի մի շարք մտաւորականների, նախկին հնչակեանների վրա՝ յորջորջելով նրանց «Փարիզի պոռնկատունների արկածախնդիր հերոսներ»: Օհանջանեանը արեւ էր արդեօք մատնութիւններ տւեալներ չունիմ. նա՞ էր արդեօք Տիկ. Անուշի անանկացման պատճառը — չգիտեմ: Ինձ համար Օհանջանեանը միշտ եղել է մի տեսակ հանելուկ. աւելի շատ թեթեւամիտ էր, քան թէ չարամիտ. աւելի արկածախնդրասէր, քան թէ մատնիչ, Փանֆառօն էր, քան թէ համեստ գործիչ. համարձակ էր, բայց փոքրոգի, երբ չէր յաջողում: Բաղմաշարչար Հայ Յեղափոխութեան փրփուրներից էր նա:

V

ՆԱԶԱՐԲԵԿԵԱՆ ԱՄՈՂԸ

1891 թ. դարնան, մինչդեռ Հնչակի կենտրոնը իր ամբողջ ուշադրութիւնը դարձրած էր Պոլսի, կամ թիւրքահայ դաւաճների յեղափոխական կազմակերպչական գործի վրա, իսկ ռուսահայ քաղաքներից էլ խնդրում, մինչեւ իսկ պահանջում էին, որ մարդիկ ուղարկեն տեղային կազմակերպչական եւ «այլ հարցերի որոշումների համար»: Մասնաւորապէս խնդրում էին, որ Հնչակի ներկայացուցիչը դայ ալ ցեղէ Պետերբուրգի, Մոսկւայի, Օդեսայի, Աստրախանի եւ Ռուսաստանի այլ դաշխայ վայրերը:

Քրմիական փորձնական աշխատանքներս այդ օրերը ստիպում էին ինձ լաբորաթում մնալ առաւօտեան ժամը 8-ից մինչեւ երեկոյեան ժամի 7-ը. անկարելի էր մի րոպէ իսկ բացակայել. երեկոյեան վերադառնում էի տուն յոգնած եւ բաւականին ջղայնացած, որովհետեւ փորձերս անյաջող էին եւ պէտք էր վերսկսել: Յիշում եմ՝ մի երեկոյ, եթէ չասեմ մի գիշեր, դալիս է ինձ մօտ Ա. Նաղարէկը եւ ասում է, որ Հնչակի կենտրոնը այնքա՛ն ռուսահայ գործիչների կարիք ունի, որ ահա երեք ամէս է չի կարողանում մի պրոպագանդիստ — կազմակերպիչ ուղարկել ռուսահայ եւ կովկասահայ քաղաքները: Հնչակի հին ընկերներից Շմաւոնը Արաբկիրում է, իսկ Ռ. Խանազատը գործում է այս պահին Կովկասից դուրս եւ հազիւ իր օձիքն է ազատած ռուս ոստիկանութեան ճանկերից: «Ես, աւե-

լացնում է Նաղարէկը, խնդրեցի Յովնանից (Դաթեան), որ նա անցնի ռուսահայ քաղաքները, բայց նա առարկեց, որ նախ, 2 - 3 ամսից նա, վերջնական քննութիւններից յետոյ, ընդմիշտ վերադառնում է Կովկաս ու Թաւրիզ եւ երկրորդ՝ նա շատ վարժ չէ ռուսերէնին, մինչդեռ Պետերբուրգի եւ Մոսկւայի հայութեան հետ գործելիս, պէտք էր լաւ ծանօթ լինել եւ ռուսերէնին եւ ալ հայերի կենցաղին, մի խօսքով՝ չի կարող գնալ. Զաքարեանը (Լեւոն Բարսեղեան) բացարձակապէս յայտարարեց, որ ուզում է գործել միայն թրքահայ դաւաճներում. դա նրա կեանքի նպատակն է եւ ալ մըտքով այնտեղ գործելու համար է նա պատրաստում իրեն: Այդպիսով՝ մնում ես դու... ուզում ենք քեզ խնդրել անմիջապէս ճանապարհ ընկնել Պետերբուրգ, Մոսկւա եւ այլ քաղաքներ. պէտք է 10 - 15 հարանակ քաղաքներում կազմել մասնաճիւղեր. այդ ճանապարհորդութիւնը քեզնից կը պահանջէ 3 - 4 ամիս... մենք գիտենք, որ ռուսահայ քաղաքներում դու ամէն տեղ լաւ ծանօթներ կամ ազգականներ ունես»:

Որքան էլ իմ երիտասարդական անձնասիրութիւնը չոյած լինէր, բայց ես առարկեցի, որ ինձ բոլորովին անպատրաստ եմ զգում մի այդպիսի բարդ եւ պատասխանատու գործունէութեան համար: Բացի այդ՝ ես, օրինակ, չգիտեմ ի՞նչպէս վարել այն դէպքում, որ նոյն քաղաքում, որտեղ ես պէտք է կազմակերպեմ մեր Կուսակցութեան մասնաճիւղը՝ արդէն, դիցուք, գոյութիւն ունի Դաշնակցական Կուսակցութեան մասնաճիւղը եւ կամ, դիցուք, եթէ այնտեղի գիտակից ազգասէր հայերը հակառակ են մեր սոցիալիստական դադարներին, մանաւանդ մեր ընդգծած հակառուս եւ թշնամական զգացմունքներին դէպի ցարական կառավարութիւնը. «դու գիտես, ասում եմ Նաղարէկին, որ այնտեղից ստացւած նամակներից երեւում է, որ ռուսահայ բուրժուա մտաւորականութիւնը սոցիալիզմից մի քիչ վախենում է. նոյնպէս ինձ համար պարզ չէ. կարելի՞ է արդեօք համերաշխութեամբ գործել կազմակերպչական եւ նիւթական ժողովարարութեան հարցում ուրիշ յեղափոխական խմբակների հետ, պարզ չէ ինձ համար եւ այն հարցը, թէ ի՞նչպէս վերաբերել եւ ի՞նչ անել այն դէպքում, երբ տեղային երիտասարդութիւնը կամենայ գնալ թրքահայ դաւաճները, այսինքն՝ անմիջապէս կամենայ նւիրել յեղափոխական ակտիւ գործունէութեան Հայաստանի դաւաճներում: Բացի այդ՝ ես չգիտեմ եւ այն՝ կարելի՞ է եւ պէ՞տք է, որ ռուսահայ վայրերում կազմելիք մասնաճիւղերը միմեանց մէջ կապեր հաստատեն, թէ՞ նրանք պէտք է մնան

անջատ եւ միակ թելով կապեն մեր կենտրոնի հետ: Այս հարցերը, քանիցս արծարծւած են արդէն կենտրոնի նիստերում, բայց եւ ոչ մէկի մասին պարզ եւ կտրուկ որոշում չէ կայացած. չե՞ս կարծում, արդեօք, որ մինչեւ այս բոլոր մութ կէտերը չպարզեն, ես չեմ կարող տեղիցս շարժուել...» :

Նազարբէկը համաձայնում է ինձ հետ, բայց խնդրում է, որ վաղը անպատճառ իրեն հանդիպեմ եւ Մարօի ներկայութեամբ նորից վերադառնանք այս հարցերին: Եւ երբ միւս օրը նոյն հարցերը դրի Մարօի ներկայութեամբ ու խնդրեցի պարզ որոշումներ, որպէս զի յետոյ ինձ էլ չմեղադրեն, ինչպէս մեղադրեցին Ռ. խնայողաբար, թէ «ինքնազուլու որոշումներ է արած, առանց կենտրոնի վճիռները աչքի առաջ ունենալու». ես հաւատացած էի, որ Ա. Նազարբէկը ինձ հետ կը համաձայնի (ինչպէս համաձայնած էր երէկ ինձ մօտ), որ պէտք է այդ հարցերը նախօրոք որոշեն եւ, ուրեմն, մի 7 - 10 օրով յետաձգել իմ ճանապարհորդութիւնը դէպի Ռուսաստան...: Բայց Մարօն, վրդոված շեշտով ու առաստաղին նայելով, ասես, ինքն իրեն խօսելով՝ ասում էր. «Մարդիկ կարծում են, որ յեղափոխական գործունէութիւնը քիմիական լաբորատորի մեթոտիկ աշխատանք է. հարցերը պէտք է վճռել կացնի հարւածով եւ ոչ թէ քիմիական անալիզով...»: Պարզ էր՝ ում կողմն էր քարը նետւած: Իսկ Ա. Նազարբէկ, փոխանակ իմ մտքերը պաշտպանելու՝ լուցկի էր փնտռում ծխախոտը վառելու համր, ու վայր նայելով՝ ասում էր. «Գիտե՞ս, սիրելիս, Մարօի եղբայրը, Պրոֆ. Վ. Վարդանեանը, գրում է Պետերբուրգից, որ յաջորդ շաբաթ մեկնելու է քաղաքից. հետեւապէս, դու պէտք է ճանապարհ ընկնես 5 - 6 օրից ամենաուշը, որպէսզի նրա հետ հանդիպում ունենաս, ստանաս նրա ժողոված փողը. նա քեզ կը կապէ Պետերբուրգի հայութեան հետ եւ քո գործը կը հեշտացնէ...» :

Մի քանի վայրկեան ես լուռ էի, որովհետեւ զգացի որ դա առաջին սկզբունքային նեղքն էր, որ հետազոյում կամաց - կամաց պիտի լայնանար ու խորանար եւ բաժանէր իմ մտայնութիւնը Նազարբէկեան ամուրի մտայնութիւնից: Պարզ էր ինձ համար եւ հետեւեալը. չնայած, որ Ա. Նազարբէկ թէ՛ կըթուլեամբ, թէ՛ մտաւոր դարդացումով եւ թէ՛ ընդունակութիւններով շատ աւելի բարձր էր, քան թէ իր կինը՝ Մարօն, բայց գրկւած էր ամուր կալփից, համակերպւում էր կնոջ պահանջած գործելակերպին:

Ընդմիջելով ինձ, այստեղ պէտք է մի պահ կանգ առնեմ Նազարբէկեանների վրա:

Յետադարձ հայեացք ձգելով անցեալի վրա, պէտք է խոստովանիմ, որ ես երբեք չեմ պատահած իմ կեանքում մի գոյգ, երբ կինը եւ ամուսինը սերտօրէն կապւած փոխադարձ սիրով եւ միեւնոյն քաղաքական իդէալներով՝ այնպիսի հակոտնեայ խառնածոների եւ «կառակք-էռի» ներկայացուցիչներ լինէին: Այդ գոյգը՝ Մարօ եւ Աւետիս Նազարբէկեանները, իրենց պատանեկան կըթուլեամբ էլ, ինչպէս եւ իրենց ճաշակով (որոնց ազդեցութիւնը հետազոյում յայտնւեց), տարբեր բեւեռների վրա էին գտնուում: Քանի նրանք կրում էին միեւնոյն քաղաքական իդէալները, ընդունել էին միեւնոյն գործելակերպը եւ օրն ի բուն մղում էին ու գործում միեւնոյն նպատակի համար՝ չէին տեսնում, չէին զգում, որ իրար սիրելով հանդերձ, բոլորովին տարբեր անձնաւորութիւններ էին իրար հանդէպ:

Ծնւած Թաւրիզցի ունեւոր ընտանիքում՝ Ա. Նազարբէկը միջնակարգ ուսում ստացել էր Թիֆլիսի Ռէալական պետական վարժարանում, բայց իր մանկութեան եւ պատանեկութեան կըթուլեանը ստացել էր իր մօրեղբոր՝ Ալ. Մելիք - Աղաբեանցի տանը, որը ամուսնացած էր հայազգի վրպագիր Ծերենցի Մէնիկ աղջկայ հետ: Նազարբէկին հայերէն սովորեցնողը եղել է Մէնիկը. երեսայ ու պատանի Նազարբէկը իր ազգային կըթուլեանը ստացել էր Մէնիկից եւ Ծերենցից, որ տարիներ ապրած էր Թիֆլիսում իր աղջկայ տանը: Գանգուր, սեւաչեայ երեխան սիրւած էր ամենքից, ընդունակութիւններ էր ցոյց տալիս երաժշտութեան, նկարչութեան եւ հայերէն ոտանաւորներ գրելու մէջ: Նրա հայերէնի կատարելագործման համար հրաւիրում են այն ժամանակւայ հայազէտ Եգէկեանին, որից Նազարբէկեանը սովորում է արդի եւ գրաբար հայերէնը: Պատանեկան հասակում Նազարբէկը Ծերենցի խնդրանք հրատարակում է Թիֆլիսում բանաստեղծութիւնների «Ազատ ժամեր» իր գրքոյկը: Վճռում է զնալ Փարիզ, բժշկութիւն սովորելու համար. ճանապարհին հանդիպում է Վենետիկ, մնում է երկու ամիս Ալիշանի մօտ: Ծերենցը տւած էր նամակ իր դասընկեր Ալիշանին՝ խնդրելով նրան մի քիչ զրադւել ընդունակ պատանու հետ:

Ես դժւարանում եմ ասել՝ «դժբախտաբար» թէ «բարեբախտաբար», Նազարբէկը ծանօթանում է Փարիզում, Համալսարանի սրբահնչեղ, սեւաչեայ, եռանդուն Թիֆլիսցի շատ համեստ ընտանիքից ելած ու Թիֆլիսի գեղնազրկւում կըթւած ոտնախօս Օր. Մարիամ Վարդանեանի հետ: Օրիորդը 2 - 3 տարով մեծ էր Նազարբէկից. համարձակ, վառվռուն ուսանող - ուսանողուհիների մէջ

ոուս յեղափոխութիւնից անվերջ խօսող ու վիճող Օր. Վարդանեանը — ապագայ Մարօն — քիչ թէ շատ հայերէն եւ վրացերէն կոտորաւով է, բայց հոգ չէ՝ իրար հասկանալ կարելի է եւ ուսներէն խօսելով: «Կարճ ի կարճ», փոխադարձ համակրանքը փոխուած է փոխադարձ յարգանքի. յարգանքը՝ սիրոյ: Օր. Վարդանեանը մկրտուած է ուսնող Նազարբէկին ուսա յեղափոխական «Նարդովոլէց» կուսակցութեան աւագանու. իսկ Նազարբէկը ծանօթացնում է Օր. Վարդանեանին հայ պատմութեան, հայ գրականութեան, թրքահայ ժողովրդի քաղաքական վիճակին: Այդ չըջանին, ուսանող Նազարբէկը «Լեւոնց» կեղծ անան տակ աշխատակցում էր Թիֆլիսի «Մշակ»-ում եւ Պոլսի «Մասիս»-ում: Ստանում էր Արծրունիից քաջալերական նամակներ, իսկ «Մասիս»-ի խմբագրութիւնից՝ գովասանքներ:

Երբ ուսանող Նազարբէկեանը հաղորդում է Թիֆլիս մօրը, որ իր սրտի ընտրածը Օր. Մ. Վարդանեանն է, մօրը աչքերը «մութն է կոխում» ու բաց է ի բաց մերժելով իր մայրական համաձայնութիւնը՝ իմաց է տալիս իր եղբոր՝ Ա. Մելիք — Ազարեանցի միջոցով. «Տեսնեմք բա՞ն է, որ ազնւատոհմ ընտանիքից — ու այնքա՛ն փառաւոր ապագայ խոստացող երիտասարդը — ամուսնանայ ինչ որ մի աղքատ նիհիլիստ ուսանողուհու հետ, տարիքով է՛լ աւելի մեծ, քան թէ ինքը. իսկ եթէ այդ քայլը անէ, Աւետիսը թող դիտենայ, որ այսուհետեւ չի ստանալու մօրից եւ ոչ մի սանթիմ...»:

Սիրոյ հարցում արտաքին արդելքն ու խոչընդոտները միայն ամրացնում են սէրը. դոնէ այդպէս է լինում իր առաջին չըջանում: Բայց Ա. Նազարբէկի եւ Մ. Վարդանեանի անձնական փոխադարձ զգացմունքները ամրացած էին արդէն նոր եւ ուժեղ շաղախով. ուսանող Նազարբէկը Մարօնի մէջ ամրացրել էր հայ աղքատիւական զգացմունքները, իսկ Մարօն իր ապագայ ամուսնու սրտում նոր աշխարհ էր բացել՝ ընկերվարական գաղափարը իր յեղափոխական գործելակերպով: Այս նոր մտածելակերպին խիստ մեծ չափով օգնեց եւ այն մտերիմ ընկերական ծանօթութիւնը, որ ապագայ ամուսինները ունեցան Փարիզում ապրող հռչակաւոր ուսա ընկերվարական — յեղափոխականի՝ Լավրովի հետ: Այդ իդէալիստ ծերունու հմայքը մինչեւ վերջը կրեցին Աւետիս եւ Մարօ Նազարբէկեանները, երբ արդէն Աւետիսը թողել էր Լավրովի իդէալիստ մտածելակերպը եւ որդեգրել էր ընկերվարութեան «մարքսիստ» կոչում վարդապետութիւնը:

Եւ սակայն, յեղափոխական գործունէութեան սահմաններից

դուրս՝ Ա. եւ Մ. Նազարբէկեանները տարբեր մարդիկ էին: Մարդը սիրում էր ջութակ նւագել. կինը ե՛ւ չէր սիրում, ե՛ւ չէր հասկանում եւ առ հասարակ երաժշտութիւնը համարում էր «բուրժուական ժամանց»: Ա. Նազարբէկը սիրում էր բանաստեղծութիւնը, գրում էր ոտանաւորներ, մտցրել էր բանաստեղծական պատկերների մէջ «փիլիսոփայական չեշտը», «միտքը». կինը գտնում էր, որ «բանաստեղծն ու վիպագիրը բուրժուական քաղաքակրթութեան փարազիթներ են»: Եթէ տան մէջ պատի վրա կախած պատկերը ծուռ էր, Մարօն չէր նկատում իսկ. իսկ ամուսինը չէր կարողանում հանդարտ նստել, մինչեւ որ չչտկէր: Պատուհանի վարագոյրը թեքած էր եւ ամէն րոպէ կարող էր ընկնել. ամուսինը խնդրել էր Մարօից կարգի բերել, բայց Մարօն փոխանակ թեքածը ուղղելու, պոկում, պատառում էր մի հարւածով վարագոյրը, «անհրաժեշտ չէ պատուհանին ունենալ ինչ որ մանր — բուրժուական զարդեր» եւ նման մտքեր յայտնելով: Երբ յեղափոխական գործելակերպի կամ կազմակերպչական խնդրի հետ կապւած հարցերի առթիւ մտքեր ու կարծիքներ էին յայտնում (կենտրոնի նիստում), Մարօն պնդում էր միայն իր ստանդարտի, իր արտայայտած մտքերի վրա. է՛լ, Աստուած մի արասցէ, եթէ «Աւօն» ուրիշների կարծիքը պաշտպանէր. ճայնը բարձրացրած, ձեռքերի իւրայատուկ շարժումներով եւ, ի վերջոյ, լայն բացւած աչքերով, յաճախ պատրաստ արտասուք թափելու, Մարօն անհուն կշտամբանքներով փորձում էր իր ասածը ընդունել տալ, անշուշտ չէր համարձակւում ուղղակի վիրաւորական խաղիչներ թափել հակակարծիք արտայայտողի հասցէին, բայց խայթոցներ ու ակնարկներ՝ բազմիցս. օրինակ, մի օր Մուրատին ասում է. «Ընկեր Մուրատ, լաւ բան արած կը լինէք, եթէ լռէք. դուք չէք հասկանում». եւ կամ, շատ յաճախ, իր ամուսնուն ձգում էր «փոխանակ համարձակօրէն ջախջախելու, դու քո ռոֆսօ մեղմ ու ոլորուն խօսքերով ապացոյցներ ես բերում, վախենալով մարդու սիրտը ցաւացնել. ա՛հ, երեւում է, որ դու պարսկահայ ես, անուշ խօսող, ու մեղ պէս կովկասահայ չես...»: Եթէ Ա. Նազարբէկի կամքը առանց այն էլ մեծ չէ եղած, Մարօն ներկայութեամբ բոլորովին ընկճւում ու թուլանում էր: Քանիցս պատահած էր, երբ նա Մարօն բացակայութեան իր ընկերների հետ համաձայն է եղած. բայց բաւական էր, որ նոյն վէճը Մարօն ներկայութեան լինէր, նա կամ լռում էր եւ կամ, ի վերջոյ, Մարօն հետ էր համաձայնում: Սրա հետեւանքը լինում էր այն, որ ժամանակի ընթացքում ընկերները, չնայած որ մեծ յարգանք ունէին նրա վերաբերմամբ, իրրեւ մտաւորապէս կա-

րող եւ ընդունակ խմբագրի, հիասթափւում էին նրանից, իբրեւ ուժեղ կամքով չօժտւած ղեկավար գործիչից...

Առաջին տարիները ոչ ոք մեզնից չէր նկատած, որ Նազարբէկեան ամուսինները հակոտնեայ խառնածքներ էին, որովհետեւ մենք տեսնում էինք նրանց փոխադարձ սէրն ու միեւնոյն գործի համար փոխադարձ անձնազոհութիւնը. տեսնում էինք նրանց մտահոգութիւնները եւ նրանց փոխադարձ ինքնապաշտպանութիւնը, երբ հակառակորդ հայ խմբակներից ու կուսակցութիւններից ստանում էի հարձակներ. մենք չէինք նկատում, որ հայկական յեղափոխութիւնը նախ եւ առաջ պահանջում էր ղեկավարից գերբնական կամքի ոյժ, մինչդեռ երկու գլխաւոր յեղափոխական ղեկավար ոյժերից մէկը՝ Մարօն, թէեւ օժտւած էր կամքի ոյժով, բայց խուժանավար էր եւ հիսթէռիք իր էութեամբ, իսկ միւս ոյժը զուտ մտաւորական էր, բայց թոյլ եւ երերուն կամքով եւ ամբողջապէս հիւսնոսացած իր կնոջ կամքով:

Կրկնում եմ, ամուսինների փոխադարձ սէրը խիստ մեծ էր. նրանք ոչ թագցնում էին այդ եւ ոչ էլ ամաչում. շատերը կարծում էին, որ այդ ամուսինների փոխադարձ զգացմունքները գտած են իրենց հոգեկան բարձունքները. թերեւս այդպէս էլ էր, երբ դեռ շարունակւում էր «սուրբ գործը», որին նրանք հաւատում էին եւ որի դառնութեան բաժակը նրանք վճռած էին խմել մինչեւ վերջը: Բայց երբ 1896 - 97 թւականների կուսակցական ներքին պառակտումներից յետոյ գործից հեռացան, քաղաքակաճ վիճը նրանց մէջ բացւեց եւ կին ու մարդը բաժանեցին իրարից, որպէս ոխերիմ թշնամիներ: Երբ կար հաւատը դէպի իրենց տարած գործը, կար եւ փոխադարձ սէրը. կործանեց հաւատը, կտրւեցին եւ իրար կապւած թելերը. իսկ առիթը միայն օգնեց մէկի եւ միւսի տապալման...:

Բայց սա յետադարձ հայեացք է եւ շատ հեռու է իմ այն յուշերից, որոնց եւ վերադառնում եմ:

VI

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՁԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ ՌՈՒՍԱՀԱՅ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ

Այդպէս, ուրեմն, մի կողմ թողած կազմակերպչական սկզբունքային հարցերը, մեկնում եմ Ժընևից եւ 1891 մայիսի վերջերը հասնում եմ նախ ուսաց առաջին մայրաքաղաք Պետերբուրգը, ապա Մոսկւան ու յետոյ իջնելով հարաւ՝ այցելում եմ յեղափոխական - կազմակերպչական նպատակով Նոր - Նախիջևան, Թաղան-

ոռք, Արմաւիր, Ստաւրոպոլ, Եկատերինոգար, Խզլար եւ Մոզդուք. վերջին հինգ քաղաքները հիւսիսային կովկասեան սահմաններումն էին:

Այն ժամանակները Պետերբուրգում եւ Մոսկւայում կենտրոնացած էր համալսարանական եւ բարձրագոյն վարժարանների հայ ուսանողութիւնը: Պետերբուրգում ապրում էին տասնի մօտ կառավարչական բարձր հայ պաշտօնեաներ, իսկ Մոսկւայում՝ հայ խոշոր վաճառականներ: Երկու քաղաքների հայութիւնը մօտ հինգ հազար էր: Վերեւ յիշւած բոլոր քաղաքները վաղուց կտրւած էին մայր - հայրենիքից եւ օտարացման ու ուսացման լայն եւ դիւրին ճանապարհի վրա էին կանգնած: Եւ ունեւ բազմաթիւ առարկայական տեսչներ, որոնք ինձ թոյլ են տալիս գալ հետեւեալ եղրակացութեան. եթէ ութսունական թւականների կէսերից սկսած չծնէին նախ Հնչակեան, ապա Դաշնակցական կուսակցութիւնները ու եթէ հետագայում դրանք (մասնաւորապէս Դաշնակցութիւնը) քսան - երեսուն տարիներ չհրահրէին իրենց յեղափոխական գործելակերպով հայ ժողովրդի ազատութեան եւ Հայաստանի անկախութեան խնդիրը, ուսաստայ ազգաբնակչութիւնը տասը - քսան տարւայ ընթացքում անհետ կորսւած կը լինէր ուս համայնակու ալիքների մէջ: Մինչեւ իսկ Անդրկովկասում եւ Ռուսահայաստանի նահանգներում գտնւած հայութիւնը կորուստի (ազգային տեսակէտից) լայն ճամբուն վրա էր գտնւում: Ռուս հարուստ մշակոյթը, օրէցօր զարգացող Ռուսաստանի տնտեսական պայմանները, մայրաքաղաքների եւ դաւառական քաղաքների «քաղաքակիրթ» կենցաղը, «ազատիտ» սովորութիւնները, ուսական համալսարանների հայ ուսանողութեան որդեգրած ուսելի ոգեկան եւ նիւթական հարուստ մշակոյթի պատւաստման անհրաժեշտութիւնը հայ ժողովրդի մէջ (կեանքի կուլից յետ չմնալու նպատակով), Անդրկովկասի հայաբնակ կենտրոնների հայ ազգաբնակչութեան ուսաւիտ - վրացաւիտ (թիֆլիսում) եւ կամ հայ - թաթարաւիտ (Բաքուի) հայութեան օրերը համրւած էին. չէր կարող օգնել ո՛չ պահպանողական հայ մամուլը, ո՛չ էլ ուսաստէր հայ ազատամիտ «Մշակ»-ը: Հիւսիսից սփռուող յորդ ու թարմ ալիքները պիտի խառնէին իրենց վաղքում հարաւային անշարժ եւ ցամքուղ ջրերը ու կլանէին նրանց: Յետամնաց օտար երկրներում հայ եկեղեցին, հայ մամուլը եւ հայ դպրոցը մեծ ազդակներ են եղած ազգապահպանման հարցում առ հասարակ. բայց ո՛չ միշտ եւ ոչ՝ ամէն տեղ: Հայ եկեղեցին չկարողացաւ փրկել կորստից վերջին չորս դարերի ընթացքում հայկական խոշոր զանգւածները ցրւած Ե-

բողոքային զանազան վայրերում: Մասնաւորապէս Ռուսահայաստանում ոչ հայ մամուլը, ոչ էլ հայ դպրոցը պիտի կարողանային փրկել հայութիւնը ռուսացումից, եթէ մէջտեղը չընկնէր Հայաստանի ազատագրման եւ յեղափոխութեան գաղափարը ու հայ կուսակցութիւնների յեղափոխական եւ մարտնչող գործելակերպը: Ռուս կառավարութեան սիստեմատիկ տարած (մերթ մեղմ, մերթ կոշտ միջոցներով) ռուսացման քաղաքականութիւնը, եւ որուն համապատասխան ռուս տնտեսական կեանքի յարմարեցման ոյժերը այնքան մեծ էին եւ իրական, որ կրաւորական եւ քաղաքական անշարժութեան ենթարկւած հայութիւնը ոչինչ չէր կարող անել. միայն քաղաքական կռիւր, համահայկական հաւաքման դադափարի ներգործական արծարծումը կարող էր մեծ, թերեւս դերագոյն աղբակը դառնալ ռուսահայութեան ազգային փրկութեան համար:

Ձեռք երկարում այս մեծ հարցի վրա, չխճողելու համար իմ յուշերը, ու եթէ այդ մասին մտքեր յայտնեցի՝ միայն ցոյց տալու համար հետեւեալը: Ռուսաստանի եւ Կովկասի իմ բոլոր այցելած հայաբնակ քաղաքներում հայը թէեւ զգում էր իրեն ռուս քաղաքացի եւ Ռուսաստանի ճակատագրի հետ կապւած, բայց տենչում էր բարոյապէս կապել իր հարադատ հայութեան հետ այն օրից, երբ նրա մէջ արթնցաւ ազգային ներգործական յեղափոխութեան դադափարը եւ նա հաւատաց Հայաստանի ազատագրութեան եւ անկախութեան իրագործման: Հայկական պատմութեան հոգեբանական մեծ ջրաբաշխն է իննսունական եւ հետագայ թւականների շրջանը, որը ռուսահայութեան թոյլ, թմրած, կորուստը մարմնին՝ Ազգային Անկախութեան աւելի պատւաստելով՝ ամրացրեց զիմադրութեան ոյժը եւ փրկեց ռուսացման տանող կորստից:

Պետերբուրգում յանձնարարութիւն ունէի Պրոֆ. Վարդան Վարդանեանին (Մարօի եղբայրը): Սա չթագցրեց ինձնից, որ թէեւ ինքը եւ իր ընտանիքը, ինչպէս եւ մայրաքաղաքի հայութեան մեծամասնութիւնը ռուսախօս են, բայց ամենքն էլ, ահա վեց - եօթ ամիսներ է, որ սովորում են հայերէն, աշխատում են հայերէն խօսել եւ, ի հարկէ, կասկածից դուրս է, որ յափշտակւած են Հայ Յեղափոխութեան խոր դադափարով եւ պատրաստ են օգնել մեծ գործին նիւթականով. ինքը լսած էր, որ հայ երիտասարդութեան մէջ կան շատեր, որոնք պատրաստ են իրենց անձը նւիրել հայ յեղափոխական գործին. ամենքն էլ մեծ հետաքրքրութիւն են ցոյց տալիս Յեղափոխութեան ընթացքին եւ կը կամենային ի մօտոյ ծանօթանալ, թէ ի՞նչ վիճակի մէջ է «գործը» Պոլսում եւ թրքահայ գաւառներում: Պէտք

է ասեմ, որ այդ մտքերն ու խօսքերը յաճախ բառ առ բառ լսեցի հայաբնակ եւ այլ վայրերում: Իմ խնդրանք, Վարդանեանը իր տունը հրաւիրեց Պետերբուրգի բոլոր խաւերից «ազգասէր հայերին», մօտ 60 հոգի: Եկած էին մօտ 50 հոգի. «հիւանդութեան պատճառով» չէր եկած հայութեան ծանօթ կառավարչական մեծ պաշտօնեայ Կ. Եղեանը: Խնդրել եւ ասել էի Վարդանեանին, որ տեղի քահանայի ու վարդապետի ներկայութիւնը այնքան էլ անհրաժեշտ չէ ժողովին: Վարդանեանը իր կողմից խնդրել էր ինձ, որ խօսելով Հայ Յեղափոխութեան գործի ու բռնելիք գործելակերպի եւ պահանջների մասին՝ խուսափեմ ընկերվարական դադափարի վերաբերեալ խնդիրներից, եւ առանձնապէս լռեմ ռուս կառավարութեան յետադիմական ընդհանուր քաղաքականութեան մասին, «թէեւ, ի հարկէ, աւելացնում էր այդ իդէալիստ, բայց մի քիչ միամիտ պրոֆեսորը, մենք ամենքս էլ համակրում ենք ընկերային դադափարներին եւ ամենքս էլ տուժում ենք ռուս կառավարութեան ոչաքսիոն քաղաքականութիւնից»:

Առաջին նիստից պարզւեց, որ ամենքն էլ վառւած են ազգասիրական մղումներով, պատրաստ են օգնել եւ անհրաժեշտ են գտնում «պէտքին պէս կաղմակերպւել», որ «Կուկունեանի դժբախտ դէպքը չկրկնւի»:

Եթէ ծնւել էր Հայ Յեղափոխական շրջանը, նրա հետ ծնւում էր եւ անդիր պատմութիւնը. այսինքն՝ իրերի եւ մարդկանց առասպելական ձեւերով ներկայացնելը: Ներկայ եղողներից շատերը համոզւած էին (իբր թէ այդպէս էին լսած), «որ Թրքահայաստանի գաւառները Հայ Յեղափոխական ցանցերով են լցւած», թէ «Կ. Պոլսում քառասուն հազար Յեղափոխական նւիրւած հայ մշակներ եւ արհեստաւորներ կան, որոնց սակայն պակասում է դէնքը»: Շատերը հարցնում էին «բարեկամարար, ոչ - պաշտօնապէս, հաղորդել», թէ մօտաւորապէս ե՞րբ կարող է սկսել Հայաստանի գաւառներում ընդհանուր ապստամբութիւնը...»: Ներկայ գտնւողներից մի քանիները խորհուրդ էին տալիս ինձ յայտնել Յեղ. Կեդրոնին, որ Անգլիայում այժմ պատրաստում են նոր ձեւի հրացաններ ու ատրճառակներ, ուստի չգործածել «բերդանքա» կոչւած հրացանները...: Իմ վիճակը բաւական փափուկ էր. պէտք էր ե՛ւ պատասխանել, ե՛ւ չխաբել, եւ զուտ դադափք համարւած հարցերից խուսափել ու առասպելները չհերքել, մի տեղ չլսող ձեւանալ, միւս տեղը այնպէս պատասխանել, որ հարցը կտուրը ընկնի...: Առաջին նիստը վերջացաւ մեծ ոգեւորութեան մէջ. ընտրեց Պետերբուրգի մասնաճիւղը

«Բեռն» յորջորջումով: Արդէն ցրում էին ժողովականները, երբ ուսանողներից մէկը հարցրեց ինձ. «Բայց ինչո՞ւ ձեր կուսակցութիւնը իրեն սոցիալիստ է անւանում»: Որքան էլ ինձ համար «սոցիալիստական իդէալը» մեր կուսակցութեան փայլը լինէր, բայց եւ այնպէս այն շրջանի իրական կեանքի եւ փորձնական դործունէութեան պայմաններին պատահելով՝ զգացի, որ «սոցիալիզմը» կարող է պայթուցիկ ուժերի դեր խաղալ Հայ Յեղափոխութեամբ տոգորւած ու նոր կազմած մարմնի համար, որի մէջ մտնում էր ե՛ւ հայ վաճառականը, ե՛ւ ուսանողը, ե՛ւ բժշկական ակադեմիայի պրոֆեսոր Վարդանեանը, ե՛ւ Ֆինանսների նախարարութեան հայ ծառայողը, ե՛ւ հայ միջին կամ մանր խանութպանը: Զգացի, ասում եմ, առաջին անգամ, որ մեր որդեգրած «սոցիալիզմը» ե՛ւ մեր հպարտութիւնն է, ե՛ւ մեր թոյլ կողմը, եթէ չասեմ «Աքիլլէսի կրունկը...»:

Ուսանողի դրած հարցին յանպատրաստից պատասխանեցի, թէ «Սոցիալիզմի եւ Հայ Յեղափոխութեան հարցը շատ բարդ է եւ հետաքրքրական, բայց զուտ ակադեմիական բնավորութիւն է կրում. եթէ կան ներկայ եղողների մէջ իսկապէս հետաքրքրւողներ այդ հարցով, կարելի է մի ուրիշ, մասնաւոր նիստ ունենալ հետաքրքրւողների համար եւ պարզաբանութիւնները կանեմ...»: Բայց ներկայ եղողները ընդմիջեցին ինձ ասելով. «Ժողովներ գումարելը առանց այն էլ դժւար է. խոսափենք, պարոնայք, ոստիկանութեան աչքը ընկնելուց. հետաքրքրւողը կարող է Ռ. Բ.-ին այցելել»: Միւս օր ինձ այցելեցին երկու ուսանողներ, որոնք երկու ժամ ինձ հետ «մտաքերի փոխանակութիւն» անելուց յետոյ, ամբողջովին հակեցին ընկերվարական դադափարին. դրանցից մէկը (Զ.), չնայած որ հարիւր տոկոսով ընկերվարական էր, հետագայում գնդակահարւեց բոլշևիկ սատրապների ձեռքով իրրեւ «հակայեղափոխական...»:

Պ. Վարդանեանը երկու օրւան մէջ ժողոված էր հազար հարիւր բութլի. խնդրեցի, որ ինքը տեղափոխէ Ժրնեւ. նա յայտնեց, որ կազմած մասնաճիւղը վնաս է ամէն ամիս նոյնքան ժողովել Պետերբուրգի հայերի մէջ. ուրախ էի, որ այցս յաջող հետեւանքներ ունեցաւ: Ես այնքան անփորձ էի իրական կեանքին, որ այդ վնասները փաստի տեղ էի ընդունում. հետագայում, Պետերբուրգի մասնաճիւղը կրճատելով, կրճատելով իր «վճռած գումարը»՝ վեց ամսից յետոյ բոլորովին անփոյթ գտնւեց ե՛ւ ժողովել, ե՛ւ ուղարկել: Ինչպէս գրում էր մի տարի յետոյ Վարդանեանը, «այստեղի հայերը դարձանում են եւ վշտացած են, որ գարծ չի երեւում...»: Եւ այդպէս միշտ նոյն հոգեբանութիւնը, զուտ հայկական, որին քանիցս

հետեւեալ տարիներում ներկայ պիտի լինէին՝ «սիրով կողնենք դործին, բայց դործ չենք տեսնում». դործը — աղմուկ էր, «ցոյց» էր, «ձգւած ուժեր», կամ «մատնիչի սպանութիւն», իսկ դիտաւորը, որ օտար լրագիրները խօսէին Հայ Յեղափոխութեան մասին: Հայ թերթերի թղթակցութիւնները այնքան էլ համոզուցիչ չէին. պէտք է որ օտարները զբաղէին, մտահոգէին, վրդովէին, կամ քաջալերէին հայերին: Հայը ա՛յնքան երկար ժամանակ լսած էր ուրիշներից, որ հայը վախկոտ է, ստրուկ է ու հրացանի ձայնից սարսափում է, որ իր վրա նայում էր միայն օտարի աչքերով. եթէ օտարը ասաց, որ հայը զէնքով պաշտպանւում է, նշանակում է քաջ է, ուրեմն, նա յեղափոխութեան ճամբան է բռնած, ուրեմն, Յեղ. կուսակցութիւնը իսկապէս գործով է զբաղւած, ուրեմն, մեղք է յեղափոխական կուսակցութեան չօգնելը: Այդ հիւանդ մտայնութիւնը իր բացասական ազդեցութիւնը ունեցաւ սկզբից ի վեր թէ՛ Հնչակեան եւ թէ՛ Դաշնակցական Կուսակցութեան վրա, յաճախ ստիպելով նրանց դիմել ոչ — օրինապաշտ զործելակերպի, տւեալ անպատաս պայմաններում:

Պետերբուրգից անցայ Մոսկւա: Այստեղ աւելի հեշտ էր իրագործել ծրագիրս. այսինքն՝ կազմել մասնաճիւղ, դիմել ժողովարարութեան եւ մտերմանալ երիտասարդութեան հետ, որից, թերեւս, դէթ մի քանիսները, ներկէին անմիջական յեղափոխական դործունէութեան: Այդ ժամանակները, Մոսկւայի ուսանող էր մեծ եղբայրս Մինասը, որը աշխատակցում էր Թիֆլիսի պահպանողական «Նոր Դար» լրագրին, բայց ինչպէս եւ հայ ուսանողութեան մեծամասնութիւնը (Նոր — դարական թէ՛ Մշակական) ընդունում էր Հայկական հարցի լուծման յեղափոխական միջոցների դիմելու անհրաժեշտութիւնը: Մինասը, ընդունակ եւ եռանդուն, ամէն տեղ «մրտնոդ — ելլող» էր. նախօրօք իր երկու ընկերների (եւ իմ լաւ ծանօթ բարեկամների)՝ ուսու ուսանող Վեսելովսկու եւ երիտասարդ բանաստեղծ Աղեքսանդր Ծատուրեանի հետ հող էր պատրաստել Մոսկւայի հայ վաճառականների շրջանում. սրանց մեծ մասը մեր Նոր — Նախիջևանից եկած մանր հայեր էին, որոնք տարիների ընթացքում դարձել էին խոշոր վաճառականներ. խօսել էր եւ հարուստ Ժամհարեան Դրամատոսի սեփականատէրերի հետ, որոնցից մէկը ամուսնացած էր Նոր — Նախիջևանցի մեր հարեւան Օր. Պըլլեւեանի հետ եւ իմ մասին արդէն լսած էր. խօսած էր նոյնպէս իր նախկին ուսուցիչ բանաստեղծ Սմբատ Շահադիդեանի հետ, որը ասել էր եղբորս՝ «Հէնց որ եղբայրդ Մոսկւա դայ, ուղղակի եկէք ինձ մօտ»:

Պէտք է խոստովանեմ, ի մեծ ամօթ իմ երիտասարդական մեծամտութեան, որ ես Սմ. Շահադիղեանի մասին կազմած էի շատ բացասական եւ կանխակալ կարծիք. դիտէի որ վաթսուեակա՛ն թւականներով բանաստեղծի մեծ հռչակ էր ստացել ու լսած էի, որ որ լքած էր հայ գերականութիւնը եւ Լազարեան ձեմարանի հայերէն լեզուի ուսուցիչ էր դարձել վերջին երեսուն տարիները ու բոլորովին չէր հետաքրքրուում (այդպէս էի կարծում) հայկական հարցով: Առանց մեծ ցանկութեան նրան այցելեցի, բայց երբ երկու ժամ յետոյ նրան թողնում էի, ես յափշտակեա՛ծ էի նրա առողջ հայրենասիրական զգացմունքներէ: Նա պատմեց ինձ, որ հայ յեղափոխական առաջին ներդրածական քայլերը կենդանացրել էին նրա թմրած հոգին, ներշնչում էին հաւատ դէպի հայ ժողովուրդը, ու իր «գառնացած եւ հիասթափեա՛ծ կեանքի արեւամուտին վերջնապէս տեսնում է ազգային ազատութեան ու անկախութեան արեւը»: Երբ ինձնից լսեց, թէ ի՛նչ եմ մտադիր անելու Մոսկւայում՝ խնդրեց, որ իրեն թողնեմ իր գիտցածի պէս մի մեծ նիստ գումարել Մոսկւայի հայերի բոլոր խաւերից. «մեռած հոգւով մարդկանց չեմ կոչելու. նրանք ձեզ պէտք չեն. կը դայ կենդանի սերունդը, կը դան եւ այն խաւերից, որոնք հրացանը անոյժ են վերցնելու, բայց ձեզ կօղենն հրացան ձեռք բերելու »:

Ս. Շահադիղեանի աշխարհաբառը յստակ եւ մաքուր էր, բայց մերթ ընդ մերթ դեռ լսում էին ոռոսահայ վերածնութեան շրջանում դորձածած բառերը՝ «մտանում եմ» (մտնում եմ), «ամենեւին այդպէս է» (բոլորովին այդպէս է), եւ կամ «նախախնամութիւն», «մենք որ ազգի լուսաւորիչներ ենք եղած՝ կուելով խաւարամիտների դէմ», եւայլն. իսկ երբ նրա սենեակում նկատեցի Միք. Նալբանդեանցի եւ Ստ. Նազարեանցի լուսանկարները, մի պահ սլացայ դէպի Մոսկւայի վաթսուեակա՛ն թւականները, հայ հասարակական դադարակա՛ն բախումները...

Ս. Շահադիղեանը նոյն երեկոյեան այցելել էր Յ. Ժամհարեանին եւ խնդրել, որ վերջինս իր հոյակապ բնակարանում հրաւիրէ մօտ հարիւր մարդ. Ժամհարեանը ե՛ւ զարմացած էր ե՛ւ ուրախ, որ Շահադիղեանին վերադարձել էր եռանդը, աչքերի փայլը, ձայնի ուժեղ շեշտը եւ հաւատը դէպի հայութիւնը: Չեմ երկարում տեղի ունեցած ժողովի եւ Ժամհարեանի մեծ սրահը լցեա՛ծ հայ հասարակութեան ոգեւորութեան մասին: Իմ եւ Աղ. Ծատուրեանի առաջարկութեամբ ձերուների բանաստեղծը նախագահ է ընտրուում ու խօսում է «երիտասարդ սերնդի դարբնած Երիտասարդ Հայաստանի անմահ

դադարի մասին»: Խօսում է հայութեան պարտականութիւնների մասին՝ «ի սպաս դնելով՝ ոմանք իրենց տաղանդը ու գիտակցութիւնը, ոմանք իրենց փողը եւ ոմանք էլ իրենց սուրբ արիւնը»: Երկար տեւող ժողովը փակելուց առաջ նա նորից խօսք է առնում եւ իր ճառը վերջացնում է իր նոր գրած (քսանեւհինգ տարի բանաստեղծական լուսթիւից յետոյ) «Մեռաւ իմ Մուսան» բանաստեղծութիւնը. ձեռագիր ոտանաւորով թուղթը ինձ է տալիս, «իր» ջահիլ բարեկամին»: *)

Մոսկւայում մնացի տասն օր. բոլոր տասն երեկոները անցկացնում էի Ս. Շահադիղեանի փոքրիկ եւ ցած առաստաղով բնակարանում: Նա չափազանց ոգեւորեա՛ծ էր «չուտափոյթ կարեւորութիւններով», գերազանցօրէն մեծացնելով Հնչակեան կուսակցութեան իրական ոյժը եւ թրքահայութեան «պատրաստ» վիճակը: Ի դո՛ւր ամէն երեկոյ նրա չափազանցրած կարծիքները մեղմ կերպով փոքրացնում ու չափաւորում էի. երբ հաւատը մէջտեղն է ընկած, ուրիշի համոզեցուցիչ խօսքերը անոյժ են: Ասեմ այստեղ, որ այդ երեկոները նա երկարօրէն պատմում էր ինձ իր մանկական ու երիտասարդական տարիների ու վաթսուեակա՛ն թւականների հայ հանրային կեանքի, այլ եւ իր անձնական ապրումների, մասին: Ես այնքան յափշտակեա՛ծ էի նրա պատմութիւններով, որ շատ տարիներ, ամէն անգամ երբ անցնում էի Մոսկւայից, հանդիսւում էի նրան ու ամէն անգամ խնդրում, որ պատմէ անցեալից. սկզբում մերժում էր («կարեւոր չեն», «պիտոյ է մոռացնեն»), բայց յետոյ երկարօրէն ինձ նայելով՝ ինչ որ ինքնամոռացման մէջ, պատմում էր անցեալից՝ իր եւ ուրիշների կեանքից: **)

*) Այդ ձեռագիրը խնդրեց ինձից իմ բարեկամ հայասէր Իսիյ Վեսելովսկին, ու բուզքը մնաց նրա մօտ: Ամբողջ ոտանաւորից յիշողութեամբ մէջ մնացել են միայն հետեւեալ երկու տողերը՝

«... Հանում եմ զրահ, եւ զէն եւ զարդեր,
Յանձնում եմ դորանց մանուկ սերնդին...»

Ռ. Բ.

**) Սմբատ Շահադիղեանի կեանքը, վարսուցական քականների ազգային մթնոլորտի եւ ոռոսական կառավարութեան փաղափականութեան մասին գրած է տաղերիս գրողը «Լեւոնի վիշտը եւ Շահադիղեանի անձնական տառքը» գրաւմբում. տես «Հայրենիք» ամսագրի 1938 թ., 10, 11, 12 եւ հետեւեալ համարները:

Զուտ կազմակերպչական դործը եւ փողի ժողովարարութիւնը յաջող ընթացք էր ստացել: Խնդրեցի ընտրեալ զանազաններ, որ բոլոր գումարները, թէ արդէն ժողոված, թէ ժողովելիք, ինքը անձամբ փոխադրէ ժընեւ տեալ պայմանական հասցէին եւ անւան: Մոսկւայի «տուղ» խաւերը, յայտնի չէ ինչու, իրենց գոհունակութիւնն էին յայտնել Ս. Շահազիզեանին, որ «եկող ներկայացուցիչը ինքը չի ընդունում փողերը եւ ձեռք չէ տալիս, մինչեւ իսկ չի հետաքրքրում ո՛րքան է ժողոված»: Ես, ի հարկէ, չափ էի հետաքրքրւում, թէ ո՛րքան է ժողոված, բայց ո՛չ այն ժամանակ, ո՛չ էլ հետագայում որ եւ է աղբային դործի համար իմ նախաձեռնութեամբ ժողոված փողերին «ձեռք չէի տալ»։ Երեւի, ինչ որ բնազդ գոչւած չացնում էր ինձ առ հասարակ մինչեւ իսկ հեռւից քսելու «աղբային» փողերին: Հայերի մէջ ամրացած էին մի քանի «ցեղային» սովորութիւններ: Նախ՝ առաւօտուն առաջին դարձնողը «աղբի» անունից էր խօսում. յետոյ՝ առաջին պատահողը «աղբի» անունից հաշիւ էր պահանջում: Գալով հայ հարուստին՝ նրա հոգեբանութիւնը արտայայտւում էր այսպէս՝ «գլխով կը տամ, չաթալով աչք կը հանեմ»:

Երբ երեք ամիս յետոյ ժընեւ էի վերադառնում, նորից անցայ Մոսկւայից եւ երեք օր մնացի: Այդտեղ առաջին անգամ պատահեցի երկու զաչնակցականների: Մէկը ուղարկւած էր զէնքի համար փող ժողովելու նպատակով. միւսը՝ պրոպագանդի համար:

Այդպէս՝ Մոսկւայ էր ուղարկւած Թիֆլիսից՝ հայ սպայ (ուսսաց զօրքի մէջ) Մ. Սամարցեանը. եկել էր Դաչնակցական կուսակցութեան կողմից ժողովարարութեան ծրագրով. փողը, ինչպէս ասում էր, զէնքի համար էր (Թուրք քաղաքում գնելիք): Սամարցեանին ծանօթ էի. լաւ, բարի սրտով երիտասարդ էր. հայրը՝ Նոր-Նախիջեւանցի էր. ինքը մի քանի տարի էլ միաձնի Գէորգեան ձեմարանն էր սովորել եւ յետոյ ուսական զինուորական ծառայութիւն էր ընտրել: Տեսնել էր Ժամհարեանի հետ ու մի քիչ զգուհութիւն յայտնել, որ ինքը սրտահամար ուշանալու պատճառով — «Հնչակեանների պատճառով ձեռնունայն պիտի վերադառնայ. մինչդեռ զէնքը անհրաժեշտ է, մարդիկ արդէն պատրաստ են Թուրքիա մտնելու, եւայլն»: Ժամհարեանն ինձ ասում է. «Եղբայր, օֆիցէր մարդ է ու մոնդիրով (զինւ. համազգեստ), ի՞նչպէս կարելի է նրան էլ չտալ, մանաւանդ որ զէնք պիտի գնէ Թուրքիում»:

— Ի հարկէ պիտի տաք նրան էլ, — պատասխանեցի Ժամհարեանին:

«Բահ, թէ որ էդպէս ա, խնդրում եմ եկէք վաղը ինձ մօտ ճաշի. նրան էլ կը կոչեմ»:

Սամարցեանին վաղուց է չէի տեսած. մօրուս էր թողել, սպայի համազգեստով էր եւ Երեւանի լաւ հայերէնով էր արտայայտւում: Երբ Ժամհարեանը տեսաւ, որ պատահելով Սամարցեանի հետ՝ մենք ողջագուրեցինք, այնքա՛ն ուրախացաւ, որ ճաշի չնստած «մի մի արաղ» առաջարկեց, որ պիտի «վոթէինք» (խմէինք): Ճաշից յետոյ, երբ «գործնական խօսակցութեամբ պիտի զբաղւէինք», օգտուեցի առիթից եւ մի կողմ տանելով Սամարցեանին, հարցրի. «Դու ի՞նչ գումար ես երազում ժողովել Մոսկւայում. հա՛, չափից զիտցի՛ր, որքան դուրս գայ...»:

— «Ի՞նչ գումար... ամենաքիչը մի — երկու հազար ռուբլի առայժմ...»:

— «Լա՛ւ. ես քեզ կօղնեմ. բայց պայման ունեմ. մեր այստեղի կազմած մասնաճիւղի եւ Հնչակեան կուսակցութեան մասին եթէ վատ խօսք ասես, ամէն միջոց ի դործ կը դնեմ որ կոպէկ իսկ չստանաս»:

— «Ինչ է՝ խենթ եմ... ուրախացած ասում է Սամարցեանը, երկու կուսակցութիւններն էլ յեղափոխական են. իմ մէջ յեղափոխական կայծը առաջինը դարձեցրեց ձեր «Հնչակ» թերթը»:

Տեսնեցի Ժամհարեանի հետ, ու մի քիչ սակարկելուց յետոյ՝ նա համաձայնեց ժողովել «իւր մարդկանցից» մի 1500 ռուբլի եւ յանձնել Սամարցեանին: Ժամհարեանը պահանջում էր, որ «այդ օֆիցէրը, սուսնց երկար բարակ Մոսկւայ մնալու, գնայ Թուրք ու ինչ որ պէտք է գնէ»: Այդպէս էլ եղաւ: Ժամհարեանը ուրախ էր, որ մարդիկ «խալում են, երբ անյերջ կրկնում են» «հայք ո՛չ միաբան»: Ժամհարեանի լաւատեսութիւնը իմ վրա էլ ազդեց. ես էլ տեսայ, որ ուստ է «հայք ո՛չ միաբան» ստացւածքը. աւա՛ղ, պատրանք էր այն հաւատը, որ «երկու Յեղ. կուսակցութիւնները» կարող են ընդհանուր լեզու ունենալ եւ բարձրանալ իրենց նեղ կուսակցական մտայնութիւնից:

Հէնց միւս օրը Ա. Ծատուրեանը վրդոված եկել էր ինձ մօտ յայտնելու, որ իրաւարանական բաժնի հայ ուսանող Ս. Խ. վաղայ համար ժողովի է հրաւիրել հայ ուսանողներ եւ վաճառականներ, որտեղ յատկապէս պիտի բացատրէ, որ «Հնչակի քարոզած սոցիալիստական գաղափարները վնասակար են Հայկական Խնդրին»: Ծատուրեանը խնդրում էր ինձ ներկայ գտնել: Ես համաձայնեցի,

բայց այն պայմանով, որ ինձ էլ խօսք տան, երբ պէտքը զգաս բացատրութիւններ տալու:

Միւս օրը, սրահը մտնելիս, որտեղ արդէն քսան - քսանեւէինդ մարդ էր հաւաքւած, Ա. Ծատուրեանը ինձ ծանօթացնում է Ս. Խ.-ի հետ, որը, որքան յիշում եմ, բարձրահասակ էր, կրում էր փոքրիկ մօրուք, գլխին մազերի հարուստ խուրձ եւ, կարծեմ, մի քիչ կաղում էր մի ոտքին:

Ս. Խ. խօսում էր հարթ, համակրելի եւ անկեղծ չեչուով Հայ Յեղափոխութեան դործունէութեան մասին: Ներկաները եւ ես առաջինը՝ ծափահարում էինք նրան, թէ եւ ինքը հոգեւոր մեծ զարմանքով մի պահ ինձ նայեց. երեւի այնպէս էր կարծում, որ եթէ ինքը «երկու անգամ երկու չորս է» ասէր, ես անպատճառ «ոչ» պիտի ասէի:

Յետոյ անցնելով Հնչակեան կուսակցութեան, այն միտքն է յայտնում, որ թէ եւ «Հ»-ը առաջինն է յեղափոխական մտքին դործի ձեւ տւել եւ «ակտիվ» միջոցների դիմել, բայց «որովհետեւ նա սոցիալիստական կազմակերպութիւն է ուղղում իրականացնել Հայաստանում», մենք գտնում ենք այդ միտքը վնասակար Հայ Յեղափոխական դործին. հիմնւած է մի առանձին կուսակցութիւն, «Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւն» անւան տակ եւ յատկապէս Հայ Յեղափոխութեան նպատակով. ներկայ պայմաններում սոցիալիզմի իրականացումը յետամնաց Հայաստանում, երբ Եւրոպայում իսկ հիմնւած է, կատարել խենթութիւն է...»: Ունկնդիրները ծափահարում են ու ինձ են նայում: Խնդրում եմ խօսք:

«Համաձայն եմ, ասում եմ, ս. Խ.-ի հետ, որ ներկայ պայմաններում սոցիալիզմի իրադրոժումը Հայաստանում խենթութիւն է. բայց կայ աւելի եւս մեծ խենթութիւն՝ կարգացածը Հասկնալ...»:

— Ինչպէ՞ս, ընդմիջում է Ս. Խ.:

«Ահա թէ ինչպէս. Հնչակը սոցիալիստական վարդապետութիւնը ընդունում է իրրեւ մարդկային ամենաարդար ու վսեմ իդէալ. լսում էք՝ իդէալ. բայց մենք երբեք, ո՛չ մի անգամ, Հնչակի ո՛չ մի համարում միամտութիւն չենք ունեցած գրելու կամ ասելու, որ այսօր, ներկայ պայմաններում, մեր նպատակն է Հայաստանում իրագործել այն համակարգը, որ դեռ գոյութիւն չունի եւրոպական եւ ոչ մի երկրում. անշուշտ, թրքահայութեան ազատութիւնը կարող է տեղի ունենալ եւ առանց սոցիալիստական գաղափարների... բայց միթէ՞ մարդկութեան հեռաւոր ապագան սոցիալիզմը չէ. ի՞նչ»

պէս կարելի է բողոքել կամ ծաղրել, որ հայ ազգասէր յեղափոխականը, իրրեւ հեռաւոր իդէալ, չէրէ իր սրտի մէջ համամարդկային վսեմ գաղափարները. կրկնում եմ, խենթութիւն պիտի լինի կարծել, որ այսօր կարելի է սոցիալիզմ կառուցանել Հայաստանում:

Նոյն ներկաները, որ հինգ րոպէ առաջ Ս. Խ.-ն էին ծափահարում, ինձ էլ օժտում են իրենց բռնն ծափերով: Մի քանիները խօսք են ուղղում, միւսները բացազանչում են՝ «բաւական է, հասկացանք. Ռ. Բ.-ը պարզեց»: Նոր Նախիջեւանցի մի վաճառական, նստած աեղից բարձր ձայնով ասում է՝ «ի՛նչ պօշ - մօշ բաներով մեր ժամանակը կառնել...»:

Ժամը ուշ էր, ժողովը փակւում է. դուրս ենք գալիս. Ս. Խ. մօտենում է ինձ եւ գրպանից հանելով «Դրօշակ» թերթը, ասում է. «Դուք չէ՞ք տեսել այս թերթը. սա մեր կուսակցութեան առաջին համարն է. եթէ, ինչպէս դուք պնդում էք, «Հ»-ը այսօրւայ պայմաններում չի բարոյում սոցիալիստական կազմակերպութիւնը, յանցանքը իմը չէ, ես միայն կրկնեցի այս թերթի ասածը»:

Ինչպէս վերեւ ասած էի, Մոսկւայի առաջին այցից յետոյ ես գնացի Նոր - Նախիջեւան, Արմաւիր, Ստաւրոպոլ, Թաքանրոզ, Խղլար եւ Մոզադ: Այդ քաղաքներում, աւելի կամ նւազ յաջողութիւններով կարողացայ տեղային մասնաճիւղեր կազմել: Իւրայատուկ կենցաղային նմոյշներ ամէն տեղ: Խանդավառութիւնը ամէն տեղ էլ մեծ էր: Արմաւիրի ծերերը ամբողջութեամբ չէրքէզախօսէին, իսկ երիտասարդները՝ ռուսախօս. մաքուր հայերէն խօսում էին միայն նրանք, որոնք երբեմն Մոսկւայի Լազարեան ձեմարանն էին սովորել կամ շարունակում էին սովորել: Խղլարում ինձ օգնեց մօրեղբայրս՝ Բժ. Ա. Սուլթան - Շահը. երբեմն, վաթսուական թականների ազգային հակամարտութիւններում մասնակցած իր ընկերոջ՝ Միք. Նալբանդեանցի հետ եւ «Հիւսիսափայլ»-ում աշխատկցած մի երգիծական կատակերգութեամբ: Մօտ քսան տարիներ Ղզլարում բժշկութեամբ էր զբաղւած եւ քաղաքային բժիշկի պաշտօնն էր վարում: Իմանալով, որ ուղղում եմ գնալ դրացի Մոզադ հայաբնակ քաղաքը, բայց չունեմ ծանօթներ, նա մի յանձնարարական նամակ տւեց Մոզադի մեծ կալւածատէր Օ.-ի անւան եւ աւելացրեց. «Օ.-ը հօգակաւոր է երեք բանով, նախ՝ ամենահարուստ կալւածատէրն է, յետոյ՝ ամէն պէտք եւ չպէտք դէպքում իր «ազգասիրութեան» մասին է խօսում եւ, վերջապէս, հօգակած է այն բանով, որ երբեք, ոչ ոքիմ ազգային նպատակների համար փող չէ

տւած... եթէ կարողանաս նրանից գէթ տասը ըուրլի ստանալ Յեղափոխութեան համար, ասել է թէ ութերորդ հրաշքն է կատարւած » :

Այդ խօսքերը իմ մէջ «սիրտթ»-ի նման մի մրցող զգացմունք ծնեցրին ու ես վճռեցի անպատճառ դնալ տեսնել Օ.-ին. համոզւած էի, որ կը կարողանամ նրանից վերցնել «գէթ տասը ըուրլի» եւ աւելի... :

Ղլլարից Մողդոք պէտք էր կառնով դնալ. 4 - 5 ժամայ տարածութիւն էր. մօրեղբայրս առաջարկեց իր կառքը եւ երկու ձիերը. խոստանում եմ քսանեւէորս ժամից վերադառնալ. կառքը իրեն էլ պէտք էր :

Հասնում եմ Մողդոք. այցելում եմ Օ.-ին. տալիս եմ յանձնարարականը. պատմում եմ դալուս նսլատակը՝ ժողովարարութիւն յեղափոխական գործին համար եւ տեղային մասնաճիւղի կազմութիւն : Օ.-ը մի պահ շփոթւում է. բայց իսկոյն ինչ որ ելք գտնողի պէս՝ ուրախացած բացազանչում է. «Այս բոլորիս անձամբ կանցնեմ, կը տեսնեմ մեր քաղաքի երեւելիներին եւ ժողով կը գումարենք նախկին քաղաքագլուխ Մամաջանեանի տունը » : Ի դէպս՝ ե՞րբ էք ուզում վերադառնալ Ղլլար... :

— Վաղը լուսով պէտք է ճանապարհ ընկնեմ. խոստացել եմ... :

— Շա'տ լաւ, հիանալի'. այս իրիկուն ժողովը տեղի կունենայ. սպասեցէք ինձ :

Մի քանի ժամից դալիս է եւ ուրախացած յայտնում. «Այսօր ժամը 7-ին ժողով տեղի կունենայ. երաշխաւորում եմ, որ քսան մարդ կը լինի. սուրբ գործին ո՞վ պիտի մերժէ. Աստուած բարին աւնէ » :

Յետոյ դառնալով ինձ ասում է. «Տանեմ քեզ իմ ագարակը. այստեղից մէկ ժամայ ճանապարհ է. օդը զով, անտառներ ու լեռներ. կը տեսնէք իմ ոչխարները, կովերն ու եղները. այստեղ կը ճաշենք. ինքս կը պատրաստեմ մատաղ ոչխարից խորոված. գինին տա-կառներով կեցած է, մեզ է սպասում... » :

Իսկապէս ագարակը մեծ եւ հարուստ էր, իսկ օդը լեռներից էր փչում. ուրախ էի, որ Մողդոքի տօթը եւ փոշին թողած էի եւ առողջ օդ էի ծծում : Ուզում եմ խօսել, բայց Օ.-ը մի բոլոր իսկ չի տալիս ինձ խօսել. անդադար ինքն է ասում, ինքն է պատմում, եւ կամ ագարակը ցոյց տալու նպատակով՝ դուռով տանում է ինձ ամէն ծակ ու ծով՝ դետնայարկի, լճի մօտ, ախոռատուն. խօսում է իր ձիերի, կովերի, հաւերի եւ հնդկահաւերի մասին. ու մինչդեռ

դալիս էինք ճաշելու (փառաւոր սեղան), մտածում եմ. «Լա՛ւ, վերջապէս ես կը կարողանամ քեզ հետ խօսել քո տալիք գումարի մասին. ձեռքիցս չես պրծնելու» :

Հաղիւ նստած սեղանին, երբ դեռ չէինք էլ սկսած ճաշը, դալիս կանգնում է մի կառք, որի միջից իջնում է շրջանային ուսուսիրհանապետը :

— Ներեցէք, կարծեմ ուշացայ...

— Ո՛հ, ոչ. ձեզ էինք սպասում. ծանօթացէք... » :

Ու սկսում է ճաշը եւ ռուսերէն խօսակցութիւնը. արաղը, գինին, զաֆուսֆաները. նորից արաղ, նորից գինի ու խորոված : Ես համարեա թէ չեմ խմում : Սկզբում մասնակցում եմ խօսակցութեան, յետոյ տրւում եմ երեկոյեան լինելիք ժողովին... : Իմ սեղանակիցները խմում են ու խմում. ժամը ցերեկայ հինգն է, է՛հ, փառք Աստուծոյ, մտածում եմ, ճաշը վերջանում է... :

— Իվան, կանչում է Օ.-ը ծառաներից մէկին, պատրաստեցէք մեծ կառքը եւ հրացանները. որսի ենք գնում :

Ու ինձ դիմելով ասում է.

— Իմ բարեկամը — ցոյց տալով ոստիկանապետին — ինձ պէս որսի սիրահար է. վայրի խողեր ունենք հարիւրներով. դուք էլ մեզ կընկերակցէ՞ք, մեծ հաճոյք կը ստանաք :

— Շնորհակալ եմ, չեմ կարող, պատասխանում եմ Օ.-ի աչքերին նայելով. երեկոյեան պէտք է տեսակցութիւն ունենամ մի քանի ագագականների հետ... :

— Հա՛, ճիշտ է, մոռացել էի. ուրեմն դուք կամ մենակ կը գնաք քաղաք, եւ կամ ինձ սպասեցէք, կը վերադառնամ որսից եւ կը դընանք միասին. մէկ ժամից այստեղ կը լինենք. ուզո՞ւմ էք հանգըստանալ... :

— Ժամը 7-ին (ասում եմ հայերէն) ժողով ունենք, չէ՞ք ուշա-նալ :

— Նե՛ք (ոչ), պատասխանում է ռուսերէն :

Գնում են որսի : Սպասում եմ Օ.-ին մի ժամ, չի վերադառնում : Սկսում եմ ջղայնանալ. վախենում եմ ուշանալ Մողդոքում նշանակւած ժողովին : Սպասում եմ մի ժամ եւս... ծառայողներից խնդրում եմ կառք տալ, որ վերադառնամ քաղաք... :

— Այո, ձեզ համար կարդադրւած է «տոռքա»-ն (կառքը), լսում եմ զարմացմամբ :

Կարճ. մենակ վերադառնում եմ Մողդոք ժողովին, մի քիչ ուշացած. ներկայ եղողները լսում են իմ զեկոյցը Հայկական Հարցի եւ նոր գործելակերպի մասին. ընդունում են առաջարկներս. կազմւում

է մարմինը, խոստանում են վաղանից ժողովարարութեան սկսել առնում եմ հասցէներ՝ ո՛րին եւ ի՛նչպէս հասցնել «Հնչակ»-ը:

Աւելորդ է ասել, որ Օ.-ը այդ օրը չեկաւ ժողովին, ժողովարարութեան թերթից խոստաւեց, եւ բազմաթիւ «կը մտածեմ - մի բան կը տամ»-ներէից յետոյ, երբեք եւ ոչ մի կոպէկ չտուեց, ոչ այն, ոչ էլ հետագայ տարիներին: Շատ տարիներ յետոյ մօրեղբայրս՝ ԲԺ. Ա. Սուլթան - Շահը ինձ գրում էր. «... Պիտոյ է քեզ ասեմ, որ Օ.-ը անցեալ չարաթ աւաղակ մահմետականից (նողայցիներ - լեռնականներ) դիշերը թալանեց ու սպանեց, իսկ դու դեռ չես հաւատում որ կայ վերին նախախնամութիւն... »:

Իմ այցը Հիւսիսային Կովկասի միւս քաղաքները՝ Թաղանոթ, Եյսկ, Եկատերինոտար, Մայկոպ, Ստաւրոպոլ՝ ինձնից առին մօտ մի ամիս: Այդ բոլոր հայաբնակ վայրերում կա՛մ ծանօթներ ունէի եւ կա՛մ իմ ազգանունը արդէն յայտնի էր. ինձ չէին ճանաչում, բայց լսած էին հօրս աղբանուէր, որ սկսած վաթսուներեակ թաղականներից փորձառու բժշկի համբաւ էր ստացել. յաճախ այդ վայրերից Նոր - Նախիջեւան էին գնում բժշկելու: Լսած էին նոյնպէս, որ բժիշկ Յ. Բերբերեանը եօթ մանչ զաւակ ունի եւ մի աղջիկ. փորձում էին բժշկից իմանալ այդ «զաղտնիքը», մանաւանդ նրանք, որոնք ունէին 6 - 7 աղջիկ զաւակ եւ ոչ մի մանչ տղայ...:

Իբրեւ վերջին հանգրւան ընտրել էի իմ հայրենի Նոր - Նախիջեւանը, որպէսզի մի ամիս հանգստանալուց եւ ծնողներու հետ մընալուց յետոյ վերադառնամ Ժընեւ: Այդպէս էլ արի: Եթէ մի պահ մի քանի քաղաքների վրա կանգ առի, նստատակս էր ցոյց տալ մի քանի կենցաղային բարքեր, բայց գլխաւորը — որ ամէն տեղ մթնոլորտը պատրաստ գտայ: Նախկին տասը - քսան տարիների ընթացքում կաթիլ առ կաթիլ աղգային կեանքի յոյդերը, թերեւս արցունքները ընկել էին այն անօթի մէջ, որ այսօր հասած էր արդէն եզրին:

Աւելորդ չեմ համարում, դէթ ամենամփոփ կերպով յիշատակելու եւ այն մեծ ոգեւորութիւնը եւ իւրայատուկ արտայայտութիւնը, որ ցոյց էր տալիս Ռաֆայէլ Պատկանեանը (Գամառ - Բաթիլա) այդ տարին: 1891 թ. Հայոց աղգային բանաստեղծը հազիւ կոխած էր 61 տարիքը. ինքն էլ, մենք էլ համարում էինք նրան «ծերունի»:

Երբ ամառը վերադարձայ իմ հայրենի կտուրի տակ, մերոնք արդէն քաղաքի ծայրը գտնւած ամառանոցն էին տեղափոխել. դա նշանաւոր «Բերբերովենց պաղչան» էր. մօտ երեսուն հեկտար տարածութեան վրա փռւած էին հազարաւոր ծառեր զանազան մրգերի՝ կեռասի, խնձորի, տանձի, սալորի, դեղձի, ալիչայի, ընկոյղի. այդ «պաղչայի» մէջ շինւած էին երեք փայտէ տներ. հողը օփուած էր

ջրհորների հիւնալի ջրով: Հայրս սիրահար էր պարտէզի ու կանաչի: Քաղաքին կից ուրիշ մեծ պարտէզներ չկային ու քաղաքի համեստ խաւերի համար մի տեսակ աւանդութիւն էր ամէն տարի մայիսի եօթին գնալ «Բերբերովենց պաղչան» եւ ամբողջ օրը այնտեղ մնալ ու նոր հասած թարմ սէթրին փետել: Մեր ընտանիքը ամառը այնտեղ էր տեղափոխւում. հայրս թոյլ էր տուել նոյնպէս, որ ուսանող եղբայրներս Մոսկւայից վերադառնալով հետերին բերեն իրենց մտերիմ ընկերներին: Դեռ ութսունական թաւականների վերջերին Մոսկւայից Անդրկովկաս վերադարձող շատ հայ ուսանողներ եկել ապրել էին այդ պաղչայում՝ Յովհաննէս Յովհաննէսեան բանաստեղծը, Մկրտիչ Բարխուդարեանը (խմբագիր՝ «Հանդէս Գրականութեան եւ Պատմութեան») եւ շատ ուրիշները: Երբ Նոր - Նախիջեւան վերադարձայ, մեր պաղչայում արդէն ապրում էին բանաստեղծ Ս. Ծատուրեանը, Իւրիյ Վեսելովսկին *) . նրանց իր հետն էր բերել Մոսկւայից Մինաս եղբայրս:

Սրանք յաճախ այցելում էին Նոր - Նախիջեւանում ապրող Ռ. Պատկանեանին. վերջինս նրանցից լսած էր, որ Ժընեւից եմ եկել եւ ցանկութիւն էր յայտնել, որ դնամ իրեն տեսնեմ: Ես արդէն առանց այն էլ պիտի այցելէի, քանի որ աշակերտական տարիներս իր որդիներից մէկի հետ ժամանակ էի անցկացնում նրա տան ու պարտէզի մէջ: Բացի այդ՝ Նաղարէկը խնդրած էր, որ իր կողմից մի օրինակ Լեռնցի «Բանաստեղծութիւններ» հատորը իրրեւ նէր յանձնեմ մեր աղգային բանաստեղծին: Զարմանալի զուգադիպութեամբ, ինչպէս եւ բանաստեղծ Սմբատ Շահազիզեանը, Ռաֆայէլ Պատկանեանն էլ, ինձ յայտնեց, որ Հայ Յեղափոխութեան առաջին ցոյցերից սկսած, նա դուրս է իրեն երիտասարդացած: «Զարմանալի՛ բան, առում էր Ռ. Պատկանեանը, այս վերջին տարին այնքա՛ն եռ է գալիս արիւնս... մեր սերունդը դրէի ճոխնով ապրեց, ձերը պիտի ապրի թնդանօթի գոռիւնով. ա՛հ, երանի ձեզ»...:

— Անշուշտ Հայ Յեղափոխութիւնը շատ զոհեր պիտի պահանջէ...:

— Ասա ընկերներիդ, — պատասխանում է ծերունի բանաստեղծը — որ Վարդան Մամիկոնեանը ասել է՝ «Տղե՛րք, մահը ընկերով հարսնիք է... »:

Ռ. Պատկանեանին, ինչպէս եւ ռուսահայ բոլոր քիչ թէ շատ աչքի ընկնող աղգային դէմքերին «Հնչակ» թերթը վերջին երկու - ե-

*) Մի ամառ ապրել է Գոյնպէս մեր մտերիմ բարեկամ (տրպիգանցի) տաղանդաւոր Ոկարիչ Արշակ Ֆէթվաճեանը, որը մերկայումս Ամերիկայում է գտնուում:

րեք տարին ուղարկում էր ձրի, նամակի ձեռով, պահարանի մէջ: Որքան յիշում եմ, այդ տեսակ ծրարներ ուղարկում էին 15 - 20 հատ. ստանում էր մինչեւ իսկ Կաթողիկոսը, որը կարգալուց յետոյ տալիս էր իր մտերիմներից մէկին, (միամիտ ձեւացած) «ասիկա ո՞վ է խրկած»: Այդպէս էր պատմում ինձ մի օր իմ համաքաղաքացի երիտասարդ Լեւոն վարդապետ Խոճայեանը: Ու. Պատկանեանին էլ ուղարկում էր «Հնչակ»-ը եւ նա իրազեկ էր յեղափոխական ընթացքին: Իմ այցելութիւնս արդէն վերջացրել էի եւ գլխարկս դրած՝ երբ Ու. Պատկանեանը իր խորաթափանց հայեացքը աչքերիս ուղղելով՝ շարցրեց.

— Ուրեմն դու ասում ես, որ ըստ ձեր կուսակցութեան ունեցած տեսանքերին, հայութեան մեծամասնութիւնը համակրում է Հայ Յեղափոխութեան:

— Համոզւած եմ...:

— «Համոզւած» ես, թէ՞ «հաւատացած»...: Ասա ինձ հետեւեալը. քո պատմած այս բոլոր հայաքնակ քաղաքներում մօտաւորապէս ո՞րքան թուով հայութիւն կայ ընդամենը:

— Մօտաւորապէս՝ Պետերբուրգ - Մոսկւա 5 - 6 հազար.

— Սոցա ո՞ր մասը քո հրաւիրած ժողովներին եկաւ:

— Մօտ երկու հարիւր...:

— Ասել է՝ երեք - չորս տոկոս... Մեր Նոր - Նախիջևանում ու գիւղերում հայերի թիւը գիտե՞ս:

— Այո՛, քաղաքում մօտ քսան հազար, գիւղերում 13 - 15 հազար:

— Ո՞րքան թուով անդամներ ունէ՞ք, որ ձեզ պիտի համակրին, կամ հետաքրքրեն ձեր գործունէութեամբ:

— Քաղաքում մօտ 250, գիւղերում երեւի մօտ 50 մարդ. բայց (դժուար եմ, որ նեղ տեղն եմ ընկնում) սա դեռ գործի սկիզբն է, կաւելանան ապագայում:

— Հա՛, ուրեմն տեղիս հայութեան միայն մէկ տոկոսն է «գիտակից» ճանաչւած: Լսիր, աղգասէրների այս թիւը, ի հարկէ, համեմատաբար աւելի միխթարական է, քան թէ ինչ որ ես տեսած եմ մի քանի տարի առաջ Հայաստանում եւ Պոլսում. այն ժամանակները մատով պէտք էր համրել, ու ես չէի յուսահատւում... բայց այս էլ քեզ ասեմ՝ մինչեւ որ մեր հայութեան տասը տոկոսը անկեղծօրէն (այն էլ բոլոր խաւերէն առած) ձեր կողմը չանցնի, ինքներդ ձեզ «համոզւած» մի կարծէք, որ գործի ապագայ յաջողութիւնը ձեր կողմն է. երբեք չհիստթափւէք, բայց երբեք էլ չմոռնաւք, դու եւ քո ընկերները, որ թւերը յաճախ ճակատագրական են...:

Վերադառնում էի տուն ու մտածում՝ «սխալում է ծերունին... Յեղափոխութիւնը կախած չէ թւերից...»:

Ես, ի հարկէ, պատրանքների մէջ էի ընկած:

Չնայած, որ իր սեփական երկրում մարդարէն ոյժ չունի, կամ անտեսւում է, Նոր - Նախիջևանում ինձ յաջողեց երեք մարմին կաղմել՝ «Կանանց եւ Օրիորդների», «Ուսանողների եւ Ուսուցիչների» եւ «Հէգոք մարդկանց»: Վերջինս վաճառականներից եւ հասակաւոր մտաւորական խաւերից էր բաղկացած: Այդ երեք մարմիններից ամենաբեղմնաւոր գործունէութիւնը ցոյց տուց «Կանանց եւ Օրիորդների» մասնաճիւղը, որը ղեկավարում էր Օր. Թագուհի Քրասինիքեանը՝ հետադայում իմ ամուսինը:

Չսղասած տեղիցս՝ Նոր - Նախիջևանում ստանում եմ մէկը միւսի ետեւից երկու ծածկաղիր եւ դադանի մեկանով դրած նամակներ Նաղարէկից: Առաջինում մեծ գոհունակութիւն էր յայտնում Պետերբուրգի եւ Մոսկւայի «յաջողութեան» համար եւ խնդրում ինձ անմիջապէս մեկնել Թիֆլիս եւ Ղաղարոս Աղայեանցի հետ միասին այցելել Անդրկովկասեան մի քանի քաղաքները. իսկ երկրորդ նամակում, — երկու օր յետոյ ձգւած — խնդրում էր չեղեալ համարել առաջին նամակը, «տանը նստել եւ կազդուրւել», որովհետեւ «համաճարակ հիւանդութիւն է սկսւել Թիֆլիսում եւ առհասարակ, վախենում եմ, որ դու էլ չհիւանդանաս». այլ խօսքով՝ հաղորդում էր, որ ձերբակալութիւններ են եղած Թիֆլիսում:

Ես արդէն լսած էի այդ օրերը, որ իսկապէս տեղի են ունեցած, դարձան ամիսներից սկսած, մի շարք ձերբակալութիւններ դաշակցականների շարքում. ձերբակալւած եւ աքսորւած էին Կովկասի սահմաններից այդ կուսակցութեան ամենաականաւոր գործիչները՝ Քր. Միքայէլեան եւ ուրիշները: Մանրամասն տեղեկութիւններ չունէի, բայց զգում էի, որ մի առ ժամանակ պէտք է հանդիստ մնալ ու վերադառնալ Ժընեւ: Ակամայից յիշեցի այն ծրագիրը, ըստ որի անցեալ տարի Թիֆլիսում Ու. Խանաղատին առաջարկել էին, որ «միացւելիք երկու Յեղափոխական Կուսակցութիւնների գլխաւոր կենտրոնը մնայ Անդրկովկասի սահմաններում, իսկ «Հնչակ»-ը շարունակել Ժընեւում հրատարակել «հարստացւած նոր ութերով Նաղարէկի խմբագրութեան տակ»: Մտածում եմ, «ուրեմն եթէ դեռ գործը հազիւ սկսւած, ուսու կառավարութիւնը արդէն ձերբակալեց վարիչ յեղափոխական հայ ոյժերը, էլ ի՞նչ վիճակի մէջ կարող էր գտնւել նոր կենտրոնը, եթէ Անդրկովկասի սահմաններում հաստատւած լինէր ու այդ տեղից ղեկավարէր...»:

(Շարունակելի)

ՏԻԳՐԱՆ ԴԷՈՅԵԱՆՑ

ՀԵՏԱԽՈՅՁԻ ՄԸ ՅՈՒՇԵՐԸ

Բ.

Մանազկերտի շրջանի բանակի ընդհանուր հրամանատարն էր զոր. Աբաղիէ՛վ, ծագումով մահմեդական, որ կատէր հայերը, կը հովանաւորէր թիւրքերն ու քիւրդերը եւ այդ տրամադրութիւնը կը փոխանցէր նաեւ իր զօրամասերու հրամանատարական կազմին ու զօրքերուն: Մանազկերտի առաջաւոր զիւրքերը գրաւող զօրաբաժնի հրամանատարն էր զոր. Վարդանուշը, իսկ անոր սպայակոյտի պետը՝ գնդ. Վլադիմիր Ե. Կարլիցկի (այժմ կը գտնուի Նիւ Եորկ), կը թւած եւ շատ լաւ տրամադրւած զէպի հայերը: Անոր շնորհիւ հետագային ինձ յաջողեցաւ մաքրել Մանազկերտի քթի տակ գտնուող քրդական Աղա գիւղը: Աբաղիէ՛վը նախ քան իմ Մանազկերտ գալը հրաման էր արձակած իր ճակատի վրա՝ փախստական «թիւրքեր», այսինքն՝ հայեր ներս չառնել, եւ այդ հրամանը կը գործադրէր մահմեդական (ուս) գնդապետի մը կողմէ՛ իր գնդի ճակատին վրա: Կարլիցկիի եւ Դրացենկոյի միջոցաւ ես յաջողեցայ այդ հրամանը փոխել տալ եւ նոր հրաման մը արձակել ամբողջ ճակատի վրա, որպէսզի բոլոր փախստականները բերեն ինձ մօտ...

Մանազկերտ հասնելու պէս իմ առաջին գործը եղաւ վստահելի եւ կարող մարդիկ գտնել ուղարկելու համար Բիթլիսի, Մուշի եւ Էրզրումի ուղղութեամբ: Ինձ հետ բերած Տիգրանը ուղարկեցի շրջանի գիւղերը, գտնելու համար մարդիկ, որ կարողանայի օգտագործել որպէս հետախոյզներ: Մէկ - մէկ ու կէս ամիս վերջը ականջիս լուր հասաւ, թէ «Տիգրան փաշան գիւղացիներէն նւէր ոչխարներ կը հաւաքէ» եւ գիւղի մը մէջ արդէն ունի 10 - 12 զլուխ ոչխար: Մարդ ուղարկեցի այդ գիւղը եւ լուրը ստուգելէ յետոյ, ոչխարները վերադարձնել տւի տէրերուն եւ իմ անւանակից Տիգրանը, որ իմ անունով եւ ինձ համար ոչխարներ կը հաւաքէր «նւէր», լաւ մը ծեծեցի, զինաթափ ըրի եւ քչեցի թիկունք: Ուրիշ ի՞նչ կարող էի ընել:

Այդ միջոցին էր, 1915 յունիսին, Մանազկերտ եկաւ Կ. Սասունին. թէ ի՞նչ հանգամանքով էր եկած, այժմ միայն կ'իմանամ՝ կարգաւոր իր գիւղը: Դուրս կուգայ, որ ան եկած էր «Տիգրան Դէոյեա-

նի զինուորական միախառնվ հետաքրքրւելու եւ զրական հետեւանքի մը հասնելու համար»...

Կ. Սասունին իր գրքի մէջ կը գրէ, թէ՝ «Վանէն Մանազկերտ հասնող Յանձնախումբը զժգոհ մնաց Դէոյեանի գործելակերպէն եւ մանրամասն զեկուցում ներկայացուց Վանի ղեկավար ընկերներուն»: Ինձ այդ մասին ոչինչ յայտնի չէր մինչեւ 1919 - 1920 թ., բայց այս մասին կը խօսիմ վերջը:

Որպէսզի խնդիրը աւելի հասկնալի լինի ընթերցողներուն, համառօտ կերպով բացատրեմ թէ ի՞նչպէս էր կազմակերպւած ուստական ճակատի հետախուզութիւնը այդ միջոցին եւ թէ ի՞նչ էր իմ դերը այդ ժամանակ:

Ի զուր չէ որ կըսեն, թէ հետախուզութիւնը պետութեան աչքն ու ականջն է: Հետախուզական բաժանմունքը խաղաղ ժամանակ կը պատրաստուի պատերազմի համար եւ անդադար կուսումնասիրէ թըշնամիի ուժերու դասաւորութիւնը, զօրաշարժի յատակագիծը, զօրքերու տեսակներն ու որակը, ամբողջութիւնները, հաղորդակցութեանց միջոցները, կապը, մթերքներն ու ռազմամթերքի պահեստները, ցերեք, ժողովրդի տնտեսական եւ առողջապահական վիճակը, անոր տրամադրութիւնը, աղբութիւններու փոխարարներութիւնը եւ անոնց վերաբերմունքը զէպի պետութիւնը, պահեստի զօրամասերը, հրամանատարներու բնակարանները, գետերու խորութիւնը տարւայ չորս եղանակներուն, անցնելիք տեղերը, նոր շինող ճանապարհները, օդակայանները եւայլն, եւայլն: Հետախուզական բաժանմունքին կը վերաբերի նաեւ՝ աշխատիլ փչացնել թշնամիի հաղորդակցութեանց միջոցները, պայթեցնել ռազմամթերքի պահեստները, այրել պաշարները, հիւանդութիւններ տարածել մանրէներու միջոցաւ, ապստամբութիւններ, ներքին խռովութիւններ առաջ բերել թշնամիի երկրի ներսը, կապել անոնց հեռախօսի եւ հեռագրի թերութեւ հետ, բանալ ծածկագիր հեռագիրները: Մի խօսքով, հմուտ հետախոյզը իր գործելակերպի եւ գործունէութեան մէջ ու եւ է սահման չունի, նա պէտք է շարժի պահանջի և պայմաններու համեմատ:

Խաղաղ ժամանակ հետախուզական ուսումնասիրութիւնները կը կատարւէին բազմաթիւ ուստական սպայակոյտի սպաներու միջոցաւ, որոնք կը գտնւէին Թիւրքիա, հիւպատոսի կամ հիւպատոսական քարտուղարի պաշտօնով: Անոնք կենթարկւէին Պոլսոյ դեսպանատան զինուորական կցորդին, կամ անկախօրէն՝ հետախուզական բաժանմունքին: Օրինակ, զօր. Վիլինսկին, որ կովկասեան բանակի սպայակոյտի պետն էր, երկար տարիներ ապրած էր Էրզրում, որպէս հիւպատ-

ամփոփումներ, եւ ամէն շաբաթ, ի հարկին նաեւ հեռագրով, կուղարկէին բոլոր զօրամասերու հրամանատարներուն: Այդ տեղեկութիւնները կը պահէին խիստ դադտնի:

Ռուսական բանակը գիտէր իր դէմը գտնուող թշնամիի ուժերու մասին ամենամանրամասն տեղեկութիւններ, նոյն իսկ ամենախորը թիկունքը գտնուող դէպօ ալայներու, թալիմդեահներու մէջի ասկերներու քանակը, որակը, հիւանդանոցներու մահճակալներու, հիւանդներու թիւը, հիւանդութիւններու տեսակը, նոր կազմուող զօրամասերը եւ այլն: Կը մնար ամբողջ ճակատի վրա ցրւած բազմաթիւ հետախույզներուն միշտ հետեւիլ այն փոփոխութիւններուն, որոնք տեղի կունենային ճակատի վրա: Ճակատի կետրոնական սպայակոյտը, որմէ կախած էր յարձակման դիմելը կամ նահանջելը, միշտ շատ լաւ իրադեկ էր կացութեան եւ իր զօրքերու դասաւորութիւնը փոփոխութեան կենթարկէր, երբ թշնամիի ուժերու մասին նորանոր ստուգւած լուրեր կը ստանար:

1915 թվի գարունն էր, — կարծեմ ապրիլ ամիսը, երբ ես 5 տեղացի կամաւոր զինուորներով հասայ Մանազկերտ: Ինձ հրահանգւած էր, ինչպէս ըսի, կապ հաստատել Մշոյ եւ Բիթլիսի հետ եւ հետեւանքը զեկուցանել ընդհանուր սպայակոյտի հետախուզական բաժնի պետ զնդ. Դրացենկոյին, Աղզային Բիւրոյին եւ Հ. Յ. Դ. Բիւրոյին:

Անմիջապէս այդ հինգ կամաւորները ուղարկեցի չրջակայ գիւղերը, Մուշ եւ Բիթլիս ուղարկելու համար վստահելի մարդիկ գտնելու: Մօտ 20-25 հոգի տաճիկ եւ քիւրդ ուղարկեցի այդ ուղղութեամբ՝ յանձնարարելով զուտ զինուորական տեղեկութիւններ բերել: Ես չէի կարող վստահանալ անոնք հայերու մօտ ուղարկելու՝ վախնալով, որ կարող են երկդիմի դեր կատարել եւ վտանգել տեղի հայերու վիճակը:

Մանազկերտի չրջանը կապրէին 20 - 25 հազար հայ զաղթականներ, որոնք այս կամ այն խնդրի մասին դիմումներ կընէին ինձ: Ես թէեւ ո եւ է իրաւունք չունէի խառնելու ռուսական բանակի կարգադրութիւններուն, բայց շնորհիւ իմ ստեղծած կապերու այս կամ այն բարձրաստիճան սպայի հետ, կը կարողանայի ընել ինչ որ ձեռքէս կուգար՝ վերադարձնել տալ այսինչ կողակի կամ քիւրդի կողմէ խլւած կովը, ոչխարը, եւ այլ նման հարցեր... Ինձ դիմողներու մէջ գտայ երկու քրդախօս հայեր, որոնք մեկնեցին Բիթլիս Արմենակ Յոսիկեանի մօտ. վերադարձան քսան օրէն, բայց կարեւոր բան չկար անոնց բերած նամակի մէջ: Նամակը ուղարկեցի Ռոստոմին:

Մուշ՝ Վահան Փափազեանի մօտ, չէի կարող վստահել ո եւ է

Թիւրք կամ քիւրդ ուղարկել: Բայց, ի վերջոյ, գտայ երկու քրդախօս երիտասարդներ՝ սղերդցի Տիգլան եւ Խէչօ, եւ մէկ հայ երիտասարդ կին, Մարիամ անունով, 26 - 27 տարեկան: Մարիամը փոքր ժամանակ փախցւած էր հօր տունէն քիւրդի մը ձեռքով, ամուսնացած էր հետը եւ ունեցած էր երկու դուստիկ: Պատերազմը, հայկական ճնշումները այնպիսի ատելութիւն էին առաջ բերած այդ կնոջ մէջ դէպի իր ամուսինը եւ, առհասարակ, դէպի տաճիկները, որ հրաժարած էր երկու դուստիկէն ու փախած Մանազկերտ՝ ուխտելով վրէժխնդրի ըլլալ: Այսպիսի ցանկութեամբ ան ներկայացաւ ինձ եւ առաջարկեց իր ծառայութիւնը: Մարիամին, Տիգլանին եւ Խէչօյին տւինք քիւրդի զգեստներ, ձերմակ բարձր քոլոյներով, նամակը կարեցինք սպասով տեղ մը եւ գիշերը անցուցինք մեր առաջապահ գիծէն...: 20 - 22 օր վերջը Տիգլանը եւ Խէչօն վերադարձան՝ հետները բերելով Վ. Փափազեանէն շատ երկար նամակ մը՝ զադտնի մեղանով գրւած: Այդ նամակին մէջ մանրամասն նկարագրելով իրենց վիճակը՝ Փափազեանը, ի միջի այլոց, կուտար հետեւեալ տեղեկութիւնը իր գիտցած թրքական ուժերու մասին. — Բիթլիս հասած է 3-րդ կուէյի սեփէյիէ կոչուող տիւիզիան Խալիլ բէյի հրամանատարութեամբ Զուլամբերկի կողմէն, իսկ Հալէպէն Մուշ եկած է 5-րդ կուէյի սեփէյիէ կոչուող տիւիզիան 20.000 զինուորներով, 20 քնդաֆօքով, եւ քէ. այս տիւիզիաները իրենց մարդկանց պակասները լրացնելով Բիթլիսի եւ Մշոյ մէջ՝ շարժւած են՝ 3-րդ տիւիզիան դէպի Ախլաք, իսկ 5-րդը դէպի Կոփ, Մանազկերտի դէմ:

Այս նամակը նոյնութեամբ թարգմանելով՝ ես հեռագրեցի ընդհանուր սպայակոյտի հետախուզական բաժնիմունքի պետ զնդ. Դրացենկոյին, իսկ պատճէնները՝ Աղզային եւ Դաշնակցութեան Բիւրօներուն՝ աւելացնելով իմ կողմէն, թէ նամակի մէջ թշնամիի ուժերը չափազանցւած են, թէ անկարելի է որ այդ տիւիզիաներէն իւրաքանչիւրը ունենայ 7 - 8000-էն աւելի զինուոր: Այդ միջոցին ամէն մէկ թրքական Փրկայի (տիւիզիա) մէջ չկար աւելի քան 5 - 6000 զինուոր:

Վ. Փափազեանը «Վէմ»-ի 1936 թ. ԺԳ., երես 77, այս առթիւ կը գրէ, ի միջի այլոց, հետեւեալը. —

« Տիգրաւակերտէն եւ Խարբերդէն 4 - 5000 կանոնաւոր զօրքեր եկած եւ տեղաւորւած էին դաշտի հարաւային մասերուն մէջ »:

Վ. Փափազեանի նամակի բնագիրը յանձնած եմ Հ. Յ. Դ. Բիւրոյին, եւ կարծեմ Ս. Վրացեանի, եւ պէտք է որ, այժմ գտնուի Հ. Յ. Դաշնակցութեան Դիւանի մէջ, ինչպէս նաեւ իմ բոլոր զեկու-

ցումներուս պատճենները: Շատ ցանկալի կը լինէր հրատարակել այդ նամակը ամբողջովին, այն պարագային ընթերցողին կը մնայ հետեցնել թէ մեզմէ ո՛վ է իրաւացին: *)

1915 թ. ամառը, ռուսական 4-րդ կորպուսի մէկ մասը կը դրաւէր Ատրլշեւազ - Մանազկերտ - Դուկնիւկ գիծը՝ ունենալով 18.000-ի չափ հետեւակ եւ ձիաւոր զօրք: ձիաւոր տիւրկիայի հրամանատարն էր Շարպանտիէ, իսկ սպայակոյտի պետը՝ մեր բոլորի կողմից յարգւած կարող զինուորական գնդ. Դորդանեանը, հետագային Հայաստանի Հանրապետութեան Փարիզի Պատերազմութեան անդամը. կը կարծեմ, թէ շատ օգտակար կը լինէր, եթէ յարգելի զօրավարը իր կարծիքը յայտնէր «Վէմ»-ի մէջ, թէ ռուսական զօրքը Մանազկերտէն պէ՞տք էր նահանջէր, թէ ոչ: Իմ կարծիքով, այո՛, պէտք է նահանջէր, հակառակ պարագային, ամբողջ այդ 18.000 զօրքը գերի կընկնէր: Բացատրեմ, թէ ինչո՞ւ պէտք է նահանջէր:

Ռուսական այդ զօրքերու գիմաց կը գտնէր, բացի Փափաղեանի ցոյց տւած 3 եւ 5 կուէի սէֆէյիներէ, տաճկական 36-րդ հետեւակ տիւրկիայի (106, 107, 108-րդ դուկները) Կարա Բէկիւրի հրամանատարութեան տակ, մօտ 4 - 5000 զինուորով, 3-րդ սուլարի Ֆրկան Հաճի Համդի բէյի հրամանատարութեամբ, մօտ 1400 սուրով, 2-րդ սուլարի Ֆրկան Մուրսէլ բէյի հրամանատարութեամբ 19, 20, 21, 22, եւ 23-րդ դուկները), մօտ 1200 - 1400 սուրով, 33-րդ Ֆրկայի աշիօ ալայները, մօտ 3000 զինուորով եւ 4 - 3000-ի չափ համիդիաներ Հազրէթի Շէյխի, Շէյխ Սուլէյմանի, Հաճի Իրրահիմի, Արդուլ Մէջլիւի, Քէոռ Հիւսէյին փաշայի եւ այլոց հրամանատարութեամբ: Տաճիկները ռուսերուն ցոյց տւին շատ ուժեղ գիմադրութիւն, բայց վերջը լքեցին Ախլաթի եւ Կոփի լեռները՝ տալով հարիւրաւոր փախստական եւ գերի զինուորներ, որոնց հարցաքննութիւնը միայն հաստատեց այս վերը բերւած թրքական ուժերու քանակը: Ռուսական բանակը կը յառաջանար Բիթլիսի եւ Մշոյ ուղղութեամբ եւ մօտեցած էր Մուշին եւ Բիթլիսին, առանց ունենալու ո եւ է պահեստի ուժ Մանազկերտի մէջ: Ի՞նչ խաղ խաղացին տաճիկները: Անոնց նահանջող բանակին մեծագոյն մասը անցաւ Կոփէն, վերջը Եփրատ գետը, եւ վերադառնալով՝ կեդրոնացաւ Մանազկերտի գիմացը Օխ-

*) Տ. Դեռյեանցի յիշգրութիւնը այստեղ կը դաւաճանէ իրեն. այդ նամակի բնագիրը ինձ չէ յանձնուած, այլ ուղարկւած է ուղղակի Թիֆլիս. ես այդ ժամանակները Սուրմալուի եւ Վանի շրջաններն էի: Դժբախտաբար, խնդրոյ առարկայ նամակը, ինչպէս եւ Դեռյեանցի գեկուցումները մնացած են Կովկաս եւ Հ. Յ. Դ. Դիւանի մէջ չեն:

Ս. Վր.

չիան գիւղի առջեւը, դետի միւս եզերքը, 3 - 4 մղոն Մանազկերտէն հեռու: Օգանովսկիի սպայակոյտը եկած էր Մանազկերտ: Տասնեակ իրարմէ անկախ, զիրար չճանչցող խուզարկուներ Մանազկերտէն ամէն օր կուղարկէին գետի միւս ափը, Դիւկնուկ գիւղի ուղղութեամբ: Անոնք իրար ետեւէ, մէկ քանի ժամ վերջը, կը վերադառնային եւ միարեւան կը կրկնէին, թէ Կոփի եւ Ախլաթի բոլոր գիծերու վերա գտնուող տաճկական ուժերը Եփրատը անցնելով կը կեդրոնանան 3 - 5 մղոն հեռավորութեան վրա Օխչիան գիւղի ուղղութեամբ, թէ Քէոփի Քէոյի ճակատէն օրէց օր կը սպասուի Գ-րդ կոլ օրտուի ժամանումը եւ թէ այդ կոլ օրտուն արդէն կը գտնուի Կարա - չորան գիւղը: Օգային հետախուզութիւնը եւ Քէոփի Քէոյի ուղղութեամբ ուղարկւած հետախոյզները (Սարիզամիշի գծէն) նոյնպէս կը հաստատէին նոյն լուրը: Այդ միջոցին ես գիմեցի զօր. Օգանովսկիին՝ խնդրելով գետի միւս ափը ուղարկել ջոկատ մը ձիաւոր հետախոյզներ: Սկիզբէն ան մերժեց, բայց երկու - երեք օր վերջը ուղարկեց 27 կողակ 2 սպայի հետ՝ հրամայելով ամէն գնով գերի բերել: Երբ այդ 29 հոգիէն նշանակւած ժամին եւ ոչ մէկը չվերադարձաւ, զօր. Օգանովսկիին շատ մտահոգեցաւ եւ ստիպւած ճակատէն առաւ կողակներու ձիաւոր դուկը մը եւ ուղարկեց գետի միւս ափը «Կենդանի վիայ» բերելու համար: Մենք Մանազկերտէն կը տեսնէինք մեր կողակներու եւ տաճիկներու կատաղի կռիւը. գունդը համարեա թէ կոտորուեցաւ. շատ քիչերը վերադարձան, բայց հետները բերին 20-ի չափ գերիներ, որոնց հարցաքննութիւնը սպայակոյտի եւ իմ կողմէն, ճշտեց թշնամիի մասին իմ վերը բերած տեղեկութիւնները: Նոյն օրն իսկ, երբ մեր ամբողջ զօրքերը կը գտնէին 100 մղոնից աւելի հեռու, Մշոյ եւ Բիթլիսի ուղղութեամբ, եւ շատ աննշան քանակութեամբ պահեստի զօրք կար Մանազկերտի մէջ, տաճիկները, տեսնելով, որ իրենց ուժերը երեւան են հանւած, թէեւ իրենց զօրքերի կեդրոնացումը դեռ չէր վերջացած, Օխչիան գիւղի մօտ չլթայով սկսան անցնիլ Եփրատ գետը (2 - 3 մղոն հեռու Մանազկերտէն), թրնդանթի եւ գնդացիի կատաղի կրակի տակ պահելով Մանազկերտ քաղաքը: Ռուսերու Օխչիանի մօտ գտնուող փոքրաթիւ ուժերուն հրադառը: Իրենց գիմով պաշտպանել: Կացութիւնը խիստ փափուկ բամաշլու էր ամէն գիմով պաշտպանել: Կացութիւնը կտրէին Մանազկերտ - Ախլաթ - Ատրլշեւազ գիծը, Մշոյ եւ Բիթլիսի ուղղութեամբ գտնուող ամբողջ ռուսական զօրքը պէտք է գերի ընկնէր, եթէ արագ կերպով չնահանջէր:

Հասկնալով իրական վիճակը՝ իմ առաջին գործը եղաւ տեղա-

հան հանել Մանազկերտի շուրջը գտնուող 20 - 25.000 հայ գաղթականներին, որոն համար գիւղերը ուղարկեցի բոլոր իմ մարդիկը եւ այդպիսով կարողացանք ամբողջ ժողովուրդը ժամանակին փոխադրել թիկունք: Բայց կորսուեց նահանջեց մինչեւ ռուսական սահմանի մոտերը: Որովհետեւ տաճիկները Բասենի դժէն իրենց Գրդ կորսուեց զրկած էին Մանազկերտի դէմ եւ այդ ճանապարհը բաց էր, Գրդ կոչ օրտուի դէմ գտնուող զօր. Բարաթովի բանակին հրամայեցաւ կողքէն հարձակել թրքական գլխաւոր ուժերը, Դէլի Բարայի կողմէն, եւ դուրս գալ Նուրիճ - Գէտիկ, որը գրաւելէ վերջը մեր ձեռքը ինկան աւելի քան 6000 թուրք զինուոր: Տասը օր շարունակ, առաւելէ մինչեւ կէս գիշեր, հարցաքննած եմ այդ զորքերու բոլոր սպաները եւ չափուները Ղարաքիլիսէի մէջ: Այդ զինուորները հարցաքննութիւնը մաթեմատիկական ճշտութեամբ հաստատեց թըշնամիի մասին իմ վերը բերած բոլոր տեղեկութիւնները: Պատերազմի առաջին օրէն մինչեւ վերջը իմ բոլոր տեղեկութիւնները սկսածէնները սկսած են:

Այս նահանջի հետ իմ, Ազգային եւ Հ. Յ. Դ. Բիւրօներու գործը վերջացաւ: Եւ Մանազկերտ մնացի երկուքուկէս թէ երեք ամիս միայն եւ այդ ժամանակամիջոցին այնքան դառնութիւններ կրեցի, որ մինչեւ այժմ ալ նզովելով կը նզովեմ դիս, թէ ինչո՞ւ յանձն առի կապելու Մուշի եւ Բիթլիսի հետ: Չէ՞ որ աստիճանաբար եւ տղիտութեան ալ սահման պէտք է լինի...

1916 թ. Թիֆլիսի մէջ դումարեալ Ազգային ժողովի միջոցին, երբ Անդրանիկը հարցապնդում ըրաւ նոյն խնդրի մասին, ես բանակի կողմից պատգամաւոր էի այդ ժողովին եւ ձեռքիս տակ ունենալով բոլոր տեղեկները՝ ներկայացուցի մանրամասն բացատրութիւններ, եւ հետեւեալ օրն իսկ սկսայ այդ մասին ընդարձակօրէն գրել «Հորիզոն»-ի մէջ:

Նահանջէն վերջը երբ մեր զօրքերը կրկին վերադարձեցին Մանազկերտը, Բայց կորսուեց սպայակոյտը հաստատեցաւ Նովո - Նիկոլայեւկա գիւղը եւ ինձ յանձնեցին Բայց կորսուեց վարչական մասի կառավարչի պաշտօնը: Զուգահեռաբար կը գրադէլի նաեւ հետախուզութեամբ բանակի սպայակոյտի հաշույն, բայց եւ այնպէս, Տիգրանը եւ Նեչօն միշտ կը պահէի մօտս:

Կորսուեց վարչական ճիւղի պաշտօնին անցնելէ յետոյ, առաջին գործս եղաւ զօր. Օգանովսկիի ուղադրութեանը յանձնել Ալադաղի մէջ հազարաւոր զինուոր քիւրդերու ներկայութիւնը: Քիւրդերը սկսած էին յարձակումներ գործել Ալազկերտի դաշտի գիւղերու վրա

եւ կը սպառնային բանակի թիկունքին: Զօր. Օգանովսկին համաձայնեցաւ արշաւախումբ մը զրկել Ալադաղի դէմ: Արշաւախումբի մէջ մտան Դրօն իր գումարտակովը, զնդ. Կարալիովը 200 կողակներով եւ ես, ալ թեւէն, 100 սահմանապահներով: Մէկ շաբաթեայ մէջ տասնեակ հազարնոց քիւրդ խուժանը քշեցաւ Զիլանի ձորը եւ 30 - 40 հազար անասուն՝ ոչխար, ձի, կով, եղ «գերի առնեցաւ»...

Ես նպատակ չունիմ այստեղ գրել իմ յուշերը, այլ տւի բացատրութիւններ ի պատասխան Ս. Վրացեանի արտայայտած փափագի վ. Փափագեանի «Վէճ»-ի մէջ հրատարակած յուշերու առթիւ. կը յուսամ թէ իմ առաջ բերած տեղեկները բաւական են հերքելու համար իմ դէմ եղած մեղադրանքները:

Մի քանի խօսք ալ կուզեմ ընել Կ. Սասունիի զրքի առթիւ, որ լոյս տեսաւ 1927-ին Պոսթընի մէջ, «Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ (1914 - 1918)» անունով: Այդտեղ ալ կան սխալ վերագրումներ ու մեղադրանքներ իմ հասցէէն. ես կը պատասխանեմ միայն այդ մասին:

Կ. Սասունին իր զրքի 77 - 80 էջերուն մէջ կը գրէ հետեւեալը.

«Սալայն Զօր. Օգանովսկու (որ կորսուեց հրամանատարն էր), կեղծողական սպայակոյտի մօտ կը մնար Տիգրան Դէլոյեանը, հետախուզական խիստ կարեւոր պաշտօնով: Տիգրան Դէլոյեանի պաշտօնի բերումով, շատ մը հայ սպաներ կրնային զինուած պտտիլ: Տիգրան Դէլոյեան, բացի իր պաշտօնական պարտաւորութիւններէն, Ազգային Բիւրօյէն եւ Դաշնակցութեան Բիւրօյէն յանձնարարութիւններ ունէր կապուել Մշոյ եւ Սասնոյ ուժերուն հետ, զիտակ պահել դաշնոնը կատարեալ շարժումներուն եւ անոնցմէ ստացած տեղեկութիւնները հաղորդել յիշեալ մարմիններուն: Լոկեայն կը հասկցուէր, անշուշտ, որ Տիգրան Դէլոյեան, ամէն ջանք պիտի քափէր, որ ռուսական բանակը տրամադրէր յառաջ խաղալու: Մինչ այս ակնկալիքներն ունէին Տ. Դէլոյեանէն, երբ բազմաթիւ բողոքներ կը հասնէին անոր մասին. եւ Տ. Դէլոյեանի զինուորական միտքայով հետաքրքրելու եւ զրական հետեւանքի մը հասնելու համար, խումբ մը գործիչներ վանէն ճամբայ ելան դէպի Մալազկերտ: Յառաջխաղացումը կուշանար, մինչդեռ Սասունէն եւ Մուշէն ստացեալ լուրերը ցոյց կուտային, որ Տարօնի մէջ հրդեհը բռնեալ էր: Դէլոյեանը ճիշդ այդ օրերուն ստացած էր շորի կտորի վրա գրեալ ծածկագիր նամակ մը Փափագեանէն եւ Ռուբէնէն: Անոնք կը գրէին Սասնոյ կոիւններու մասին, որ իրենք միայն ութ օր պիտի կրնային զիմանալ: Եթէ այդ կարճ միջոցին ռուսական զօրքերը եւ կամաւորները չհասնէին, հա-

յուրեան ամբողջ ռազմամթերքը պիտի վերջանար եւ ժողովուրդը կոտորէր: Անոնք կը խնդրէին որ պահակներ ունենանք Նեմրուծի դազաթին եւ կրակ վառենք հոն, որպէսզի Սասնոյ լեռներէն նըշմարւին բոցերը, իբր աղբանշան, սկսած ընդհանուր յարձակողականին...

«Վանէն Մալաղկերտ հասնող յանձնախումբը դժգոհ մնաց Դէւոյ-Էանի գործելակերպէն եւ մանրամասն զեկուցում ներկայացուց Վանի ղեկավար ընկերներուն: Բայց ժամանակը կարճ էր: Խնուսի կողմէն քրքական բանակը ուժեղ յարձակողականի մը կը սկսէր ուղղակի Մալաղկերտի դէմ, կողէն հարւածելով Զօր. Օժանովսկու բանակը: Մինչդեռ կամաւորական զօնները դրաւած էին արդէն Վանի լճի եզերքը, ու հնարաւորութիւն ստեղծած էին ռուսական յառաջադահ զոգաքներու համար, ներխուժելու դէպի Մշոյ դաշտը: Թրքական յարձակողականը երեւութապէս շատ ուժեղ էր եւ նպատակ ունէր անցնիլ Սփրաւը, գրաւել Սիփանը եւ Ալադաղի փէշերը, մինչեւ Զիլան ու կտրել ռուսական բանակի քիկուսներ: Տ. Դէւոյեան, որ Զօր. Օժանովսկու կեդրոնական սպայակոյտի կից հետախուզական բաժինը կը վարէր, *) իր զեկուցման մէջ թրքական յարձակողական բանակի ուժը ներկայացուցած էր 70.000 հոգի: Այդ տւեալները ցոյց կուտային, որ Բուլանուխ - Մալաղկերտի ռուսական բանակը չպիտի կրնար դիմադրաւել խոշոր ուժի մը, եւ հետեւաբար՝ հարկադրւած էր ընդհանուր նահանջ մը ընել ամբողջ ճակատի վրա (Յուլիս 20 - 23, 1915 թ.): Անմիջական հարւածը ուղղւած էր Մալաղկերտին ու Կոքին, ուր նահանջը հարկադրաբար մը տակ տեղի կունենար: Սակայն, ընդհանուր նահանջի լուրը կը չլսեցնէր կամաւորական բանակը, որ յառաջացած էր մինչեւ Նեմրուծ եւ ԻՐԵՆ ԴԵՄ ԶՕՐԱՒՈՐ ԹՇՆԱՄԻ ՄԸ ԶԷՐ ՏԵՍՆԷՐ »:

Ու ծանօթութեան մէջ, Կ. Սասունին կըսէ. —

«Ամէն հաւանականութեամբ թրքական յարձակողական բանակը թիւը 30.000-ի կը հասնէր: 70.000-ը մեծ չափազանցութիւն մըն էր: Այդ թիւերը կրնան ստուգուիլ միայն թրքական ղեկավարական պատմութեան էջերէն: Տ. Դէւոյեանի ընթացքը շատ մեծ դժգոհութիւն յարուց անոր դէմ: Տարօնի գործիչները կուսակցական դատ բացին եւ 1919-ին Երեւանի մէջ գումարւած Հ. Յ. Դ. Գրդ. Ը. Ժողովը այդ խնդիրը քննեց եւ յանձնեց կուսակցական դատական ատեանին. սակայն, դէպքերու բերումով, այդ դատական գործը կիսատ մընաց »:

*) Ինչպէս վերը տեսանք, եւ այդպիսի բարձր պաշտօն չունէի:

Այսքանը հերիք է: Հիմա հարց կուտամ ես՝ ո՞վ ըսաւ, որ ես իմ ղեկուցումներու մէջ ցոյց եմ տւած, թէ թշնամի ուժերու քանակը 11 տիպիկա եւ 70.000 հոգի է: Թէ ես ես եմ, այդպիսի ղեկուցում չեմ տւած, այլ ղեկուցած եմ այն, ինչ որ արդէն ամփոփեցի քիչ վերը: Իմ կարծիքով, այս լուրի աղբիւրը կրնայ ըլլալ Վ. Փափաղ-Էանը, որովհետեւ, երբ նա վերադարձաւ Սասունէն, ես ներկայացուցի զօր. Օժանովսկիին, եւ այս վերջինը իմ ներկայութեամբ, երբ Փափաղեանը հարցուց, թէ ինչո՞ւ նահանջեցիք, չէ՞ որ Մշոյ եւ Բիթլիսի ուղղութեամբ շատ ուժեր չկային, խնդալով՝ մատը ուղղեց ինձ եւ կատակով ըսաւ. — «Ուրեմն, ան է մեղաւորը»: Զօր. Օժանովսկին երբեք չէր կարող Վ. Փափաղեանին տալ ռազմական պատճառները, որոնք ստիպեցին նահանջել, եւ ես, Մանաղկերտ գտնւած միջոցին, իրեն չէի ենթարկւած: Անցաւ երկու - երեք շաբաթ, իմ ականջովը հասաւ, որ, իբր թէ, Վ. Փափաղեանը տարածած է լուր մը, թէ ես եմ եղած նահանջի պատճառը... Իսկ Սասունին ալ իր գրքի մէջ կրկնած է այդ անճիշտ լուրը:

Եթէ ուշադրութեամբ կարդաք Կ. Սասունիի գրածները, կը համոզուիք, որ ինքը իմ տեղը արդէն պատասխանած է իրեն: Հիմա ես պատասխանեմ Սասունիի բառերով.

Նախ՝ ես «զօր. Օժանովսկու կեդրոնական սպայակոյտի մօտ չէի խիստ կարեւոր պաշտօնով»: Մանաղկերտի մէջ այդ միջոցին ես ունէ կապ չեմ ունեցած զօր. Օժանովսկիի սպայակոյտի հետ, այլ, ինչպէս տեսանք, ուղարկւած էի բանակի հետախուզական բաժանմունքի պետ Դրացենկոյի, Ազգ. եւ Հ. Յ. Դ. Բիւրօներու կողմէն Մանաղկերտ՝ կապուելու Մշոյ եւ Սասնոյ ուժերուն հետ, գիտակ պահելու զանոնք կատարւած շարժումներուն եւ անոնցմէ ստացած տեղեկութիւնները հաղորդելու յիշեալ մարմիններուն եւ Դրացենկոյին: Այդ չէր նշանակեր «լուրեայն կը հասկցւէր, որ Տ. Դ. ամէն ջանք պիտի թափէր, որ ռուսական բանակը տրամադրւէր յառաջ խաղալու»: Ո՞վ էի ես, ի՞նչ իրաւունքներ ունէի ձեռքս, որո՞ւ հետ կը տեսնէի Մանաղկերտի մէջ — յառաջադահ բանակի սպաներու հետ միայն: Եթէ ես զօրք ունենայի, կամ իրաւունք, վստահ եղէք, ձեռքէս եկածը կընէի բանակը յառաջ շարժելու համար, բայց ձեռքիս ոչ մէկ իրաւունք չկար: Մի մոռացէք, որ նոր էի սպայ եղած եւ նոր եկած Մանաղկերտ, ուր մնացի ընդամենը երկու եւ կէս ամիս...: Բանա-կը «առաջ խաղցնելու» պարտականութիւնը Կ. Սասունիներուն էր վերապահւած, թիկունքի գործիչներուն, եւ միայն մէկ պարտա-կանութիւն ունէի՝ ստացած լուրերս տեղեկագրել ուր հարկն է, մը-

նացեալը կը մնար Աղզային եւ Հ. Յ. Դ. Բիրօներուն, որոնք շատ աւելի լաւ կապեր ունէին կեդրոնի սպայակոյտի հետ, քան թէ ես: Անոնք է, որ պէտք է ստացւած լուրերը ոչ թէ կարգային, որպէս լրագրական լուրեր, այլ կեդրոնի սպայակոյտի միջոցով օգտագործէին, որ «բանակը արամադրէր սոսաջ խաղալու»:

Երկրորդ՝ ես Մանազկերտ հասայ 1915 թ. Մայիսի սկիզբները: Կ. Սասունին իր գրքի մէջ (էջ 77) կը գրէ, թէ բաղմաթիւ բողոքներ կը հասնէին իմ մասին եւ 1915 թ. Յունիսի սկզբին Տ. Դէւոյեանի ղինւորական գործով հետաքրքրւելու եւ գրական հետեւանքներու հասնելու համար խումբ մը գործիչներ (5 հոգի) կը մեկնէին Մանազկերտ: Ուրեմն, 20 - 25 օրւայ մէջ ես այնքան գէշ գործեր կատարած եմ, որ «բաղմաթիւ բողոքներ» են հասած իմ մասին: Եթէ կային այդ տեսակ բողոքներ, ինչո՞ւ ինձ ու եւ է բան չէ յայտնւած, կամ չեն հարցուցած այն ժամանակ: Բացի այդ՝ Կ. Սասունին պէտք է գոնէ մէկը այդ բողոքներէն առաջ բերէր: Ըստ Սասունիի, ուրեմն, բողոքներ եղած են նախ քան Մուշէն նամակ ստանալս, որովհետեւ Սասունին կը գրէ (էջ 78), թէ «գործիչները նոր էին Մալազկերտ հասած, երբ Դէւոյեանը ճիշդ այդ օրերին ծածկադիր նամակ էր ստացել Փալաղեանէն եւ Յանձնախումբը գեղոհ մնաց Դէւոյեանի գործերակերպէն»: Ես յաջողած էի մարդ ղրկել Սասուն, նամակ հասցնել այնտեղի գործիչներուն, ստանալ ընդարձակ եւ շատ թանգազէն տեղեկութիւններ պարունակող նամակ, այդ նամակը անմիջապէս ուղարկած էի աղզային եւ կուսակցական վերին մարմիններուն — եւ ահա, փոխանակ այս նիւթը օգտագործելու եւ պահանջւած քայլերը ընելու ուսւ բանակի շարժումներուն ցանկալի ընթացք տալու համար, անոնք որ պարտաւոր էին այդ գործը կատարել, հիմա զիս պատասխանատու կը բռնեն: Այս եղաւ արդարութիւն:

Կ. Սասունին զիս կը մեղադրէ, որ իբր թէ ես թշնամիի թիւը ցոյց տւած եմ 70.000, իսկ իր կարծիքով, «ամէն հաւանականութեամբ թրքական յարձակողական բանակի թիւը 30.000-ի կը հասնէր»: ու կաւելցնէ, թէ «այդ թիւերը կրնան ստուգուիլ միայն թրքական ղինւորական պատմութեան էջերէն»: Ինչո՞ւ այդքան հեռունէրը երթալ, չէ՞ որ ես ալ նոյնն եմ ըսած իմ ղեկուցումներու մէջ: Եթէ այդքանը բաւական չէ, հարցուցէք զօր. Դրացեակոյին, որ այժմ Սերբիա կը գտնուի, կամ զօր. Ղօրղանեանին, անոնք ալ կը հաստատեն իմ վերը բերած բոլոր տեղեկութիւնները: Բայց Սասունին ինքը իր գրքի մէջ միաթամանակ կը պատասխանէ իրեն, հակա-

ստիճան մէջ իյնալով ինքը իրեն հետ. «Թրքական յարձակողականը երեւութապէս շատ ուժեղ էր եւ նպատակ ունէր անցնիլ Եփրատը, գրաւել Սիւրհանը եւ Ալազկազի փէշերը, մինչեւ Զիլան ու կտրել ուսական բանակի թիւունքը: Անմիջական հարւածը ուղղւած էր Մանազկերտին եւ Կորին, ուր նախանշը հարկադրանքի մը տակ տեղի կուենար (էջ 81), սակայն ընդհանուր նահանջի լուրը կը չձեցնէր կամաւորական բանակը, որ այնքան յառաջացած էր մինչեւ Նէմրութ եւ իրեն դէմ զօրաւոր քշնամի չէր տեսներ...»:

Ենթադրենք, որ Կորի եւ Մանազկերտի գծի վրա ոչ մէկ ղինւոր չկար, կը հարցնեմ Սասունին՝ ո՞ւր մնաց Յ-րդ Փրկան Սալիլ Բէյի հրամանատարութեամբ, որը Վ. Փալաղեանի գրածի համաձայն Յ-րդ Փրկայի հետ եկած էր՝ առաջինը Կարմունջի մօտ, երկրորդը՝ Կորի ուղղութեամբ: Զէ՞ որ այդ բոլոր ուժերը Գ-րդ կտրուողին հետ անցնելով Եփրատը, կեդրոնացած էին Մանազկերտի գիմաց:

Այժմ անցնինք կուսակցական դատին:

Իմ պաշտօնս, Աղզ. եւ Դաշն. Բիրօներուն կապւած, տեւեց ընդամենը 2 - 2½ ամիս. փոխանակ գնահատման կամ բարոյական քաջալերանքի, օր մը, երբ նոր էի փախած Թիֆլիսի Մետեխի բանտէն եւ կը վարէի Հայաստանի սպայակոյտի հետախուզական եւ հակա-հետախուզական բաժանմունքի ընդհանուր պետի պաշտօնը (1919 կամ 1920 թ.), զիս կանչեցին Խորհրդարանի Դաշնակցութեան Փրակցիայի չէնքը, ուր տեղի կունենար Հ. Յ. Դ. Գ-րդ Ընդհ. Ժողովի դատաստանական մարմնի նիստը, նախագահութեամբ Բժ. Տ. Դաւթեանի: Այնտեղ էին իմ հետախույզներէն Տիգրանը, Խեչոն, Մանազկերտի նախկին տեղական Կոմիտէի 2 - 3 անդամները եւ մէկ քանի սասունցիներ: Զիս կը մեղադրէին, թէ՛ 1) Քիչ եմ վճարած Տիգրանին եւ Խեչոյին, 2) Մանազկերտ եղած ժամանակս չեմ ղեկուցած իմ գործունէութեան մասին Մանազկերտի տեղական Կոմիտէին, որոնց տեղեակ չեմ պահած ղինւորական անցուղարձերու մասին եւ 3) Ոսկի գրամ եմ գնած հրապարակի վրա երգնկայում գտնւած միջոցիս: Ես 15 բոպէով ձգեցի դատաստանական մարմինը, տունէն բերի իմ բոլոր տետրակներն ու հաշիւները ու դրի դատարանի առջեւ: 2½ ամսւայ իմ աշխատանքի հաշիւները ամէն ամիս ուղարկած էի Աղզ. եւ Հ. Յ. Դ. Բիրօներուն: Իմ ամսական 1000 բուրլի բիւտջէի խոշորագոյն մասը ծախուած էր Տիգրանի եւ Խեչոյի վրա, որոնք ստացեր էին 10 անգամ աւելի վարձատրութիւն քան թէ ուրիշ հետախույզներս, եւ բացի այդ՝ իմ անձնական զրոյանէն ալ գնած էի ճերմակեղէն, կօշիկ, գլխարկ, զգեստ: Դատարանը նայեցաւ հաշիւ-

ները, հարցուց Տիգրանէն եւ Սեչոյէն իրենց ստացած գումարներուն մասին, եւ զլուս շարժելով անցաւ երկրորդ խնդրին:

Երկրորդ խնդրին պատասխանեցի, թէ՛ ես չէի կարող վստահիլ ո եւ է մէկին զինուորական գաղտնիքները, այլ ամէն կարեւոր խնդրնորուն մասին մինչեւ պատերազմի վերջը տեղեակ եմ պահած Հ. Յ. Դ. Բիւրօն, միշտ զեկուցած:

Երրորդ հարցը.— Այո՛, ճիշտ է, Երզնկայի մէջ եղած ժամանակս, Թիւրքիոյ մէջ, ճակատի մօտերը, տաճկական թղթադրամ չէին ընդուներ, սպայակոյտէն ինձ ուղարկած էին չլաւերով տաճկական թղթադրամներ, բայց ես ետ ուղարկեցի, որովհետեւ պէտք էր հետախոյզներուն տալ ոսկի իրենց ծախսերը հոգալու համար սահմանի միւս կողմը, եւ ես, ուստական սպայակոյտի հրամանով, Երզնկայի հրապարակին վրա միշտ ոսկի եմ գնած, օրւայ արժէքով, հետախոյզներուն տալու համար: Եւ գատաւստական մարմնի առջեւ դրի գնած ոսկիներու հաշիւը: Այդ հաշիւները միշտ ուղարկւած էին ուս սպայակոյտին, բայց պատճէնները ունէի մօտս: Դատաւորները իրար նայեցան, զլուսները շարժեցին եւ... բոլորին ըսին՝ «տուն գնացէք»: Բայց բարեխղճութիւնը չունեցան դէթ մէկ անգամ պաշտօնապէս հերքելու վերեւ բերած մեղադրանքները, կամ թէ հրատարակելու դատի արգիւնքները:

Մանաղկերտի նահանջէն յետոյ ես այլեւս ո եւ է յանձնարարութիւն չունէի Ադդ. եւ Դաշն. Բիւրօներէն եւ անցայ 4-րդ կորպուսի սպայակոյտի մէջ: Եթէ այդպիսի սխալ արած լինէի, վստահ եղէք, որ ոչ թէ միայն զիս չէին պահեր որպէս հետախոյզ, այլ դատի կու տային կամ կը վռնտէին հետախուզական բաժանմունքէն: Ընդհակառակը, վերջը՝ էրզրումը գրաւելէ երեք ամիս առաջ, ինձ յանձնեցին միաժամանակ էրզրումի հետախուզութիւնը եւ աստիճանաբար ես բարձրացայ մինչեւ կովկասի ճակատի հակա - հետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտօնը: Մանաղկերտէն վերջը այլ եւս զիս չմեղադրեցին ուրիշ խնդիրներով, բայց մինչեւ օրս կը շարունակեն քաջքել 2 - 2½ ամսւայ Մանաղկերտի մէջ ունեցած փայլուն յաջողութեանս համար, որտեղ իմ ձեռք բերած տեղեկութիւնները մաթեմատիքական ճշտութեամբ ճիշտ էին եւ ուստական բանակը չէր կարող ուրիշ կերպ շարժիլ եւ պէտք է նահանջէր, հակառակ պարագային 4-րդ կորպուսի այն մասը, որ յառաջացած էր կամաւորներու հետ դէպի Մուշ եւ Բիթլիս՝ ամբողջութեամբ անխուսափելիօրէն գերի կիյնար:

Նիւ Եարֆ

(Վերջ)

ԱՐՇԱԿ Օ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՀԱՐՑԸ ԻՆՆՍՆԱԿԱՆ ԹԻԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ

(ԸՍՏ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐԻ)

Հայոց հարցով զբաղւող յետպատերազմեան սակաւթիւ հրատարակութիւններու մէջ, անկասկած, առաջնակարգ տեղ կը զբաղէ համբաււոր ամերիկացի ուսուցչապետ Ուլլըմ Լէնկըրի «Աշխարհակալական Դիւանագիտութիւն» *) պատմական ուսումնասիրութիւնը, որ իր մէջ կը պարփակէ հայկական խնդրի 1898 - 1902 թ. տասներկու տարւայ ժամանակաշրջանը:

Սոյն երկին Ա. հատորին մէջ Հայոց հարցը առանձին եւ մանրամասն քննութեան ենթարկւած է թէ՛ մասնաւոր հատւածով (գլուխ 5, էջ 145 - 165) եւ թէ՛ ուրիշ խնդիրներու քննութեան առթիւ (ինչպէս 7-րդ եւ 10-րդ գլուխներու մէջ): Հեղինակը իր պրպտութիւններու ընթացքին բաղմամբիւ եւ բաղմամբիս, պաշտօնական թէ՛ անպաշտօն հրատարակութիւններէ օգտւած է՝ աչքի առջեւ ունենալով նաեւ հայերէն հրատարակութեանց ճիշտ հաւաքածոյ մը, որու պարունակութիւնը իրեն մատչելի դարձաւ, անշուշտ թարգմանաբար, Պոստոնարակ հայու մը աշխատութեամբ: Լէնկըր առաջին Ամերիկացին է, որ այս բոլոր միջոցներէն օգտւած է, ատոր համար ալ իր հրատարակութիւնը ջերմ ընդունելութեան եւ գովեստի արժանացած է, թէեւ մասամբ այդ գովեստներուն բնոյթը կարելի է բացատրել անով, որ հեղինակը Ամերիկայի առաջնակարգ համալսարանի՝ Հարվըրտի անանի ուսուցչապետ մըն է: Ան իր նախորդ հրատարակութեամբ («Moral - ուս Դաշնակցութիւնը», «Եւրոպական Դաշնակցութիւնները եւ Պետութեանց դասաւորումները») եւ ներկայիս լոյս տեսնող քսան հատորնոց ընդարձակ գործի մը խմբագրութեամբ (այս նոր երկին անունն է Արդի Եւրոպայի ծագումը), մեծ համբաւ հանած է թէ՛ Ամերիկայի եւ թէ՛ արտասահմանի մէջ: Որով իր ուսումնասիրութիւնները եւ ընդգրկած հայեցակէտը հանդէպ Հա-

William Langer, «The Diplomacy of Imperialism».

յոց հարցի բաւական կարեւորութիւն ունին: Հոյլ մը պատմարաններ, հին դրոշներ եւ նորահասներ իր ուղղութեամբ կընթանան:

Հեղինակը իր այս ընդարձակ երկին մէջ Հայոց հարցը կուտումնասիրէ 90-ական թւականներու շրջանէն, թէեւ շատ մը տեղեր ան յետագարձ ակնարկով մը համառօտ քաղած մը կը ներկայացնէ, սկիզբէն մինչեւ 90-ական թւականները, նկատի առնելով թրքահայոց ընդհանուր կացութիւնը, պաշտահայոց եւ զաւառահայոց բաժանումը, հայ մտաւորական եւ ազգայնական շարժումը, յեղափոխական կադմակերպութիւնները եւ հայոց դրացի ցեղերու կացութիւնը: Ըստ անոր, «թէեւ Թիւրքիոյ հայոց թւի մասին հաւաստի մարդահամար մը չկայ, սակայն, լաւագոյն ենթադրութիւնը այն է, որ 19-րդ դարու կէսին Թիւրքիոյ հայ բնակչութեան թիւը մէկ միլիոնի պէս բան մըն էր» (ընդգծումները մերն են. — Ս.): «Կրնայ ըլլալ որ, — կ'աւելցնէ ան, — անոնց թիւը մէկուկէս միլիոնի հասնէր (էջ 147), սակայն, այսուամենայնիւ, հայերը կեդրոնացած չէին ո եւ է վայրի մը մէջ, ինչպէս որ էին յոյներն ու պուլկարները: Թիւրքիոյ ո՛չ մէկ կուսակալութեան մէջ անոնք (հայերը) 1890-ին մեծամասնութիւն կը կազմէին, նոյն իսկ այն վեց կուսակալութիւններու մէջ, որոնք ծանօթ են իրենէ Հայաստան (հոն հայերը փոքրամասնութիւն էին)»:

Այսքանը չդրելէ յետոյ, հեղինակը իր ծանօթագրութեան մէջ կ'աւելցնէ. «Հայոց մասին ամենավատահալի մարդահամարը Լ. Սէլէնկոյի եւ Սիյալիցի «Հայերու ցրումը Ասիական Թիւրքիոյ եւ Անդրկովկասի մէջ» գերմաներէն յօդւածին մէջն է: Այս գրողները Վիտալ Քրինէի տւած թւահամարներու թերութիւնները կը լրացնեն:

Ըստ Լէնկերի եւ կարգ մը ուրիշ գրողներու, այնպէս կը թւի, թէ Հայոց հարցի անլուծելի հանգամանքը հայոց ցրւած վիճակէն կախում ունէր. որով, եթէ պետութիւնները նոյն իսկ ուղէին լուծել Հայոց հարցը ի նպատակ հայոց, ահագին դժւարութեան մը պիտի յանդէն, երբ իրենք այդ իրողութիւնը նկատի չառնէին: Հարկ չկայ աւելցնելու, որ եթէ պետութիւնք ուղէին, կրնային այդ ընել, այսինքն զոհացուցիչ կերպով լուծել այդ հարցը, թէեւ ճիշտ է որ հայոց ցրւած վիճակը բաւական խոչընդոտ մըն էր: Նոյնպէս հարկ չկայ Քրինէի եւ ուրիշներու հայթայթած թւահամարներու մասին գրել կամ անոնց մեծ կարեւորութիւն տալ, քանի մինչեւ այսօր մենք՝ հայերս ճշգրտօրէն չենք գիտեր Թիւրքիոյ հայոց ընդհանուր թիւը, կամ հայկական զաւառներու հայ բնակչութեան թիւը, թէեւ Պատրիարքարանի եւ կարգ մը անհատներու պատրաստած մարդա-

համարը մեր առջեւ ամէն բան պարզ կերպով կը ներկայացնէին: Այդ ամենուն մասին այժմ խօսք ընելու տեղը չէ, միայն սա յատկանշական է, որ սոյն օտար գրողներու 90-ական թւականներուն հաւաքած թւահամարը քիչ թէ շատ կը համապատասխանէ Ա. Օ. ի 1911-ին պատրաստած թւահամարին:

Հայ — քիւրտ յարաբերութեանց մասին ալ բաւական մը կը գրէ Լէնկերը, անշուշտ քաղւած ուրիշ գրողներու երկերէն: Ըստ անոր, հայը եւ քիւրտը, թէեւ իրարու ցեղակից տարրեր, սակայն, իրենց նիստ ու կացի բերումով, իրարու թունդ հակառակորդ դարձած են: «Քիւրտը իրր վաչկատուն, միշտ աւարի կենթարկէր իր անտէր ու անպաշտպան դրացին: Այդպիսի բաներ, նոյն իսկ ջարդեր, տեղի կ'ունենան վաչկատուն եւ երկրագործ ցեղերու միջեւ, իսկ հայոց ու քիւրտերու միջեւ եղած այս հակառակութիւնը սաստկացած էր կրօնի տարբերութեամբ: Այս անվերջանալի կրօնական պայքարին մէջ, Սասունի եւ Ձէյթունի հայերը, ինչպէս նաեւ քրիստոնեայ ասորիները, կրնային դիմադրել քիւրտերուն, սակայն, շատ ու շատ տեղեր, եւ մեծաւ մասամբ հայերը, չէին դիմադրէր (այսինքն չուզեցին դէմ կենալ քիւրտերու հազարումէկ արարքներուն): Հայոց այս ընթացքը, հանդէպ դիրենք կեղեքողներուն եւ ջարդողներուն, կարելի է վերագրել իրենց վախկոտութեան եւ նւաստութեան «Cowardice and Servility», (էջ 147 - 8): Այսքան վերաւորիչ խօսքեր հայոց հասցէին առաջին անգամը չէ որ կ'ուղղեն օտար գրողներ, ինչ որ մասամբ ճշմարտութիւն է: Հայը շարունակ օտարին ներկայացած է վիզը կախ, կարծես ողորմութիւն եւ թողութիւն կը խնդրէ, փոխանակ իր արդար իրաւունքը եւ արդարութիւն պահանջելու: Ուրեմն, զարմանալի չէ, որ օտարն ալ այս վարմունքը վախի եւ նւաստութեան վերագրած է: «Կառավարութիւնը ի զօրու չէր — կը յարէ ան — բան մը ընելու. միմիայն բանակով մը կարելի էր վերջ տալ այս կացութեան, սակայն, ըստ էութեան, Բարձրագոյն Դուռը հեշտ միջոցը ընդգրկեց, զօրաւոր քիւրտ չէյիներու հետ ձեռք ձեռքի տալով՝ իրեն զոհ ըրաւ երկրագործ բնակչութիւնը»: (էջ 148): Այս գործածներէն կերելի, որ ուսուցչապետը շատ ալ բազմակողմանի չէ իր դատումներուն մէջ: Փոխանակ ըսելու թէ միմիայն հայը զոհ գնաց, կըսէ որ երկրագործ ժողովուրդը զոհ գնաց: Ան թէեւ շարունակ անաչառ պատմարանի ըմբռնումէն չի չեղիր, սակայն, երբեմն պաշտպան փաստարանի դերը կը ստանձնէ ի նպատակ Թիւրքին:

Իրերը այս անտանելի դրութեան մէջ էին եւ հայերը յաւատարմութեամբ կը մնային: 80-ական թւականներուն, անոնք ատեն մը

գլխանագիրտութենէն յոյսերնին կտրեցին եւ իրենք իրենց մէջ կադմակերպելու ճիգեր ըրին, «սակայն այդ ուղղութեամբ դործ վերւած ամէն ջանք անյաջող ելը ունեցաւ»: Ինչո՞ւ, — կը հարցնէ հեղինակը. — որովհետեւ հայոց մէջ միշտ մատնիչ տարրը պակաս չէ եղած, տարր մը, որ ամէն ինչ (իր ազգն ալ) կը վաճառէ ուրիշներուն: Փորթուղալեանի պէս մարդիկ (մատնութեամբ) բռնատարկւած էին»:

Ինչպէս ըսինք, շատ մը տեղեր հեղինակի խօսքերուն համամիտ չենք, սակայն ցաւ ի սիրտ պէտք է խոստովանինք, որ այս կէտին մէջ ան իրականութիւնը լաւ ըմբռնած է: Մեր հնաւանդ խօսքով, «երբ դողը տունէն ըլլայ, կովը երգիկէն կը հանէ»: Իսկ երբ մեր դողը մեր տունէն ելաւ, այնպէս մը եղաւ, որ ոչ թէ միայն կովը տաբաւ, այլ տունը, տեղը քանդեց գնաց: Յաւալի իրականութիւնը այս է, եւ դեռ այսօր խեղճ հայութիւնը մեծաւ մասամբ ատոր համար կը տառապի: Ահա այդ մեր վատ կողմն է, որ կը վարկարեկէ օտար պատմագիրը, որը սեւ ու տխուր հեաք մը թողած է մեր պատմութեան մէջ:

90-ական թւականներուն յեղափոխական կադմակերպութեանց ձեռնարկելով՝ հայերը ուղեցին ձեռք բերել այն ինչ որ առանց կռիւի անկարելի կը թւէր: Ծնունդ առին Հնչակեան եւ Դաշնակցական կուսակցութիւնները. ասոնցմէ առաջինը իրեն նպատակ դրաւ՝ Տաճկահայաստանի քաղաքական անկախութիւնը (որը ի վերջոյ ընկերավարական պետութիւն պիտի ըլլար), իսկ Դաշնակցութիւնը, իր ծրարգրին մէջ ամփոփելով «ազգայնական եւ ընկերավարական սկզբունքներու խառնուրդ բան մը»՝ կուգէր իրականացնել Տաճկահայաստանի քաղաքական եւ տնտեսական անկախութիւնը: «Դաշնակցութեան ծրարգրին էր յեղափոխական խումբեր կազմել, որոնք մինչեւ վերջ պիտի կռւէին կառավարութեան դէմ՝ ահաբեկման ենթարկելով պաշտօնեաներ, մատնիչներ, վաչխառուներ ու ամէն կարգի չահադէտներ»: (Էջ 155): Մինչ Դաշնակցութիւնը այս ծրարգրով հրապարակ էջաւ եւ աջ ու ձախ շարունակ հայ ժողովուրդին թշնամին կորոնէր, «ան ամէն միջոցի կը դիմէր թիւրք եւ քիւրտ սպաննելու, անոնց տունն ու տեղը կրակի տալու համար»: (Էջ 157): Ի սկզբանէ այսպիսի դործողութիւն զաշնակցականներու յատուկ էր, իսկ հրնչակեանները քաղաքական ասպարէզին վրա էին, թէեւ անոնք ալ սպանութիւններէ հեռու չէին կենար: «Երբ հայ խումբեր վրէժ լուծելու համար թիւրքն ու քիւրտը կը սպաննէին եւ յետոյ լեռները կապաստանէին, մահմետական ամբոխը զայրացած, փոխվրէժ լու-

ծելու համար կը յարձակէր անպաշտպան հայոց վրա եւ զանոնք բարբարոսաբար կը ջարդէր»: (Էջ 157):

Ահա այս է հեղինակի ամփոփումը հայ եւ քիւրտ յարաբերութեանց եւ յեղափոխականներու դործունէութեան սկզբնական շրջանի վերաբերմամբ, որ, ինչպէս կը տեսնենք, այնքան ալ նպաստաւոր չէ մեզ համար, ոչ ալ իրականութեան համապատասխան:

Այս շատ մը կարեւոր դէպքեր տեղի ունեցող համառօտակի նըկարագրելէ յետոյ, Լինկըր կանցնի Հայոց հարցին գլխանագիրտական մասին: Քանի որ ինք անհամեմատ աւելի հմուտ է գլխանագիրտական պատմութեան, բնականաբար, կուգէ մեկնարանել Հայոց հարցը ատոր իրը մէկ անբաժանելի մասնիկը: Ըստ անոր եւ ըստ պաշտօնական տեսլանքներու, հայոց հարցը պատճառ եղաւ, որ 90-ական թւականներուն Անգլիա, Ֆրանսա եւ Ռուսիա գէթ առժամայէն միանան եւ Երրեակ համաձայնութիւն մը կազմեն: Սակայն, այդ առժամեայ համաձայնութիւնը ի սկզբանէ արդէն տկար էր եւ երթալով աւելի տկարացաւ, երբ Անգլիոյ առաջարկները ի նպաստ Հայոց, իսկա խորթ կը թւէին Ռուսիոյ: Երրեակ համաձայնութիւնը ծնունդ առաւ այն հանգամանքէն, որ Սասունի արիւնալից դէպքերէն յետոյ, Անգլիա սրեց, որ յանձնախումբ մը երթայ եւ եղեղութիւնները տեղւոյն վրա քննէ: Այս առաջարկին Ֆրանսա եւ Ռուսիա կէս մը ուղեւով, կէս մըն ալ չուղեւով՝ համակերպեցան: Սուլթանը ինք հակառակ էր յանձնախումբ մը յղելու առաջարկին, եւ ի վերջոյ տեղի տաւ՝ պայմանաւ՝ որ յանձնախումբը «քննէ միայն հայ հրոսակախումբերու քրէական դործունէութիւնը». նոյնպէս եւ Ֆրանսա եւ Ռուսիա չէին ուզեր Սուլթանին դործերուն միջամուխ ըլլալ: «Ըստ երեւոյթին (որը իրապէս յայտնի եղաւ վերջը), ո'չ Ռուսիա եւ ո'չ ալ Ֆրանսա կը հետաքրքրէին հայոց հարցով»: Ռուսական կառավարութիւնը բացէ ի բաց յայտնեց, թէ ինք չուզէր քաղաքական ինդիք յարուցանել: Ինչո՞ւ. — որովհետեւ Հնչակեան կուսակցութեան ծրարգրը արդէն հրատարակւած էր (Ռուսիոյ մէջ) եւ այդ ինքնին դէշ աղբած էր կառավարութեան վրա: Այդ ծրարգրին իրադործումը Ռուսիոյ նոյնքան կը վնասէր, որքան եւ Թիւրքիոյ: Այդ պատճառաւ, հայկական շարժումը կաշկանդելն ու խեղդելը Ռուսիոյ ալ նոյնքան շահեկան էր, որքան եւ Սուլթանին»: (Էջ 162):

Գերման վաւերագրերու հրատարակութեամբ (որոնց մէջ Ռուսիոյ հայատեսաց ընթացքը ա'լ աւելի կը պարզուի) Ռուսիոյ հակառակութեան պատճառաւ հայոց հարցը անգամ մը եւս բարձի թողի տրեցաւ: 90-ական թւականներուն հայ ժողովուրդին բուն եւ

ոխերիմ թշնամին Ռուսիոյ այդ օրւայ կառավարութիւնն էր եւ, մանաւանդ, արտաքին գործոց նախարար Լոպանով - Ռոստովսկին: Ինչպէս որ 1877 - 78-ին Անգլիա արդեւ իզուարժեք հարցին դէմ մասամբ լուծելուն, նոյնպէս ալ 90-ական թւականներուն Ռուսիա պատճառ եղաւ, որ հայ ժողովուրդը 100.000 հոգի զոհ տալէ յետոյ, նորէն չղթալիս մնայ Սուլթանի լուծին տակ:

1895-ի դարունը, երբ երեք պետութեանց քննիչ յանձնախումբը Սասունի գէպքերուն քննութիւնը վերջացուց, պետութեանց ներկայացուցիչները մայիսեան ծրագիրը պատրաստեցին, որուն կիրարկումը դէմ ապադայ ջարդերու առաջը կառնէր, թէեւ այս ծրագիրն ալ «այնքան համեստ կերպով սահմանաւոր էր, որ նոյն իսկ այդ օրին շատեր կարծեցին, թէ Ֆրանսա եւ Ռուսիա Անգլիոյ պահանջած խիստ ծրագրին հակառակ դանաւ են»: (Էջ 162): Այս կէտը Լոպանով ինք խոստովանեցաւ զերման զեպանին, այդ օրերուն: Լոպանով նոյն իսկ հակառակ դոնեկցաւ ծրագրին այն մասին, ուր վեց կուսակալութեանց «Հայաստան» անունով կը խօսէին: Իսկ երբ Սուլթան Համիտ կը մտածէր ծրագիրը մոռացութեան տալու եւ Անգլիոյ զեպանը կը պնդէր Սուլթանը պէնքի ուժով խօսքի բերել, Լոպանով «բացարձակապէս մերժեց» Անգլիոյ այդ խորհուրդին համակերպել: Լոպանովին թելադրութիւնը այն էր, որ եթէ բարենորոգմանց ծրագիրը իրապէս պիտի գործադրուի, այդ պէտք է ըլլայ ամբողջ Թիւրքիոյ համար եւ ոչ թէ միայն արեւելեան կուսակալութեանց: Ռուսիոյ կառավարութիւնը քաջ դիտէր, որ այդպէսով ծրագիրը ջուրը պիտի իյնայ. եւ իրեն ուղածն ալ արդէն այդ էր: Որով սոյն կառավարութեան այդ ընթացքին հետեւանքով, այսինքն անոր նենդ վարմունքովը, այդ ծրագիրն ալ ջուրը ինկաւ, եւ «մեռաւ տառերու» կարգին անցաւ:

Սակայն, Անգլիոյ Դահլիճին փոփոխութեան բերմամբ, հայերը եւ հայոց հարցի ջատագովները անգամ մը եւս մեծ յոյսով լեցւեցան: 1895-ի Ռուսիոյի ազատական Դահլիճը տեղի տաւ Սէլըպէրի պահանջողական Դահլիճին, առանց որոշ փոփոխութիւն մը ի յայտ բերելու արտաքին քաղաքականութեան մէջ: Նոր վարչապետը կուգէր, որ Արեւելեան հարցի եւ, մանաւանդ, Հայոց հարցի նկատմամբ իր նախորդին քայլով ընթանայ եւ, եթէ կարելի է, վերջնականապէս դոնացուցիչ լուծում մը տայ: Ըստ անոր, պէտք էր, որ Սուլթանը վերջ տար անտանելի կացութեան. եթէ հարկ ըլլար, յանդուգն վարչապետը նոյնիսկ ծրագրած էր Թիւրքիան բաժան - բաժան ընել պետութեանց միջեւ: Ան կուգէր, որ այդ պա-

լազային Ռուսիա տէր ըլլար Հայաստանի, պայմանաւ որ Եգիպտոսն ալ Անգլիոյ բաժին իյնար: Ահա այդ ծրագրով ան հրապարակ եկաւ (անշուշտ, զեւ այդ մասին բացէն խօսք չկար): Նախ միւս պետութիւններու տրամադրութեանց տեղականաւ հարկաւոր էր: Այդ ատեն Ռուսիա մխրձեւած էր Հեռաւոր Արեւելքի գործերուն մէջ եւ Տաճկահայաստանի հարցին այնքան ալ կարեւորութիւն չտաւ: Երկրորդ սլարադայ մըն ալ այն էր, որ Ռուսիա Անգլիոյ ամէն մէկ չարժուճեւերէն կը կասկածէր եւ կը վախնար: Այդ ինքնին բաւական եղաւ, որ այս պետութիւնները իրար հետ չգործակցին Հայոց հարցին լուծման գործին մէջ: 1877 - 78-ին Անգլիան Ռուսիոյ Հէր վտանգէր, իսկ 1895-ին Ռուսիան Անգլիոյ Հէր վտանգէր. երկու պալազային ալ այս պետութեանց իրարու հանդէպ տաճած կասկածին ու վախին երեսէն հայն էր որ տուժեց եւ զոհեց:

1895-ին Սէլըպէրի կը կարծէր, որ այս անգամ կրնար իր անկեղծութիւնը ի յայտ բերել եւ Ռուսիոյ կասկածը փարատել հանդէպ Անգլիոյ: Առաջին անգամ, երբ Դահլիճին զեկը իր ձեռքը առաւ, ան զերման զեպանին հետ տեսակցելով՝ անոր իր միտքը յայտնեց, թէ՝ «բան մը պէտք է ընել, բան մը պէտք է խոստանալ, որպէսզի այդ պետութեան գործակցութեամբ Սուլթանը խօսքի բերենք»: (Էջ 197): Ան տեսնեցաւ նաեւ թիւրք զեպան Բուստամ փաշայի հետ (Յուլիս 10-ին) եւ անոր բաւական խիստ ու կտրուկ կերպով ազդարարեց, թէ «Սուլթանը պէտք է բարենորոգմանց ծրագիրը գործադրէ. իսկ եթէ ան այս ազդարարութենէն չուզեր օգտուիլ, մէկէնիմէկ անխուսափելի բան մը կը պայթի դիտուն»: Այսպէսով փորձառու վարչապետը կուգէր Սուլթանին քարոզ մը կարդալ, թէեւ ինք քաջ դիտէր, որ այդ կը նմանի գայլի դիտուն աւետարան կարդալուն: Ան դիտէր նաեւ, որ իր ծրագրի իրականանալը կախում ունէր պետութեանց զիրքէն եւ վարմունքէն: Գերման կառավարութիւնը Ռուսիոյ պէս կը վախնար, որ Անգլիա խաղ մը պիտի խաղայ, եւ սկսաւ կասկածիլ «նենդ Ալպինի» լոկ մարդասիրական չարժուճեւերէն: Երբ Սէլըպէրի իր ծրագրին նպատակը պարզեց եւ այդ գերման կայսեր ահանջին հասաւ, ան բոլորովին հակառակ արտայայտուեցաւ. իսկ երբ օգոստոս 5-ին կայսրը եւ Սէլըպէրի իրարու հետ տեսնեցան, այս խիստ կարեւոր խնդրի մասին մանրամասնօրէն խօսելու ժամանակ չունեցան: Միայն կայսրը ինք յարեց, թէ՝ «կացութիւնը (Տաճկաստանի մէջ) երթալով կը բարւոքի, փոխանակ վատթարանալու, եւ կարեւորը Սուլթանին համոզելն է, որ ան իր վատ պաշտօնեաներու տեղ կարող մարդիկ պաշտօնի կոչէ»: (Էջ 199):

Ահա այսպէս, թէ՛ դերման կառավարութիւնը եւ թէ՛ Ռուսիան բացէ ի բաց հակառակ էին Անգլիոյ առաջարկած ծրագրին: Չգիտենք թէ յեղափոխական կազմակերպութիւնները այդ իրականութեան տեղեակ էին թէ ոչ: Վաւերագրերով ստուգապէս հաստատել կարելի էէ առ այժմ (դեռ Փրանսական եւ ռուսական վաւերագրերու այս շրջանին վերաբերեալ մասերը լոյս չեն տեսած, իսկ անգլիական վաւերագրերը այդ շրջանին վրայէն անցնելով՝ 1898-էն յետոյ հրատարակած են), սակայն, այնպէս կը թւի թէ՛ դերման եւ ռուս դեսպանները Սուլթանին շատ մը բաներ հաղորդած են այդ օրերուն՝ յայտնելով թէ իրենց պետութիւնները հակառակ են Անգլիոյ ծրագրին:

Այդ օրերուն էր, որ հնչակեանները Պատը Ալիի ցոյցը կազմակերպեցին, պետութեանց ուշադրութիւնը գրաւելու նպատակով: Կազմակերպողները «Թէեւ զինւած էին, բայց անոնց ծրագիրն էր, որ ցոյցը առանց կռիւի եւ ջարդի վերջանայ...»: Այս տողերը հեղինակը ընդօրինակած է «Հիշակեան Տարեգիրք»-ի Բ. հատորէն, եւ Զօրանեանի «Պատասխանատուութիւնները» անունով յօդածէն, «Անահիտ», 1899, Յունւար: Իսկ ինք իր կողմէն հակառակը կեղրակացնէ, յարելով, թէ «բուն կազմակերպողներու ծրագրին մէջն էր որ կռիւ եւ ջարդ տեղի ունենայ: Անոնց ուղածը այդ էր եւ այդ տեղի ունեցաւ: Առաջին անգամն էր, որ մայրաքաղաքին մէջ ջարդ տեղի կունենար Հայոց հարցի յուզումին պատճառաւ: Իսկ 1895 - 96-ի ձմեռը ջարդը տարածեցաւ գաւառներու մէջ ալ: Բոլորովին բացայայտ է, որ Սուլթանը կուզէր հայոց բնաջնջումով վերջ տալ Հայոց հարցին: (Էջ 204): Այս արիւնշալի դէպքերու առթիւ պետութիւնները բողոքեցին եւ անոնց ճնշումով, Հոկտ. 17-ին իրատէ մը հրատարակեցաւ, որով Սուլթանը կը խոստանար կիրարկել Բարենորոգմանց ծրագիրը: «Սակայն ջարդերու ծայրը չեկաւ, եւ այնպէս կը թւէր, թէ Սուլթանը պետութեանց հանդէպ բարկանալով ծրագիրը իրեն պարտադրելուն համար՝ վրէժը հայոցմէ կը լուծէր: (Էջ 204): Դարձեալ Անգլիա կուզէր, որ դէնքի ուժով Սուլթանի կառավարութեան վերջ տրուի. կրկին անգամ Ռուսիա եւ Գերմանիա արգելք հանդիսացան: Լոսանով այն թիւր կարծիքը ունէր, թէ հայ յեղափոխականները անգլիական կառավարութեանն ունին իսկ դրամական օգնութիւն կը ստանան, որով Անգլիոյ հակառակել կը նշանակէր (իրեն համար) վերջ տալ յեղափոխականներու խռովարար գործունէութեան:

1895-ի նոյեմբերին Աւստրիոյ Արտաքին գործոց նախարար Կո-

լիւսնովքը՝ նոր թեւադրութեամբ մը մէջտեղ ելաւ, որը թէ՛ Ռուսերոյ
և թէ՛ Գերմաներոյ բռնած դիրքին ճիշտ հակադասական էր։ Այդ օ-
րերուն արդէն անգլիացիք մեծ նաւատորմիկ մը կեդրոնացուցած էին
Տարտանէլի մօտ՝ իրենց խարխիս ընտրելով Լեմոնս կղզին։ Իսպա-
նացիներն ալ բաւական ուժ ունէին այդ կողմերը եւ նախագէտ սպա-
րապետահամթիւն ցոյց տւին՝ Անգլերոյ հետեւելով Տարտանէլ մըտ-
նել, եթէ հարկ ըլլար։ Աւտորիտայնաբար կողէր, որ Անգլիան
Տարտանէլէն առաջանալով եւ Ռուսիան ալ Վոսիտրէն դալով՝ իրենց
ուղածը Սուլթանին սպարաաբերին գէնքի ուժով։ Սակայն, դարձեալ
Ռուսիան բռնուն կերպով հակառակեցաւ, այս անգամ իր դաշնակից
Ֆրանսայի դրդումով։ Այս դրդումը խիստ ավելցիկ կը թւի, որով-
հետեւ եթէ Ֆրանսա սրտաճառ չըլլար, թերեւս Ռուսիա սիրով իր
նաւատորմիկը Վոսիտրէն ներս քչէր, ինչ որ ռուսական դեսպան Նե-
լիտովի ուղածն էր։ Սակայն, իրերը տարբեր կերպարանք ստացան
եւ այսպէսով Կոլլիւսովսքի ծրագրին ալ, Անլըպէրի ծրագրին նը-
ման, ի դերեւ ելաւ։

71.

1896-ի տարեմուտին, հակառակ այս բոլոր հակամարտութիւններուն, դեռ Հայոց հարցը պիտութեանց ուշադրութեանէն չէր վերնադա՛ծ։ Ոմանք յոխորտազին եւ աչքերու պլաստամով կը նայէին ահաբեկներ ալ իրենց անտարբեր եւ սառն կեցածքով կը սպասէին, որ ան բոլորովին մոռացութեան տրւի։ Առաջին ղերքը բռնողը Ռուսիան էր, երկրորդներու կարգին էր Անգլիան, իսկ Գերմանիա երրորդ դիրքին կը փարէր։

1896-ի տարեմուտէն յետոյ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ Հայոց հարցը միակ չէր, որ ղիւանապետութեան գործ կը հայթայթէր, այլ Մահկադոնիա եւ Կրէտէ ալ գլուխ բարձրացնելով՝ Եւրոպայի միջամտութիւնը կը խնդրէին: Լէնկըրիի խօսքով, այս վայրերու ժողովուրդը Հայոց օրինակին կը հետեւէր, «որով Հայոց հարցը կարելի չէ բոլորովին կղզիացնել Մերձաւոր Արեւելքի խրթին ինքիւրներէն»: (Էջ 303): Թէեւ միայն Հայոց հարցին լուծումն էր, որ գժւար կը թւէր:

Օգոստոսին «Հայկական խոռվութիւնները իրենց դադաթնակէ-
տին հասն, Օսմանեան դրամատան ղէպքով»։ Գաւառներու մէջ տե-
ղի ունեցած ղէպքերը համառօտակի նկարագրելէ, հրոսակախում-
բերու զործունէութեան հետեւանքով անմեղ ժողովուրդին ջարդը
պատմելէ եւ հրոսակախումբերու ընթացքը դատապարտելէ յետոյ,
լէնկրր իր ուշադրութիւնը կը դարձնէ Դրամատան ղէպքին վրա։

Օգոստոս 26-ին 26 հոգի Դրամատուները դրաւելէ եւ 30 ժամ իրենց ա-
նառիկ դիրքին վրա մնալէ յետոյ, սոյն մարդիկ յանձն կառնեն Պոլ-
սէն հեռանալ առանց իրենց բուն ծրագիրը դործադրելու, այսինքն՝
առանց Դրամատուները օգը հանելու: Թէեւ ան նկատի կառնէ, որ ի-
րենց ծրագրին իրականացման համար խոստում կորցած էին, պետու-
թեանց՝ երաշխաւորութեամբ, սակայն իրեն այնպէս կը թւի, թէ
հայերը կողգէին նաեւ Դրամատուները օգը հանել եւ չըրին: Այդ կը
վերագրէ անոր, որ «երբ խումբին ամենէն կարեւոր անձը (խօսքը
Բ. Սիւնիի մասին է. — Ս.) սպաննեցաւ, մնացեալները ուժաւորաւ
եղան (դասալիք եղան) եւ քաջութիւնը չունեցան իրենց ծրագիրը
դործադրելու»: (Էջ 323): Հարկ չկայ ըսելու, որ այս բացատրու-
թիւնը չի բաւեր, քանի որ բուն ծրագիրը Դրամատուները օգը հանել
չէր, այլ խոստում ու երաշխաւորութիւն ապահովելն էր:

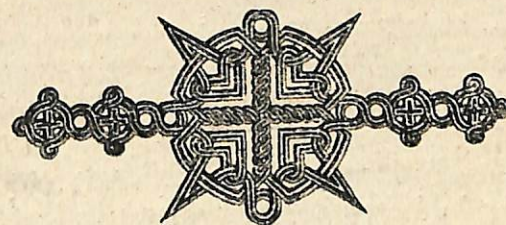
Այդ օրէն սկսած եւ երկու օր տեւող ջարդը մեղի ծանօթ է ար-
դէն, ինչ որ հեղինակը համառօտակի կը նկարագրէ, աւելցնելով,
թէ ջարդը կազմակերպւած էր եւ շատ հաւանական է, որ կառավա-
րութիւնը Դրամատան դէպքին նախապէս տեղեակ էր: Ան խիստ կեր-
պով կը քննադատէ կառավարութիւնը ջարդերուն համար, սակայն,
յանցանքը հայ յեղափոխականներու վրին կը վաթթէ՝ յարելով, թէ
«անոնք էին, որ ջարդին պատեհ առիթը ստեղծեցին»: (Էջ 325):

Այս արեւնալի դէպքերէն յետոյ, անգամ մը եւս պետութիւննե-
րը փորձեցին Հայոց հարցին լուծում մը շնորհել, դարձեալ Անդ-
լիոյ առաջարկին վրա: Այս անգամ (1896-ի աշնանը), Անգլիոյ վար-
չապետը պատրաստած էր Սիւրիան Գրանսայի տալու եւ Պոլսին ալ
Ռուսիոյ, եթէ այդ երկու պետութիւնները իրեն հետ դործակցէին
Սուլթանը ծունկի բերելու դժւար դործին մէջ. սակայն, այդ ալ
չյաջողեցաւ, որովհետեւ Ռուսիա նորէն անգլիական խողէ մը կը
վախնար եւ Սէլիպէրիի խօսքին վստահութիւն չէր ընծայէր: Թէեւ
Ռուսիոյ հայատեաց նախարարը՝ Լուպանով չկար այլեւս (յանկար-
ծամահ եղաւ 1896 օգոստոսին եւ իրեն յաջորդեց Շիշկին), սակայն
Պոլսոյ դեսպանը՝ Նելիտով Անգլիայէն շատ կը կասկածէր:

90-ական թւականներուն Հայոց հարցը իր երկրորդ շրջանը կը
մտնէր եւ հայութիւնն ալ երկրորդ բովէ մը կանցնէր: Այդ օրերուն
արդէն հայութիւնը քիչ թէ շատ ուշի եկած էր եւ կուգար յանգե-
լու այն համոզման, թէ՛ եթէ Օսմանեան պետութիւնը մեծ փոփո-
խութիւններ չմտցնէ իր վարչութեան մէջ, հայ ժողովուրդին ապա-
գան ահաւոր վտանգի մը պիտի ենթարկուի: Յեղափոխական կադ-
մակերպութեամբ, մասամբ օտար պետութեանց աչք յառելով եւ

մասամբ ալ ներքին կազմակերպութեանց ուժին վրա յոյս դնելով՝
հայերը կարծեցին, թէ այդ ահաւոր վտանգէն կրնան խուսափել:
Սակայն, դործունէութեան մէջ աներեւակայելի եւ անմագլցելի
խոչընդոտներու հանդիպեցան: Ատեն մը հարցին լուծումը դիւանա-
դիտութեան կախում ունէր, իսկ երբ մեր ամբողջ յոյսը այդ դիւա-
նագիտութեան վրա դրինք, բոլորովին յուսախաբ եղանք: 1897-ին
պետութիւնները նոր ծրագիր մը մշակեցին հայկական դաւառներու
մէջ՝ կիրարկելու համար, բայց Կրէտէի հարցը, ըստ դիւանագիտա-
կան շարժմանց, եկաւ ու Հայոց հարցը կլկեց դնաց. պետութիւննե-
րը եւրոպական խնդիրներով դրադւած՝ բոլորովին մէկ կողմ ձգե-
ցին մեր հարցը, որ մինչեւ այսօր ալ կը մնայ առանց վերջնական
լուծում մը ստանալու. որովհետեւ, ըստ Դ. Անանունի, այդ «որբ
ու անտէր, մենակ ու անպաշտպան եւ պատմութեան նահատակ» ժո-
ղովուրդի հարցն է:

Ուրպեմ

ՍԱՐՈՒՆԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Սրանից մօտ 40 տարի յառաջ էր, որ առիթ ունեցայ նրա հետ ծանոթանալու: Տփղիսի համբաւաւոր Մանգլիս ամառանոցումն էր, ուր թումանեան եկել էր իր ընտանիքով հանգստանալու, իսկ ես հիւր էի իմ բարեկամ Եփրեմ Ծատուրեանի մօտ: Ամբողջ 3 օր միասին էինք, այնտեղի սքանչելի ռաշխալում (անտառակ): Երեւոյի ծանոթներ կայինք, որոնք խմբովին կամ մէկի կամ միւսի տունն էինք ճաշում եւ ճաշը միշտ ուրախ էր անցնում, որովհետեւ քամադան (սեղանապետը) միշտ Յովհ. Թումանեանն էր, իսկ այս դերում նա իր հաւասարը չունէր: Որքան էլ որ նրա ժողովրդական բանաստեղծութիւնները հաճելի էր կարդալ, շատ աւելի հրապուրիչ եւ զարճեցուցիչ էին նրա «կենացներն» եւ զրոյցները:

Յովհ. Թումանեան հոչակ էր ստացել ոչ միայն մեծերի, այլ նոյն իսկ փոքրերի, երեխաների մէջ, յատկապէս իր «Ծունն ու կատուն» առակովը: Ծատ հայ երեխաներ ամբողջապէս բերանացի դիտէին եւ արտասանում էին այդ սիրուն եւ սրամիտ առակը: Ես չեմ կարողացել մինչեւ հիմա մոռանալ, ինչ որ մի 8 - 10 տարեկան աղջիկ ինձ զարմանք եւ միանգամայն զարճութիւն պատճառեց այս պարագայում: Վերոյիշեալ Եփրեմ Ծատուրեանի աղջիկ Լուսիկն էր այդ երեխան: Ես մի փոքրիկ շուն ունէի Լուսիկ անունով, որ Լուսիկի սիրելին էր եւ փոխադարձաբար սիրւած էր նրանից: Երբ ամէն կերակի օր, ինչպէս սովորութիւն ունէի, Տփղիսում, Ծատուրեանի տունն էի գնում ճաշի, Լուսիկն ինձանից յառաջ էր վազում Լուսիկի հետ խաղալու համար: Մի կիրակի Յովհ. Թումանեան եւս հրաւիրւած էր այնտեղ եւ մենք ուրախ տրամադրութեան մէջ ճաշում էինք, երբ առիթն Ծատուրեան առաջարկեց, որ Լուսիկ՝ իմ կենացը թումանեանի «Ծունն ու կատուն» արտասանէ: Երեխան ի սկզբան կարմրեց, քաշեց, բայց վերջ ի վերջոյ համաձայնեց եւ սկսեց արտասանել: Ինչպէս յայտնի է, այդ առակը սկսում է այսպէս.

« Ժամանակով կատուն ճօն (դերձակ) էր,
Ծունը գլխին դտակ չունէր... »

Իսկ Լուսիկ արտասանեց՝

« Ժամանակով Լուսիկն ճօն էր,
Սարուխանը գլխին դտակ չունէր... »

Եւ այսպէս ամբողջ առակը յարմարեցրել էր ինձ եւ իմ ջնիկին:

Սեղանակիցների ծիծաղն անվերջ էր. ես ապշած էի Երեւոյի սրամտութեան վրա, իսկ Յովհ. Թումանեան եւս աւելի ապշած՝ շարունակ կանչում էր՝ «կեցցես Լուսիկ, ապրիւ Լուսիկ...»:

Մի անգամ Տփղիսում մի ընկերական, հարեւրից աւելի սեղանակիցներից բաղկացած ճաշ ունէինք, որի սեղանապետը, բնականաբար, Յովհ. Թումանեանն էր: Յանկարծ, սեղանի կէսին, նա լըռեց, բաժակը մի կողմ քշեց, մատիտ ու թուղթ հանեց զրպանից եւ սկսեց զրել: Այս պարագան անսովոր երեւոյթ էր եւ ամէն կողմից սեղանակիցներն սկսան կանչել. «Պարոն թամազա, մեր կոկորդը ցամաքեց »:

« Լսեցէ՛ք », զոչեց թամազան՝ ոտքի կանգնելով եւ սկսեց կարդալ: Մեզ բոլորիս հետաքրքրող օրւայ հարցի մասին նա յանդատաբար մի յանգաւոր ոտանաւոր էր զրել տաւր տողից բաղկացած, այնչափ հետաքրքրական եւ միանգամայն սրախօսութիւններով լի, որ բոլորս ծափահարեցինք եւ արտաքոյ կարգի նրա կենացը խմեցինք:

Թումանեանի հոչակն իրրեւ ժողովրդական բանաստեղծի, հասել էր նաեւ խրիմեանին: Երբ Հայրիկը Թիֆլիս եկաւ իրրեւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, ուղեց տեսնել նրան: Թումանեան այս պարագայում եւս սրամտութեամբ վարւեց: Ինչպէս յայտնի է, նա բազմանգամ ընտանիքի տէր էր. եթէ չեմ սխալում, 11 զաւակի հայր էր: Ուստի, Հայրիկին ներկայանալու համար, նա, ինչպէս որ ինքն անձամբ պատմած է ինձ, « մի քանի գոյգ զաւակ » առնում տանում է հետը: Խրիմեան, որ համբաւաւոր սրախօս էր, երբ տեսնում է բանաստեղծին փոքրիկ երեխաներովը չըջապատւած, իր պարթեւ հասակը վեր բարձրացնելով՝ կանչում է. « Ադ ի՞նչ է, դուն զաւակ ունեւալը բանաստեղծութիւն գրել գիտցար »:

Յովհ. Թումանեան, ինչպէս ասի, մեծ ընտանիքի հոգն ունէր իր վրին, իսկ նրա նիւթական միջոցները շատ համեստ էին: Ես ուրախ եմ, որ հնարաւորութիւն ունեցայ գէթ մասամբ օգտակար լինելու նրան այս կողմից: Մի օր նա եկել էր իմ տունս, եւ խնդրում էր, որ ես միջնորդեմ մեր նշանաւոր բարերար մեծահարուստ Աղեքսանդր Մանթաշեանցի մօտ, որ սա օժանդակէ նրան, այնպէս ինչ-

սկսեալ նպատակով էր ուրիշ ծանօթ աղբյուրին հեղինակները, ինչպէս հնազանդ Աղ. Երեցեանցին, վրայադրեալ Պերճ Պոռնեանցին, եւայլն: Մանթաշեանց առ հասարակ քիչ էր ճանաչում հայ հեղինակներին եւ նրանց օգնում էր միայն այն ժամանակ, երբ իր մերձաւորներից մէկը նրա ուշադրութիւնն էր հրաւիրում այս կամ այն հեղինակը գրութեան վրա: Ես խոստացայ թուամեանին, թէ կը միջնորդեմ նրա համար, եւ խորհուրդ տուի, որ հետեւեալ օրն իսկ գայ մեր (Մանթաշեանց Առեւտրական Տան) գրասենեակը: Նա եկաւ: Ես մըտայ Մանթաշեանցի սենեակն եւ յայտնեցի թուամեանին խնդիրքը:

— « Ի՞նչ գործով է պարապում Յովհ. Թուամեան, հարցրեց ինձ Մանթաշեանց:

— « Նա մի մեծ ժողովրդական բանաստեղծ է, — պատասխանեցի ես:

— « Բանաստեղծ է, ուրեմն անգործ է», առարկեց Մանթաշեանց, որ սաստիկ հակառակ էր «անգործներին», ինչպէս ինքն էր ասում: Այս կերպով նա աշխատեց, ինչպէս ասում են, «գլխից բաղանէլ»: Բայց ես ուժեղ զէնք ունէի ձեռքս յօդուտ թուամեանին, եւ իսկոյն պատասխանեցի.

« Յովհ. Թուամեան Սայեաթ Նովայի յաջորդն է »:

Երբ այդ լսեց, Մանթաշեանց տեղից վեր կացաւ եւ ասաց.

« Ապա, թող գայ տեսնեմ »:

Սայեաթ Նովան Մանթաշեանցի ամենասիրելի հեղինակն էր: Ես չառ անգամ եմ տեսել նրան, իր տանն, իր առանձնասենեակում, բարձի վրա ընկողմանած Սայեաթ Նովան կարդալիս: Նա բերանացի դիտէր եւ չառ անգամ եռանդով արտասանում էր նրա հայերէն եւ վրացերէն տաղերը: Եւ չնորհիւ Սայեաթ Նովայի՝ Յովհ. Թուամեանն այն օրը գոհ սրտով մեկնեցաւ Մանթաշեանցի գրասենեակից:

Անհրաժեշտ եմ համարում վկայել նաեւ հետեւեալը: Յովհ. Թուամեանն անտարակոյս կարեւոր եւ աղօթողուտ դեր է կատարած նաեւ իրրեւ հասարակական ազգային գործիչ: Նրա անկեղծ խօսքերի եւ եռանդուն ջանքերի շնորհիւ է, որ Կովկասի ծանօթ հայ - թրքական դժուրութիւնների ժամանակ, նրա ծննդավայր Լօռի գաւառը աղտոմնաց այդ անմիտ կուլից եւ հայ ու թուրք զրոյցի տարրերը շարունակեցին իրենց փոխադարձ հաշտ ու խաղաղ յարաբերութիւնները:

Վիշի, 18 Օգոստոս 1938

Յ Ո Վ Ն Ա Ն Դ Ա Ի Թ Ե Ա Ն *)

(ՅՈՒՇԵՐ ԱՆՅԵԱԼԻՅ)

—*—

Հեռաւոր երկնքի տակ, հեռու այն երկրից ու ժողովրդից, որոնց վերածնման համար նա չէր խնայել իր հոգու ու մտքի ամբողջ կարողութիւնը, կնքեց իր մահկանացուն հին սերնդի ամենալաւ ու համակրելի ներկայացուցիչներից մէկը — Յովնան Դաւթեանը:

Ով ճանաչում էր նրան, ով առիթ է ունեցել աշխատելու նրա հետ հասարակական ասպարէզում, ով, վերջապէս, չփութել է նրա հետ առօրեայ կեանքի շրջանում, չի կարող չզգալ խորին վիշտ ու ցաւ, միանգամայն անկախ այն հանգամանքից՝ համակիր թէ հակառակորդ է նրա դաւանած դադափարներին:

Որովհետեւ Յովնան Դաւթեանը հասարակական գործիչ էր բառիս լայն իմաստով, նա ապրում էր այդ կեանքով, մոռնալով իրենը, անձնականը: Աւելացրէք այդ բոլորին եւ այն, որ նրա անկեղծութիւնն ու մաքրութիւնը վեր էին որ եւ է կասկածից:

Երկար տարիներ առանց ցուցադրութիւնների ու անադմուկի նա քարոզել է իր դաւանած դադափարները անկեղծ շնչով եւ խօսքը նրա համար չի եղել մի անպատասխանատու, դատարկ հնչիւն. ընդհակառակն, նա ձգտել է իր դադափարները իրականացնել կեանքի մէջ, հասարակական եւ թէ մասնաւոր կեանքի շրջանակում:

Եւ իրաւամբ նա վայելել է մեծ համակրանք թէ՛ ընկերների շրջանում եւ թէ՛ այն վայրերում, որտեղ նա աշխատել է:

*

*) Քսան տարի առաջ, 1920 թ. Օգոստոսին մեռաւ Հ. Յ. Դաւթեանցու անուան սերնդի ամենակամաւոր գործընկերից մէկը՝ Յովնան Դաւթեանը: Կարծում եմ, որ այդ դադափարապաշտ մտաւորականի եւ անմեղ յեղափոխականի յիշատակը լաւագոյնս յարգած կը լինեմ, եթէ «Վեմ»-ի էջերում վերադարձնեմ իր մտերիմ ընկեր եւ գործակից Խշիւան Յովսէփ Արզուբեանի յուշերը, որոնք՝ ժամանակին լոյս տեսան Թիֆլիսի «Հորիզոն» թերթում: Այդ յուշերի մէջ կան եւ պատմական քանգարժէք տեղեկութիւններ, որոնք պատկերացնում են ինքնակամ քաղաքների մեր յեղափոխականների կեանքն ու գործը: ԽՄԲ.

Վերջին անգամ ես նրան տեսայ Թիֆլիսում, երբ նորից վերադառնում էր Ժընև իր կնոջ, Տիկ. Հորտանսի հետ, որը նրա կեանքի ուղեկիցը եւ անբաժան ընկերն է եղել:

— Բժիշկները պահանջում են, որ մի առժամանակ երկուսս էլ թողնենք ամէն պաշտօն. մեզ անհրաժեշտ է կանոնաւոր բժշկութիւն եւ հանգիստ, այլապէս հիւանդութիւնն էլ սպառնական կերպարանք կարող է ստանալ: Ես չափ եմ վախենում, որ Հորտանսի զրութիւնը ծանրանայ — աւելացնում էր նա, — մոռանալով, որ իր հիւանդութիւնը (թոքերի) նոյնքան սուր կերպարանք է առել, ինչպէս եւ Հորտանսին:

Մի եղակի մտերմութիւն եւ դադարաւորական զգացմունք կարծես միացրել էր այդ զոյգին եւ կաղմել մի ամբողջութիւն՝ հակումների, բնաւորութեան եւ ձգտումների: Այդ է պատճառը, որ չի կարելի խօսել Յովնանի մասին եւ չիլէլ Տիկ. Հորտանսին. նրանք անբաժան էին: Որքան Հորտանսը սիրում էր Յովնանին, նոյնքան տաժում էր անկեղծ սէր դէպի այն ժողովուրդը, որի արժանաւոր դաւակներից մէկն էր Յովնանը: Երկուսն էլ մտաւոր լայն պատրաստութեամբ, սակայն երկուսն էլ վերջին ծայր համեստ ու բարի:

Ինչպէս Յովնանի համար Զւիցերիան դարձել էր երկրորդ սիրելի հայրենիքը, այնպէս հայ բարբառը Տիկ. Հորտանսի համար դարձել էր երկրորդ սիրելի մայրենի լեզու: Կարճ ժամանակամիջում նա կատարելապէս իւրացրել էր հայերէն լեզուն եւ այդ համակրելի գելեցերուհու շրթունքներից երկրորդ մայրենի լեզուն հընչում էր այնքան քաղցր ու յստակ, այնքան դուրեկան, որ խօսակցը երբեք չէր ուզում ընդհատել նրան: Աշխատակցում էր հայ թերթերին, թարգմանութիւններ էր անում եւ զբաղւում գրական աշխատանքով: Տիկ. Հորտանսը պաշտօնավարել է մեր միջնակարգ դպրոցներում, Թիֆլիսի Կենտրոնական Վարժարանը, ուր մեծ համակրանք էր ձեռք բերել հասարակութեան եւ մանաւանդ աշակերտութեան կողմից:

Յովնան երկարատեւ պաշտօնավարութիւնից եւ հասարակական գործունէութիւնից, նրանք զնում էին Զւիցերիայի ջինջ երկնքի տակ կաղզուրեւելու, առողջանալու, որպէսզի նոր եռանդով ու թափով նորից նետեն հասարակական գործունէութեան ասպարէզ: Սակայն, անողորմ բախտը ուրիշ կերպ էր տնօրինել: Հորտանսի մահից յետոյ մի տարի միայն կարողացաւ ապրել Յովնանը եւ յաւիտենական հանգիստը գտաւ իր երկրորդ հայրենիքում, Հորտանսի հայրենիքում եւ նրա չերթմին կից:

*

Տանք Յովնանի համառօտ կենսագրականը:

Յովնանը ծնւել է 1865 թ. Շուշում: Տեղական թեմական դպրոցն աւարտելուց յետոյ նա մանում է Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցը եւ 1886 թ. աւարտելով՝ հրաւիրւում է Աստրախան ուսուցչի պաշտօնով: Այստեղ մի տարի մնալուց յետոյ, մեկնում է Ժընև եւ հետեւում է համալսարանի հասարակական գիտութիւնների ճիւղին: 1891 թ. վերադառնում է Կովկաս եւ զնում Թաւրիզ՝ ստանձնելով Լիւսաւյի երկսեռ դպրոցի տեսչի պաշտօնը:

Երկու տարւայ պաշտօնավարութիւնից յետոյ, Յովնանը նորից վերադառնում է Ժընև իր ուսումը շարունակելու համար: Բացում է Յովնանի համար գործունէութեան նոր ասպարէզ: Նա աշխատում է Եւրոպայի ուսանողական շրջաններում: Մի քանի տարի վարում է Հ. Յ. Դաշնակցութեան օրդան «Դրօշակ»-ի խմբագրի պատասխանատու պաշտօնը: 1898 թ. նորից հրաւիրւում է Թաւրիզ նորարաց թամարեան դպրոցի ուսուցչի պաշտօնով, իսկ Հորտանսը որպէս վարժուհի նոյն դպրոցում: 1900 թ. նորից զնում են Ժընև, ուր մի տարի մնալուց յետոյ վերադառնում են Թիֆլիս, որտեղ Յովնանը զբաղւում է կուսակցական աշխատանքներով, իսկ Հորտանսը վարժուցում պաշտօն ունէր Յովնանեան դպրոցում:

1905 - 6 թ. ադատութեան օրերին Յովնանը նորից անցնում է դրական աշխատանքի, որպէս խմբագրութեան անդամ «Յառաջ» եւ սրան յաջորդող թերթերի: Հայ - թաթարական ընդհարումների սեւ օրերին Յովնանը մեկնում է իր ծննդավայրը՝ Շուշի եւ մեծապէս նպաստում երկու հարեւան ժողովուրդների լարւած յարաբերութիւնների մեղմացման: Նա հանդէս է դալիս միտինդներում, ժողովներում եւ իրեն յատուկ անկեղծութեամբ հրաւիրում երկու կողմերին ապրել համերաշխութեամբ:

1908 թ. Յովնանը նորից հրաւիրւում է Թաւրիզ նորարաց Կենտրոնական Վարժարանի տեսչի պաշտօնով եւ 1913 թ. Հորտանսի հետ մեկնում Ժընև, վերջին անգամ:

*

1892 թւականը մի նոր շրջան է կաղմում Դաշնակցութեան պատմութեան մէջ: Երկու տարի էր ինչ կուսակցութիւնը պաշտօնապէս գոյութիւն ունէր, սակայն կուսակցութեան ծրագիրը եւ գործունէութեան եղանակը կուսակցութեան Ընդհանուր ժողովի հաւանութիւնը եւ վաւերացումը չէր ստացել: Եւ այդ տեղի ունեցաւ 1892 թ. ամառը Թիֆլիսում, ուր կայացաւ առաջին ռայոնական ժողովը:

Քրիստափոր Միքայելեանը, Սիմոն Չաւարեանը և տողերիս զըրողը նոր էինք վերադարձել մեր աքսորավայր Քիչնեւից և Կուսակցութեան յանձնարարութեամբ պատրաստել մեր ապագայ դործունէութեան նախադիժը:

Առաջին անգամ Կովկասի, Ռուսաստանի, Պարսկաստանի քաղաքներէց և ալ հեռուոր վայրերէց պիտի դումարէին դործող ընկերները և մարմինները ներկայացուցիչները և ապագայ կադմակերպութեան հիմունքները մշակէին: Այդ պատմական ժողովի մասին երկար զրելը այժմ դուրս է իմ նպատակից, սակայն պիտի վերջիւնէմ այն չափով, որ չափով կատարած է Յովնան Դաւթեանի հետ:

Ժողովը բաղմամբող էր և աղմկալի: Մենք ունէինք ներկայացուցիչներ ոչ միայն Կովկասի, Ռուսաստանի, Պարսկաստանի զըրկաւոր կենտրոններէց, ալ և Տաճկա - Հայաստանից: Յովնան Դաւթեանը եկել էր Ատրպատականի կողմից:

Երկու խոշոր հոսանքներ հանդէս եկան ժողովում իրենց ուրոյն աշխարհայեացքով և դործելակերպով: Մի հոսանքը պնդում էր. — Մեր ապագայ դործունէութեանը պիտի տալ միմիայն քաղաքական պայքարի բնոյթ՝ անտես առնելով բոլոր տնտեսական - սոցիալական հարցերը: Միւս հոսանքը պնդում էր, որ քաղաքական պայքարի հետ զուգընթացաբար պիտի խիստ պրոպագանդ մղել տնտեսական - սոցիալական հարցերի շուրջը ոչ միայն հայ զիւղացիութեան, ալ և հարեւան ազգերի — տաճիկների, ասորիների, քիւրդերի — աշխատաւոր զանգւածների մէջ և ալ ուղղութեամբ համերաշխութեան հող պատրաստել:

— Ես չեմ թոյլ տայ, որ քիւրդ ուսեայի, քիւրդ աշխատաւոր զիւղացու քիթը արնի, շեշտակի ու կտրուկ ձայնով պահանջում էր Սիմոն Չաւարեանը: Այդ պատճառով Չաւարեանը իր հակառակորդների կողմից «քիւրդի պաշտպան» մականունը ստացաւ:

Յովնան Դաւթեանը Չաւարեանի համոզւած կողմնակիցներից էր և ամբողջ կեանքում հաւատարիմ մնաց այդ ուղղութեան:

Ժողովը փակւեց. ընկերները մի փոքր խմրակ զգոհ ընդունւած բանաձեւերից՝ հեռացաւ Դաշնակցութիւնից, և նրանցից մի քանիսը ապագայում հանդէս եկան որպէս կուսակցութեան կատարի հակառակորդներ: Իսկ կուսակցութիւնը դուրսը ամուր, հաստատուն հիմունքների վրա, և ընկերները ժողովից ցրւեցին իրենց վայրերը նոր դործունէութեան, նոր դադափարների իրականացման տենչով: Ինձ վիճակեց Յովնանի հետ վերադառնալ Ատրպատական:

*

Թաւրիզի Լիւաւայ թաղամասում, ուր աշխատում էր Յովնան իր ընկերներով, սկսւել էր մի շտեմնած, անսովոր նոր կեանք: Դասախօսութիւններ, կիրականօրեայ ձրի գասընթացներ, երեկոյթներ, վերջապէս, մի շարք կուլտուրական ձեռնարկներ մի թարմ հոսանք էին մտցրել Թաւրիզի քաղաքած կեանքում:

Ո՞վ էր տեսել, որ Պարսկաստանի հարեմական կեանքի ենթակայ հայ կինը յաճախի թատրոն, ներկայ լինի դասախօսութիւններին և երեկոյթներին: Սակայն, Յովնանին յաջողեց խորտակել այդ կապանքները և հայ կնոջ մասնակից անել կուլտուրական բարիքներին: Այդ ուղղութեամբ Յովնանը ուղղակի պայքար էր մղում աղամարդկանց հետ: Այդպիսի միջավայրում հանդէս դալ և կնոջ իրաւունքների պաշտպան հանդիսանալ, հեշտ բան չէր. մի ուրիշին դուրսէ քարկոծէին, բայց չէ՞ որ քարոզիչը ամենքից սիրւած Յովնանն էր և ժողովուրդը լի վստահութեամբ կատարում էր նրա խորհուրդները:

Քանի դնում, աւելի ու աւելի խորանում էր ժողովրդի լայն խաւերի համակրանքը դէպի Յովնանը և նրա ընկերները, և այդ բանին մեծապէս նպաստում էր այն դադափարական համերաշխութիւնը, որը գոյութիւն ունէր Յովնանի կազմած ուսուցչական խմբի մէջ:

Խումբը՝ բաղկացած 8 - 10 հոգուց՝ ապրում էր մի բնակարանում միասին: Կազմել էին մի փոքրիկ կոմունա և վերացրել սեփականութիւնը: Բոլորի ուժիկները ստանում էր մէկը — ընդհանուր ծախսարարը: Նա էր հոգս տանում ընկերների ուտեստի, հագուստի, ծխախոտի և ալ պէտքերի մասին: Ոչ ոք մի շահի ծախսել չէր կարող, որովհետեւ դրամ բացարձակապէս չունէր:

Եւ այսպէս՝ ամբողջ երկու տարի: Պարզ բան է, որ ընդհանուր ծախսարարը պիտի ունենար տնտեսական դործերի հմտութիւն և, որքան գիտեմ, նա այդ յոյսերը միանգամայն արդարացրել էր:

Յովնանը ընկերական նեղ շրջանում իրականացնում էր իր դաւանած դադափարները. այդ միանգամայն յատուկ էր նրա բնաւորութեան, սակայն ո՞վ կարող էր ենթադրել, որ ընդհանուր ծախսարարի ընդունակութիւններով օժտւած անձը ոչ ալ ոք էր, եթէ ոչ մեր նւիրական խիզախ մարտիկներից մէկը — Նիկոլ Դումանը:

Հասարակութիւնը հետեւում էր խմբի նիստ ու կացին, սակայն ամենից աւելի աչքի էր ընկնում մի ուրիշ երեկոյթ: Ուսուցիչների բնակարանը մի խորհրդաւոր վայր էր կարծես. դալիս էին ինչ որ անծանօթ մարդիկ, հիւժւած, յոգնած դէմքերով, յաճախ ցնցոտիների մէջ, մնում էին մի քանի օր և նորից անհետանում: — Ուլքե՞ր էին դրանք, հետաքրքրւում էին շատերը:

Կուլտուրական աշխատանքի հետ զուգընթացաբար կատարում էր մի ուրիշ, աւելի ծանր ու զգալի՝ դադարաւորական աշխատանք։ Մեր ազատագրութեան առաջին շրջանն էր՝ լի դադարաւորական էջերով։ Եւ եկողները նրանք էին, այդ դադարաւորի սպասաւորները, որոնք դալիս էին հանդիստ դռներու այդ խորհրդաւոր բնակարանում։

Յողնաճ, ուժասպառ՝ երկար թափառել է նա Վասպուրականի եւ Տարօնի լեռներում, իր պարէնն ու հրացանը ուսին՝ օրեր, շաբաթներ քայլել անվերջ։ Պարտքի կատարման ճանապարհին յոգնել է նա եւ այժմ դալիս է հանգստանալու իր մտերիմ ընկերներին շրջանում։ Նա ճանապարհին եղել մի ուրիշ վայրում, որտեղ նրան ընդունել են նոյնքան սիրալիր։ Դուշմանի ձորի բերանում դռնուղ հինաւորաց Դերիկի վանքում նա առաջին հանդիստն է առել թաւաքաղեան վարդապետի մօտ։ Այժմ դալիս է թաւրիղ, հանգստանալու, թարմանալու եւ նոր հրահանգներ ստանալու։

Ու երբ մտնում է իր ընկերներին մօտ, մոռանում է իր կրած բոլոր տանջանքները, — է՞ որ այնտեղ, զուլումի աշխարհում, ամենազգալի բողբոջներին անգամ նա իրեն էր զգում մենակ, որովհետեւ գիտէր, որ ընկերները իրենց ամբողջ հոգով նրա հետ էին։ Նւիրական անուններ, որոնք այժմ չկան — Պետօ, Սաքօ, Կարօ (Արիստակէս Զօրեան), Թորոս (Գալուստ Ալոյեան), Նիկոլ — Դուման, Չաթօ, Շէրօ եւ էլի շատերը, շատերը, որոնց կեանքը մեր ազատագրութեան պատմութեան մէջ մի — մի էջ է կազմելու։ Ահա դրանք էին, որ դալիս էին զուլումի աշխարհից եւ նորից վերագառնում լի յոյսերով, լի հաւատով...

Երա՛զ օրեր....

Եւ այդ երազ օրերի ստեղծագործողները մէկը գո՛ւ է իր, սիրելի Յովնան։ Այժմ քնի՛ր անխռով, քնի՛ր հանդիստ։ Որովհետեւ դու քո պարտքը սրբութեամբ կատարեցիր։ Տարաբախտ ցեղիդ ազատագրութեան էջերում դու իրաւամբ քո արժանաւոր տեղը կունենաս։ Քնի՛ր, ուրեմն, խաղաղ, քնի՛ր հանգիստ, սիրելի Յովնան։

ՅՈՎՍԷՓ ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ

«Հորիզոն», 1 Մեպտ. 1918 թ.

Թիֆլիս

ԻՆՉՊԵՍ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՅԱՆ ԱԶՐԲԵՋԱՆՆ ՈՒ ՎՐԱՍՏԱՆԸ

I

ՄԻ ՔԱՆԻ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կովկասի դրաւումը բոլշեւիկներին կողմից տեղի ունեցաւ աստիճանաբար. առաջ ընկաւ Հիւս. Կովկասը, ապա՝ Լեռնականների երկիրը, 1920 թ. Ապրիլին Ազրբէջանը, նոյն տարւայ Դեկտեմբերին՝ Հայաստանը եւ, վերջապէս, 1921 թ. Մարտին՝ Վրաստանը։

Կովկասեան ժողովուրդներին անկախութեան կորուստը հետեւանք է քաղաքական մէկէ աւելի կոնկրետ պատճառների, որոնց մէջ երկու ազգակ ամենից շատ է աչքի դարձում — ա) Կովկասեան ժողովուրդների անհամերաշխութիւնն ու քաղաքական իրերամերժ հակումները եւ բ) Թիւրք — բոլշեւիկեան դժբաղկութիւնը. թիւրքերը զիւսնապիտակաւ միջոցներով եւ զէնքի ուժով օգնեցին Մոսկւային վերանաճելու Կովկասը։

Այս վերջին տեսակէտից Հայաստանի վերաբերմամբ թիւրքերի կատարած դերը բաւական ծանօթ է հայ ընթերցողին. Կովկասեան միւս ժողովուրդների խորհրդայնացման պայմանների մասին, ընդհանրաւոր, հայ հասարակութիւնը զրեթէ ոչինչ չգիտէ։ Այդ պատկար զէթ մասամբ լրացնելու նպատակով ստորեւ հրատարակում ենք երկու վաւերագրեր, որոնք վառ գոյներով եւ կատկածի դուռ չթողնող փաստերով ներկայացնում են թիւրքական խաղերը Ազրբէջանի եւ Վրաստանի անկախութեան կործանման եւ բոլշեւիկների այդ երկիրներին տիրելու գործում։

Առաջին վաւերագիրը Ազրբէջանի ահանաւոր պետական գործիչ եւ խորհրդարանի փոխ — նախագահ Դր. Աղայեւի նամակն է ուղղւած Խովէր փաշային։ Ազրբէջանի խորհրդայնացումից յետոյ, Դր. Աղայեւը նախկին վարչապետ Խան — Խոյսկիի եւ ուրիշ քաղաքական գործիչների հետ ապաստանել էր Թիֆլիս, ուր եւ գտաւ իր մահը. սպանեց, ինչպէս եւ Խան — Խոյսկին, անյայտ մարդկանց ձեռքով։ Խորհրդայնացումից քիչ յետոյ, Ազրբէջանի զանազան կողմերը բռնկեց ապստամբութիւն, որ բոլշեւիկները ճնշեցին դաժան միջոց-

ներով: Ահա այդ առթիւ է գրւած Դր. Աղայեւի նամակը, ուր կան շատ հետաքրքրական փաստեր թէ՛, առ հասարակ, խորհրդայնացման պարագաների եւ թէ՛, մասնաւորապէս, թիւրքերի խաղացած դերի մասին. կասկած չի մնում, որ թիւրքերը թիւրքիայի զոհասեղանի վրա մորթեցին իրենց փեշից կառւած «ցեղակից» ու «կրօնակից» Աղբէջանը — մի աւելորդ ասպայոյց, որ ներկայ դարում «ցեղն» ու «կրօնը» անարժէք բաներ են, երբ մէջտեղ աղլային շահն է գրւած:

Դր. Աղայեւի նամակը թարգմանում ենք Հ. Բամատի ուսերէն «Կաւկազ» ամսագրի 1937 թ. Սեպտ. համարից:

Վրաստանի խորհրդայնացման պատմութիւնը անում է բոլորովին ուրիշ կարգի մի վաւերագիր — Վրաստանի Սոց. - Դեմոկրատ. Կուսակցութեան եւ Վրաստանի Հանրապետութեան պարագլուխների գլխավոր «բոլոր ընկերվարական կուսակցութիւններին եւ բանւորական կազմակերպութիւններին», խորհրդայնացումից անմիջապէս յետոյ, 1921 թ. Մարտ 27-ին, Պսլից:

Այս գլխավոր ժամանակին լոյս տեսաւ եւրոպական եւ ուստական թերթերում, իսկ վերջերս վերհրատարակեց «Կաւկազ»-ում (1938 թ. Յունւ.):

Այդ վաւերագրի վերհրատարակութեան առթիւ «Կաւկազ»-ում երեւացին սուր քննադատութիւններ եւ նոյն իսկ կեղծիքի մեղադրանքներ՝ ուղղւած վրաց կառավարութեան եւ Մենշևիկ կուսակցութեան վարիչների հասցէին: Այսպէս, վրաց զօրքերի գլխաւոր հրամանատար զօր. Կվինիտաձէն մեղադրեց, թէ Ժորդանիայի կառավարութիւնը ճիշտ չի ասում, երբ գրում է, թէ 1921 թ. Փետր. 23-ին թիւրքերը վերջնադրով պահանջել են պարսկ Արդահանի, Արդւինի շրջանները եւ վրացիները ստիպւած են եղել իրենց զօրքերը յետ քաշել: Ծիշտ չէ, ասում է Կվինիտաձէն, որովհետեւ «1921 թ. Փետր. 23-ին այնտեղ մենք ո՛չ մի զօրք չենք ունեցել եւ հետեւաբար յետ քաշելու էլ բան չի եղել»: Եւ աւելացնում է, որ ինքը՝ «վրաց բանակի այն ժամանակւոյ գերագոյն հրամանատարը, այդ վերջնագրի մասին իմացել է միայն այստեղ, Փարիզում, 1938 թ. ւին»: «Ընդհակառակը, ասում է նա, Ն. Ժորդանիայի կառավարութիւնը թիֆլիսի մօտ մղւող ճակատամարտի ժամանակ ամէն օր հաւատացնում էր ինձ, որ թիւրքերը մեր բարեկամներն են եւ որ «այսօր երեկոյեան», «վաղը առաւօտ» թիւրքերը դուրս կը գան բոլշեւիկների դէմ, այսինքն՝ գլխաւոր հրամանատարին յոյս էր տալիս, թէ թիւրքերը օգնութեան պիտի հասնեն »:

Ծանր մեղադրանքներ է անում զօր. Կվինիտաձէն եւ Բաթումի խնդրում՝ «թիւրք զօրքերի մուտքը Բաթում, գրում է նա, նոյնպէս անակնկալ եղաւ վերին հրամանատարի համար:

«Ես Բաթում եկայ Մարտ 12-ին, մեր վերջին յենարանի պաշտպանութիւնը կազմակերպելու նպատակով: Երկաթուղիով քաղաքի միջից անցնելիս պատուհանից նկատեցի, որ փողոցում թիւրք պահակներ են շրջում: Աղիդիէ հրապարակը հասնելուց յետոյ, ես անմիջապէս հարցրի մեր կառավարութեան նախագահին, թէ ի՞նչ բան է այդ: Եւ ստացայ նոյն թիֆլիսեան պատասխանը, այսինքն՝ որ թիւրքերը մեր բարեկամներն են — երեւի վերջնադրը Արդահանի եւ Արդւինի մասին ոչ մի տպաւորութիւն չէր գործել: Պէտք է ասել, որ խուօն էլ բռնւած էր թիւրքական զօրքերով. թիւրք զօրամասերը դնում էին դրաւելու նաեւ Ախալցխան. դրաւեցի՞ն նրանք Ախալցխան, թէ նրանցից առաջ արդէն դրաւել էին բոլշեւիկները, այժմ չեմ յիշում: Կարեւորը այն է, որ թիւրքական զօրքերը աղատ — համարձակ ման էին դալիս մեր երկրում:

«Նոյն Բաթումում կառավարութեան նախագահը խնդրում էր ինձ ոչ մի խիստ միջոց ձեռք չառնել թիւրքական զօրքերի դէմ »:

Ուրիշ խօսքով՝ վրաց բանակի գերագոյն հրամանատարը մեղադրում է Վրաստանի կառավարութեան, որ սա թիւրքերի հետ ինչ որ պատմի համաձայնութեամբ թոյլ է տւել, որ թիւրքերը դրաւեն Բաթումի շրջանն ու Արդահանը եւ այդ մասին բանակի վերին հրամանատարութիւնը իրազեկ չի եղել: Աւելին. զօր. Կվինիտաձէն պնդում է, թէ սուտ է Ժորդանիայի կառավարութեան հաւատարմացումը, որ, իբր թէ, թիւրքերի 17 Մարտ վերջնադրից յետոյ, որով պահանջւում էր թիւրքերին յանձնել Բաթումը, վրաց կառավարութիւնը հրամայել է բանակին դէնքի ուժով մաքրել Բաթումը թիւրքերից: «Ես այդպիսի հրաման չեմ ստացել, գրում է զօր. Կվինիտաձէն, եւ ստեղծւած պայմաններում այդպիսի հրաման չէր էլ կարող արւել եւ, որ գլխաւորն է, չէր էլ կարող գործադրւել, ա՛յն պարզ պատճառով, որ զօրքը արդէն դուրս էր եկել մեր կառավարութեան աղիւցութիւնից, որովհետեւ կառավարութիւնը Մարտ 17-ին ժամը մօտ 10-ին փոխադրւելով իտալական «Կիրալի» նաւը՝ արդէն հրաժարւել էր կառավարական իրաւունքներից »:

Հետաքրքրական է զօր. Կվինիտաձէի պատմութիւնը վրաց կառավարութեան նաւ նստելու մասին, Մարտ 17-ին: «Այդ եւ նախընթաց օրը, ասում է նա, արդէն իմ մօտ սկսել էին գալ թէ՛ անհատ սպաներ եւ թէ՛ պատգամաւորութիւններ զինւորական եւ քաղաքա-

կան զործիչների կողմից, որոնք իմ համաձայնությունն էին խնդրում ձերբակալելու կառավարությունը: Ես պատասխանում էի, թէ թոյլ չեմ տալ եւ թէ նրանք իմ ղեակի վրայով սլտի անցնեն: Սակայն եւ այնպէս, ես ուժեղացրի հսկողությունը իրենց պարտականութեան հաւատարիմ մնացած ղինւորական զորոցի աշակերտներով եւ խնդրեցի Վալիկո Զուզելիին, որ նոյնպէս վարւի իր զվարդիականներին հետ էլ:

« Այսպիսով՝ մեր կառավարութեան համար վտանգ էր ստեղծւել զորքի եւ մի շարք քաղաքական զործիչների կողմից: Այստեղից հետեւում է, որ ամէն հեղինակութիւն կորցրած կառավարութիւնից տրւած որ եւ է հրաման չէր կարող ընդունել զորքի կողմից: Մարտ 17-ի երեկոյեան ղէմ արդէն բանտից արձակւած էր Սէրգո Գաւթարաձէն եւ միւս բոլշեւիկները եւ նոյն միջոցին կազմեց ուղիւս - յեղափոխական կոմիտէն, այսինքն՝ եկաւ մի նոր իշխանութիւն: Թէեւ նաւ նստելը նշանակւած էր Մարտ 18-ին, բայց կառավարութեան համար ստեղծւած խիստ սպառնական վիճակի պատճառով նաւ նրստելը փութացեց, եւ կառավարութեան անդամները նաւ փոխադրւեցին Մարտ 17-ի երեկոյեան մօտաւորապէս ժամը 10-ին: Ուղեւորութիւնը Աղիդիէ հրապարակից մինչեւ նաւահանգիստ նոյնպէս առանց միջադէպի չանցաւ. կառավարական ինքնաշարժը ճանապարհին ենթարկւեցաւ հրացանաձգութեան: Կառավարութիւնը այնպէ՛ս աճապարհում էր, որ իր մեկնումի մասին նոյն իսկ լուր չէր տւել զըլխաւոր հրամանատարին »:

Եւ յաջորդ օրը, Մարտ 18-ին, կառավարութիւնը հեռանում է Բաթումից, մինչդեռ մինչեւ Մարտ 19-ը քաղաքում ղեւ կրիւ կար թիւրք եւ վրացի զորքերի միջեւ:

Այդ կռիւների մասին էլ զօր. Կվինիտաձէն գրում է. « Զինւորական զործողութիւնները սկսեցին բոլորովին տարերային կերպով: Ես նոտաների գտնող զօր. Արամեյաձէի ղեկիղիւն փոխադրել էի Բաթում, եւ նրա մօտերը գրաւել էին Բաթումի ամրութիւնները՝ Կոխարերին, Անաստուրի, Էւային: Կոխարերիի վրա գրաւել էր, ի միջի այլոց, Պ. Կարումիձէի հրետանին եւ թնդանօթները ուղղեցին Բորձխանա ամրութեան կողմը, ուր գտնւում էին թիւրքերը: Զօրքերի մէջ արդէն արտայայտւում էր անբարեացակամ վերաբերմունք ղէպի թիւրքական զօրքերը:

Մարտ 17-ի երեկոյեան, եթէ չեմ սխալւում, ժամը մօտաւորապէս 7-ին, թիւրքական զօրքերը գրաւեցին փոստ եւ հեռագրի չէնքը, որի ժամանակ սպանեցին երկու վրացի սպաներ: Այդ լուրը կայծա-

կի արագութեամբ տարածեց զօրքերի մէջ, որոնք ղեւ ղիշերը սկըսեցին կռւի պատրաստութիւններ տեսնել, իսկ Մարտ 18-ի առաւօտեան արդէն ծայր տեց կռիւը »:

Հետաքրքրութիւնից զուրկ չեն զօր. Կվինիտաձէի յայտնած տեղեկութիւնները եւ ժողովանիայի կառավարութեան բոլշեւիկների հետ ունեցած յարաբերութիւնների մասին, մինչ միւս կողմից Ս. Մղիվանին Անգորայում բանակցութիւններ էր վարում թիւրքերի հետ *): « Մարտ 14 - 15-ին, պատմում է Կվինիտաձէն, մեր կառավարութիւնն, ըստ երեւոյթին, որոշել էր վերջացնել պայքարը բոլշեւիկների ղէմ: Ասում եմ « ըստ երեւոյթին », որովհետեւ կառավարութիւնը խնդրում էր ինձ մի զօրավար նշանակել Գր. Լորտկիպանիձէի տրամադրութեան տակ, որ, իրրեւ կառավարական լիազօր, ուղարկւում էր Սամուրեղի, բանակցելու համար բոլշեւիկների հետ: Ես նշանակեցի զօր. Իոսիֆ Գեղեվանիշվիլուն: Անկասկած, Սամուրեղիում կնքւել է ինչ որ մի համաձայնութիւն եւ ստորագրւել է Գր. Լորտկիպանիձէի կողմից »:

Բնորոշ է, որ ազգային բանակի վերին հրամանատարը տեղեակ չէ եղել կնքւած համաձայնութեան բովանդակութեան եւ այժմ միայն, Փարիզում, պահանջում է, որ ժողովանիայի հրատարակութեան տալ թէ՛ այդ եւ թէ՛ թիւրքերի հետ կնքած դաշնագրերը, թէեւ անմիջապէս աւելացնում էլ է, որ « այնպիսի փաստեր, ինչպէս Գր.

*) Ս. Մղիւանին Վրաստանի դիւանագիտական ներկայացուցիչն էր Անգորայում: Նոյն ժամանակ Մոսկւայի ներկայացուցիչն էր Անգորայում Բուդու Մղիւանին՝ Ս. Մղիւանիի հարազատ եղբայրը:

Վրաստանի անկումից յետոյ, 1921 թ. Ապրիլին, Պոլսում, Ս. Մղիւանին հետեւեալ յայտարարութիւնը արաւ « ձակատամարտ »-ի ներկայացուցիչն. « Մենք համաձայնեցանք, որ Միլիցիները գրաւեն Արդւինը, Արտահանը եւ նոյն իսկ Բաքումը: Ըստ Մղիւանիի, Բաքումը Բաքուի միջոցով: « ձակատամարտ »-ի ներկայացուցիչի հարցման վրա, Բէ՛ « Ինչո՞ւ չօգնեցիք Հայաստանին պատերազմի միջոցին », Մղիւանին պատասխանում է. « Վրաստանը քաղաքականապէս գորաւոր էր այն ատեն եւ ոչ մէկ արտաքին վտանգ կը սպառնար մեզի: Մոսկւայէն յարձակման չէինք սպասեր, որովհետեւ առանձին համաձայնութիւն կնքւած էր: Իսկ միլիցիներուն հետ լաւ յարաբերութեան մէջ էինք. Բեազիմ պէյը դեսպան նշանակւած էր եւ չէինք կրնար առանց ու եւ պատեալի կորսնցնել Բաքուի միջոցով: Բաքուի միջոցով, որուն վրա յոյսեր ունէինք »: (« ձակ. », 22 Ապր. 1921):

Լորդկիրպանիձէլի եւ զօր. Գեղեվանիշխելու ուղեւորութիւնը Սամաթի-
զի, մեր զօրքերի թոյլութիւնը, որ բոլջեւիկեան զօրամասը անցնի
Ռիոնի կամուրջը Սոջեւախոյի մօտ, բոլջեւիկեան բանակի քաղաքա-
կան ղեկավարի երեսմը Բաթումում, թիւրքական զօրքերը Բաթու-
մում եւ Խուլոյում, եւայն, եւայն — այդ բոլորը վաւերապիսի պէտք
է թողնում, որովհետեւ մենք ամենքս այդ փաստերի կենդանի վը-
կաներն ենք » :

Սամաթիզիում ստորագրւած համաձայնութեան հետեւանքով է,
անշուշտ, որ Մարտ 17-ին Բաթում է հասնում բոլջեւիկեան բանակի
քաղաքական ղեկավարը եւ բանակի արձակում են բոլջեւիկները, ու-
րոնք շտապում են յեղիւմ կազմել: Նոյն օրը Բաթումին մօտենում
է կարմիր բանակի զօրամասը եւ վրացի զօրքերը սկսում են ընդու-
նել բոլջեւիկեան կերպարանք զօր. Մադնիւկի գլխաւորութեամբ:
« Եւ չափազանց նշանակալից է, ասում է զօր. Կվինիտաձէն, որ ինձ
հրաման տրւեց բոլջեւիկների դէմ պատերազմական զործողութիւն-
ներ չսկսել, այլ զօրացրել բանակը, հաւանաբար չնոյսպէս ի կատա-
րումն Սամաթիզիում կնքւած դաշնագրի կէտերից մէկի » : *)

Զօր. Կվինիտաձէլի պատմութիւնը Սամաթիզիի համաձայնու-
թեան մասին հաստատում է եւ ուրիշ աղբիւրից. 1921 թ. Մարտ 24-
ին Ռոստոմ (Ռուս. հեռագրական զործակալութիւնը) Մոսկւայից
հաղորդում էր հետեւեալը. « Նախկին վրաց կառավարութեան մեկ-
նումից առաջ տեղի է ունեցել համաձայնութիւն խորհրդային կառա-
վարութեան հետ, որ ստորագրւել է Քութայիսում **), որի զօրու-
թեամբ մենջեւիկեան կառավարութիւնը իր զօրքերի բռնած հողա-
մասը ղիջել է վրաց Յեղափոխական կոմիտէին: Վերջինս դրակել է
նաեւ մենջեւիկեան բանակի դէնքն ու ռազմամթերքը: Յեղափոխական
կոմիտէն պարտաւորւել է ներում չնորհել նախկին կառավարութեան
կողմնակիցներին: Հաշտութեան համաձայնութիւնը գլուխ է եկել
ռուս կառավարութեան ճիգերի շնորհիւ. նրա արտակարգ լիազօր
ներկայացուցիչ Ենուկիձէն միջնորդ էր բանակցութիւնների ժամա-
նակ » :

Թէ ի՞նչ է Սամաթիզիի համաձայնութեան ամբողջական բովան-
դակութիւնը, մինչեւ այսօր էլ պահւում է գաղտնի: Զօր. Կվինի-

*) Զօր. Կվինիտաձէլի յօդւածը տպւած է «Կապիւկա»-ի 1938 թ. Յուլիսի հա-
մարում:

**) Սամաթիզիի Քութայիսի նահանգում է:

տաձէլի արած մերկացումներից, սակայն, պարզ է, որ վրաց ազգա-
յին կառավարութիւնը, իշխանութիւնը յանձնելուց առաջ, հաշտու-
թեան դաշինք է կնքել Խորհրդ. Ռուսաստանի ներկայացուցչի հետ
եւ իրրեւ հրաժարւած կառավարութիւն է մեկնել արտասահման:
Այսինքն՝ իրաւական տեսակէտից այսօր Ժորդանիայի կառավարու-
թիւնը նոյն գիրքումն է ինչ որ է Հայաստանին: Այդ դաշինքի հե-
տեւանքով էր, որ վրաց կառավարութեան անդամների մի մասը
ժոխ — վարչապետ Գր. Լորդկիրպանիձէլի գլխաւորութեամբ, պետա-
կան զործիչների մեծ մասը եւ գրեթէ բոլոր սպաները մնացին իրենց
տեղում, եւ տարագրւեց վրացի զործիչների միայն չնչին մասը Ն.
Ժորդանիայի առաջնորդութեամբ:

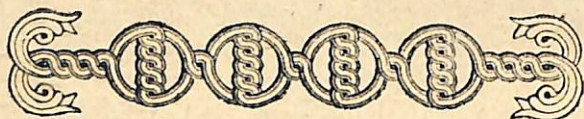
Յիշենք նաեւ, իրրեւ մասնաւորապէս հայերին համար կարեւոր
պարագայ, վրաց կառավարութեան բացարձակ լուծութիւնը Հայաս-
տանում կատարուող դէպքերի մասին. Թիֆլիսը դեռ վրաց ազգային
կառավարութեան ձեռքին էր, երբ Փետրւարի կէսերին Հայաստա-
նում տաղաւեց խորհրդային իշխանութիւնը եւ Հայրենիքի Փրկու-
թեան Կոմիտէն Երեւանից կապարական ձեռք մեկնեց վրաց կառա-
վարութեան: Փոխանակ օգտւելու Հայաստանի յեղաշրջումից եւ
միացնալ ուժերով պայքարելու խորհրդային աշխարհակալութեան
դէմ՝ Ժորդանիայի կառավարութիւնը մի շարաթ յետոյ հեռացաւ
Թիֆլիսից, իսկ մի շարաթից էլ հաշտութիւն կնքեց բոլջեւիկների
հետ, վրացի ազգայնական համայնավար Ենուկիձէլի միջնորդու-
թեամբ, մինչ հայերը դեռ ամիսներ շարունակ ղիմադրեցին հիւսի-
սից խուժող աշխարհակալներին: Պարզ էր, — եւ, ըստ երեւոյթին,
իրաւացի է զօր. Կվինիտաձէն — որ վրաց կառավարութիւնը լրջօրէն
պաշտպանւելու ցանկութիւն չի ունեցել եւ չտաղել է օր առաջ հաշ-
տութեան լեզու դռնել Վրաստանի անկախութեան մահացու հար-
ւած հասցնող բոլջեւիկների հետ:

Էլ չենք խօսում այն խեղդիչ մթնոլորտի մասին, որ փետրւար-
եան օրերին ստեղծւել էր հայերի համար Թիֆլիսում, եւ այն սարսա-
փելի ճառի, որ Նոյ Ժորդանիան Սահմանադիր Ժողովում խօսեց հա-
յերի դէմ: Կարծես թէ հայերն էին Վրաստանին հասած դժբախտու-
թեան պատճառը: Այդ օրերին Թիֆլիսի հայերը ընդհանուր ջարդի
սպառնալիքի տակ էին եւ միայն Փետր. 18-ի ապստամբութիւնը ա-
ւետող հեռադիրը փրկեց նրանց այդ վտանգից:

Ամէն պարագայի տակ, Ագրէջանի եւ Վրաստանի խորհրդա-
յնացման պատմութիւնը — ողբերգական իր մանրամասնութիւնների
մէջ — մեզ համար էլ ուսանելի շատ կողմեր ունի: Հետադայ երկու

զրուեցին ներքին ուրջան պատմական փաստաթղթեր են, այնքան եւ մարդկային վաւերացրեր, որոնք ոչ միայն արտաքին թշնամիների արարքն են բնորոշում, այլ եւ պատկերացնում են ազերի ու վրացի ժողովուրդների վարիչների ներքին դէմքը եւ ա'յն ժամանակայ տարւածները. աղբիւրները կողմից անսահման վստահութիւն դէպի թիւրք «հաւատակից եղբայրները» եւ վրացիների կողմից միամտութեան հանող հաւատ դէպի «եւրոպական գեմոկրատիան», եւ երկուսի կողմից էլ բացարձակ արհամարհանք դէպի անմիջական հարեւանները: Նոյն հոգեբանութեամբ տարւած էջերն ա'յն օրերին նաեւ հայ ժողովրդի զեկավարները: Հիւանդութիւնը բնդհանուր էր...

(Վերջը յաջորդ անգամ)

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՑԹ

ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆԻ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻ ԱՌԻԹՈՎ

Հոկտ. 6-ին, Փարիզում, երկրորդ հրաւերով, գումարած է Բարեգործականի տարեկան ընդհանուր ժողովը. առաջին հրաւերին բաւական քով պատասխանող չի եղել:

Թէ որքա՞ն է Բարեգործականի ընդհ. ժողովին մասնակցելու իրաւունք ունեցող անդամների քիւր, յայտնի չէ, բայց Միութեան նախագահ Զարեհ Նուպար Բէյի բացման գրաւոր հառից (ինքը բացակայ է եղել) իմանում ենք, թէ՛ «հազարաւոր անդամներ իրաւասու են ներկայ գտնւելու ժողովին, ֆէար-կելու իրաւունքով»: Այդ հազարաւորներից, ըստ ընդհ. ժողովի ատենագրութեան, «անձամբ ներկայ եւ փոխանորդաբար ներկայացած անդամներուն քիւր 159 է, 293 ձայնի իրաւունքով »:

Իրապէս ներկայ եղողների քիւր անհամեմատ աւելի քիչ է եղել, քան որ Բարեգործականի անդամի ֆէի իրաւունքը կախած է վնարած դրամից մէկ մարդ կարող է մինչեւ 20 ֆէ ունենալ: Իրապէս, ինչպէս հաւաստիացնում է լատտեղեակ «Ապագա»-ն (15 հոկտ.), «ընդհանուր ժողովին մասնակցած են քսանի չափ ժողովականներ: Ասում եղած են Կեդր. վարչութեան, Եւրոպայի Կեդր. Յանձնաժողովի եւ տեղական մասնաժողովի անդամներ: Ներկայ եղած է նաեւ Ամերիկայի Շըրքանակին պատիրակը: Երբ նկատի ունենանք, որ այս վերջինը նոյն շրջանակին վարիչ — Բարտուղարն է, այսինքն՝ պաշտօնեայ մը Բարեգործականի, կունենանք պատկերը համարառու ընդհ. ժողովի մը, որուն բոլոր մասնակցողները համարառու մարմինն անդամներն են »:

Ընդհ. ժողովին նախագահել է Կեդր. վարչութեան փոխ — ատենագետ Տ. Կամարականը, Բարտուղարութիւն է ալել վարիչ — պատիրակ կամ ընդհանուր տնօրէն, այսինքն՝ Կեդր. վարչութեան պաշտօնեայ Վ. Մալեգեանը: Ընդհանուր ժողովը ունեցել է միայն մէկ նիստ եւ օրակարգի բոլոր հարցերը լուծել է այդ նիստում: Ժողովի սկզբին կարդացած նախագահական հառից երեւան են գալիս մի քանի ուշագրաւ փաստեր:

Նախ՝ Զարեհ Նուպար Բէյը արձանագրում է ընդհանուր հետաքրքրութեան անկումը դէպի Բարեգործականի գործերը. Թէպէտ Բարեգործականի օրինական կենտրոնը Լոզանումն է, բայց երրորդ անգամը լինելով ընդհ. ժողովը նշանակւել է Փարիզում՝ «աւելի մեծ քիւրով անդամներ հաւաքել կարեւոր առաջադրութեամբ, նկատի ունենալով օրակարգի հարցերուն բացառիկ կարեւորութիւնը». արդիւնքը եղել է կատարեալ յուսալքարութիւն — բացի պաշտօնական անձերից իրաւասու ո'չ մի անդամ չի հետաքրքրւել ընդհ. ժողովով ու ներկայ չի գտնւել: Զարեհ Բէյը այս փաստը բացատրում է «նիւրական անկարելիութեամբ», ինչ որ նիշա չէ, ի հարկէ. հէնց Փարիզում ապրող եւ նիւրապէս ի վիճակի եղող անդամները բացակայել են: Կամ հէնց ինքը, Միութեան նախագահը, ներառւելով չի ֆաշել Զւիցերիայից գալու ընդհանուր ժողովին:

Նոյն կարգի երեւոյթ է եւ նիւրական հասոյթների անկումը. «Մեր դրամական կարելիութիւնները, դժբախտաբար, մէկ քանի տարիէ ի վեր զգալապէս պակասած են», խոստովանում է

Միութեան նախագահը: 1937-ին Բարեգործականի «ամեն տեսակ հասոյքներուն համագումարը եղած է 77.039 անգլիական ոսկի, մէջն ըլլալով նոր կտակները և ներատուութիւնները, ինչպէս եւ հանգանակութիւնները, իսկ ձեռնարկներու եւ նպաստներու համար ծախսած ենք 36,858 անգլ. ոսկի»: Շատ տեղին կը լինէր, եթէ Բարեգործականի նախագահը այս ելեւմուտքը բաժանէր ըստ գործադրութեան մասերի եւ ցոյց տար նաեւ, թէ վարչական մեքենայի ծախսը ընդհանուր ելքի ո՞ր բաժինն է կազմում:

Հայաստանի հետ Բարեգործականը որ եւ է կապ չի պահած 1937 թ. ընթացքում, ո՛չ էլ որ եւ է ձեռնարկ է կատարած. Հայաստանի կառավարութիւնը, ասում է Միութեան նախագահը, որոշել է «չնչել մեր երեսանի գրասենեակը եւ ներկայացուցչութիւնը, ինչպէս նա Մեկոնեան փոնդի հիմնարկը: Այս մասին ու եւ է ստուգութիւն չկրցանք ձեռք բերել եւ տարիէ մը ի վեր ու եւ է լուր չունինք Հայաստանէն »: Այս հիման վրա, նոր տարեշրջանի համար, որոշած է գրադել միայն արտասահմանի հայութեամբ: «Անցեալ տարւոյն ի վեր մեր գործունէութիւնը աւելի շեշտած է Մերձաւոր Արեւելի մէջ, ուր կը գտնուին տեւական աշակերտեան տակաւին կարօտ գաղթականներու ամենէն բազմաթիւ խմբերուն: Մեր Միութիւնը, հետեւաբար, լծած է ազգային երկու կարեւորագոյն ձեռնարկի — մշակութային եւ դպրոցական գործը, եւ տնտեսական գաղթականներու տեղադրման գործը: Առաջինին շնորհիւ կրցանք ապահովել 150-ի չափ դպրոցներու գոյութիւնը, ինչպէս եւ հայ երիտասարդութեան կազմակերպութիւնը աւելի լայն չափով: Բայց գլխաւորապէս երկրորդ գործին վրա վերջերս ստիպւեցանք կեդրոնացրել մեր աշխատութիւնը, Աթէնքի, Հալէպի եւ Պէրմութի մեր տարաբախտ

հայրենակիցներուն մնացած ողորմելի հիւղակներուն քանդումին հետեւանքով»: «Միութիւն» պաշտօնաթերթի թիւ 193-ի տեղեկատուութեամբ, որից առնում ենք այս բոլոր փաստերը, Բարեգործականը իր երիտասարդական Ակումբներում ունի 1478 «անդամներ, անդամուհիներ, կրտսերներ եւ արիներ »:

Ընդհ. ժողովի ատենագրութիւնից չի երեւում, թէ ի՞նչ որոշումներ են տրուած յաջորդ տարեշրջանի համար. ընդհանուր խօսքեր կան միայն՝ «կընդունի», «կը վաւերացնէ», «կը հաստատէ»... Առաջ են բերւած հիմնական կանոնագրի բարեփոխմանց կէտերը, որոնք վերաբերում են մանրամասնութեանց. հիմնական կազմակերպական դրութիւնն ու ոգին պահւած են անխախտ — մի տեսակ դրամատիքական — բաժնետիրական ընկերութիւն եւ ոչ հանրային — ժողովրդական կազմակերպութիւն: Այսպէս՝ տեղական ընդհ. ժողովում «իրաւանջիւր անդամ այնքան ձայն ունի, որքան գլխերիական մէկ փրանքի համարժէք գումար մը կը ներկայացնէ իր վնասը»: Մէկը կարող է խելացի եւ կարող անձ լինել, բայց եթէ դրամից գուրկ է, ընդհ. ժողովում ձայն ունենալու իրաւունք չունի: Մէկ ուրիշը, որ խելից գուրկ է, բայց դրամ ունի՝ կարող է քսան փրանք վնասել եւ քսան քիւն ունենալ...

Միութեան ընդհանուր ժողովում «իրաւանջիւր անդամ այնքան ձայն ունի, որքան 5 գլխ. փրանքի համարժէք գումար մը կը ներկայացնէ իր վնասը ամսաբաժինը». անդամը ընդհ. ժողովում կարող է 20 ձայն ունենալ:

Բացի այդ, ի պաշտօնէ ընդհ. ժողովի անդամ են՝ «ինչ որ ալ ըլլայ իրենց ամսավնարի սակը»՝ Կեդր. վարչութեան, Շրջ. Կեդր. Ցանձմաժողովների եւ Տեղ. Մասնաժողովների անդամները, այսինքն՝ համարատու եւ Միութեան պաշտօնատար անձեր, ինչ-

պէս եղած է վերջին ընդհ. ժողովում:

Աշխարհիս երեսին միակ հայ հանրային մշակութային — բարեսիրական կազմակերպութիւնն է Բարեգործականը, որ գործում է յանուն ժողովրդի, ազգային դիմակի տակ, բայց իրօք պատահաբար բարձր պաշտօնները իրենց ձեռքը ձգած, լաւ վնասող եւ, հետեւաբար, անձնապէս շահագրգռւած մի խումբ մտաւորականների եւ բարեմիտ կամ անտարբեր, բայց մեծ մասամբ կըրտրական՝ ազա դասին պատկանող հարուստների մի խմբակցութիւն է: Փոխադարձ շահի եւ փոխադարձ աջակցութեան սկզբունքով առաջնորդող այդ

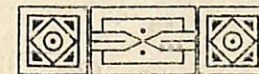
մտաւորականները, ի հարկէ, վերջ ի վերջոյ պիտի կործանեն այդ խոշոր հաստատութիւնը, որ ուրիշ պայմաններում ահագին օգուտ կարող էր հասցընել հայ ժողովրդին:

Եւ զարմանալի չէ, որ անդամները անտարբեր են, որ հասոյքները «զգալապէս պակաս են», որ հասարակութեան մէջ բացայայտ դժգոհութիւն ու վրդովում է նկատուում դէպի Բարեգործականի վարիչները եւ որ նոյն իսկ բարեկամ համարւած թերթերը — «Ապագայ», «Արեւ», «Պայքար» — լեզու են առել եւ խօսում են «սակաւապետութեան» եւ «ազայապետութեան» մասին:

ԶԻԱՐԹՆՈՅԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆԸ

Յուլիսի սկզբին Զւարթնոցում բացւած է հնագիտական նոր քանդակարանը, որ բաղկանում է 7 բաժիններից: Առաջին բաժնում հաւաքւած են հայդական եւ Սասանեան շրջանների վերաբերեալ այն նիւթերը, որոնք գտնւած են Զւարթնոցի պեղումների ընթացքում: Երկրորդում՝ Զւարթնոցի նարտարապետութեան վերաբերեալ բազմաթիւ գեղարվեստական, յատկապէս, շինանիւթեր եւ այլն: Երրորդում գտնուած նիւթերը՝ ցոյց են տալիս Զւարթնոցի

նարտարապետութեան ազդեցութիւնը Հայաստանի միւս կառուցածքների վրա: Զորորդ բաժինը իր մէջ պարունակում է զանազան գրութիւններ՝ հայերէն, յունարէն, արաբերէն եւ վրացերէն լեզուներով, որոնք Զւարթնոցի ներկայումս հարուստ նիւթ են պարունակում: Թանգարանում կան նաեւ Զւարթնոցի մասին պատմական տարբեր տեսակներ եւ առօրեայ կեանքի յատուկ անհրաժեշտ իրեր:

ԳԻՐԲ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ

ՀԱՅ ԳՐԱԳԵՏՆԵՐՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ

Այս անունն է ստացել «Նահատակ Գրագետներու Բարեկամներ» ծանօթ կը-րատարակչական խմբակը եւ իր այդ ֆայլը բացատրող հետեւեալ յայտարարութիւնը յանձնել մամուլին իր «Արդի Հայ Գրականութիւն» հատոյթի հրատարակութեան առթիւ:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ՝

1929 Սեպտեմբերին հիմը դրեցաւ **ՆԱՀԱՏԱԿ ԳՐԱԳԵՏՆԵՐՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ** հրատարակչականին, որուն նպատակն էր «Հաւաքել եւ հրատարակել թանկ աւելած հայ հայտնայ հաճատակ կամ մեծած զրոգներուն երկերը»:

Ուրախ ենք յայտնելու, որ աճացած տարբերակներու ընթացքին, հակառակ տնտեսական անօրինակ տագնապին, կրցինք լոյս ընծայել տասը լուսագոյն հատորներ ծանօթ գրողներէ:

Արդ, կը գտնուին գործունէութեան նոր շրջանի մը սկիզբը: Նահատակ կամ մեծած գրագետներուն հրատարակութիւնը վերջացած չէ, անշուշտ: Մէկէ աւելի դժմեք իրենց կարգին կը սպասեն: Եւ, սակայն, մեր նոր կեանքը ունի նաեւ իր նոր պարտադրութիւնները: Անցեալի անսպառ նիւթերու կարգին, արդէն կազմած է **Արտասահմանի հոր գրականութիւն** մը, գրական բոլոր սեռերով: Հրատարակչական ուրիշ որ եւ է մարմին գոյութիւն չունի այդ նոր հոգը ստանձնելու համար: Նկատի ունենալով, որեւէ, օրւան պահանջները, «Նահատակ Գրագետներու Բարեկամներ» հրատարակչական մարմինը նպատակայարմար կը գտնէ ինքզինքը կոչել ասկէ յետոյ **ՀԱՅ ԳՐԱԳԵՏՆԵՐՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ**, իր գոյութեան տալով աւելի ընդհանուր եւ ընդարձակ իմաստ մը:

Առանց երբեք շեղելու իր հիմնական նպատակէն՝ կընդարձակէ իր գործու-

նէութեան դաշտը, եւ կառաջադրէ հրատարակել նաեւ երիտասարդ կամ տարեց, *կենդանի* հեղինակներուն գործերն եւս, պահանջին եւ իր կարելիութիւններու սահմանին մէջ:

Ներկայ հատորը, իր մատենաշարին 11-րդը, առաջին փորձն է այս ուղղութեամբ, որուն պիտի հետեւին, ի հարկէ, ուրիշներ ալ, շնորհիւ ընթերցողներու բարոյական եւ նիւթական ֆաշալիւրութեան, ինչպէս մինչեւ հիմա:

ՀԱՅ ԳՐԱԳԵՏՆԵՐՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ

Ս. Վրացեան, Մկրտիչ Պարսամեան, Բժ. Լ. Գրիգորեան, Շ. Նարդուհի, Հրաչ Սարգիսեան եւ Ա. Խանդավազեան:

«Արդի Հայ Գրականութիւնը» պարունակում է 18 հեղինակների երկերի նմուշներ — Համաստեղի, Բ. Թովալեանի, Շ. Նարդուհիի, Ն. Սարգիսեանի, Ն. Պէշիկպաշեանի, Զ. Սիրմելեանի, Հր. Զարդարեանի, Ռստմիկի, Արամ Հայկազի, Մ. Իշխանի, Շ. Շահնուրի, Գ. Կառվարեանի, Փ. Միքայելեանի, Արմեն Սեւանի, Պերնուխի Բարսեղեանի, Վահէ — Վահեանի, Բ. Նուրիկեանի եւ Կ. Մեհեանի: Գրքէ բոլոր հեղինակները իրենք ընտրած են հատորի մէջ դրելիք կտորները: Այս հատորին պիտի յաջորդէ եւ երկրորդը, իսկ երրորդը պիտի ներկայացնէ Հայաստանի յետպատերազմեան գրողներին:

Հատորին կցւած հաշվեկշիռն էրեւում է. որ 1936 թ. նոյեմբ. 1 — 1938 թ. օգոստ. 31 ժամանակաշրջանում «Հայ Գրագետներու Բարեկամներ»-ը ունեցել են 13.299,30 փր. մուտք, որից 2000 փր. փոխադրութիւն: «Արդի Հայ Գրականութիւն» հատորի տպագրութեան ծախսը եղել է շուրջ 10.000 փր.: Տպւած է 1500 օրինակ:

ՀԱՅ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿ

Հայերս միակ ֆազակիրք ազգն ենք, որ Հանրագիտական Բառարան չունինք: Փորձեր եղել են կազմելու, բայց միշտ անյաջող: Անյաջող է, դժբախտաբար, եւ Հ. Մ. Պոտուրեանի փորձը: Նրա «Հայ Հանրագիտակ»-ը, որի երկու գրքերը արդէն լոյս են տեսել — 400 մեծածաւալ, պատկերազարդ էջեր, որոնք դեռ հազիւ Բ տառի կէսին են հասել — մի վայելու օրինակ է, թէ *ինչպէս չպէտք է հանրագիտական բառարան կազմել*:

Ըստ ծրագրի՝ «Հանրագիտակ»-ի մէջ պիտի մտնեն «հայածին եւ հայ մշակոյթին հետ կապ ունեցող դժմեք», «բովանդակ Հայաստանի թէ՛ հայաբնակ եւ թէ օտարաբնակ ֆազակներն ու գիւղերը եւ օտար երկիրներու աճյն ֆազակներն ու գիւղերը, որ հայ գաղութը մը ապրած է եւ կապի», հայ դժմեքներն ու լոյր անոնք, որոնք ունեն կեցական գործ մ'ըրած են, ազգային բարեքրութիւն մ'ըրած, գրեթէ մը կամ քերք մը լոյս ընծայած, նոյն իսկ առեւտրական հաստատութեամբ մը օտարին զբաղեցնող բացած», «աճյն համեմատ հայ կիւնը, որ օտար ցուցահանդէսի մը մէջ պատանձան տացած է իր ցուցադրած ձեռագործին համար», աճյն հայ տղիկը, որ ունէ մարգի մը մրցման մէջ առաջնութիւն խլած է», եւ «վերջապէս, այն հայը, որ իր ո՛ր եւ է մէկ գործով հայ ազգին պատիւ քերած է»: Եւ այս ծրագրով, շփոթելով բառարանը տարեցոյց — հասցեագրի հետ, Ն. Պոտուրեանը իր գիրքը լեցրել է բազմաթիւ

Նասարակական տեսակետից ոչինչ չառող անուններով եւ սրանց հասցեներով: Եւ, ընդհակառակը, բազմաթիւ իրօք արժէք ներկայացնող անուններ բացակայում են, նոյն իսկ Հայաստանի Հանրապետութեան իրական հիմնադիրներից *Արամի* անունը մոռացութեան է տրւած:

Հ. Պոտուրեանի գործը գիտական իմաստով հանրագիտական բառարան չէ, այլ՝ մի տեսակ շտեմարան պիտանի եւ անպիտան գիտելեաց: «Անպիտան»-ի մասին խօսք չունենք, բայց «պիտան» մասն էլ ո՛չ մի հաւատ ու վստահութիւն չի ներշնչում: Ամեն ֆայլափոխիմ՝ սուտ ու սխալ տեղեկութիւններ: Երկու օրինակ միայն. «Հանրագիտակ»-ի հեղինակը կարծում է, որ մարգարիտը համբ է — «ԲԱՀՐԼՅՆ, կղզեֆազա մը, մարգարիտի համբ»... (էջ 361):

Յայտնի հանրային գործիչ եւ գրող *Ռուբ. Բերբերեանը* «ներկայիս կը վարէ Պոստոնի Հ. Յ. Գ. օրկան «Հայրենիք» օրաքերքը — անշուշտ, Հ. Պոտուրեանը Ռ. Բերբերեանին շփոթում է Ռ. Գարբինեանի հետ:

Ի՞նչ չեն եւ այսպիսի բացատրութիւններ. — Յայտնի յեղափոխական Արապօ — «հերոս մը»...

Տեղեկութիւնները, ինչպէս եւ վիճակագրական տեսլանքը, յանալս, սխալ են կամ հնացած, մինչդեռ 1938 թ. լոյս տեսնող մի բառարան պէտք է տայ նորագոյն տեսլանքներ:

Մի խօսքով՝ անյաջող գործ է Հ. Պոտուրեանի «Հայ Հանրագիտակ»-ը:

ԽԱՉ. ԱՐՈՎԵԱՆԻ ԳԻՒՄՆԸ

Հայաստանի Գրական Թանգարանը իսկ. Արովեանի ժառանգների մօտ յայտնագործել է մեծ վիպասանի մինչեւ այժմ անյայտ մնացած ձեռագիրները, որոնց մէջ կան՝ «Վերք Հայաստանի» վէպի ձեռագիրը, «Պատմութիւն Տիգրանի», «Զանգի» եւ մի շարք այլ երկեր, «Աղասու խաղը» չափածոյ գրքը:

ւածքը, «Լինդա» պատմական ուսումնասիրությունը, «Տեսական և գործնական Քերականություն», «Նախաշաղկի» և այլն: Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում Արովեանի ուսումնասիրությունները Թիֆլիսի հայերի և նրանց հարսանեկան սովորությունների մասին, քրտական բանահյուսության

նիւթեր, ուսումնասիրական ակնարկ Բրդերի ծագման, նրանց լեզվի, կենցաղի ու սովորությունների մասին (գերմաներեն), «Համառոտ ակնարկ Հայաստանի մասին», «Հատ Հայաստանի տրնտեսական և կուլտուրական դրուքեան մասին» և այլն:

ՆՈՐ ԳՐԻՆԵՐ

Խորհրդ. Միության Հայաստանի բաժանմունքը այս տարի հրատարակել է հետևեալ աշխատությունները.—

Զաֆարիա Աֆուխեցու «Օրագիրը»: Արքահամ երեսանցու «Պատերազմների պատմությունը»:

Յ. Կարապետյանի «Հայաստանի համալին աղբյուրները»:

Աղաջանեանի «Յանգաղաբանությունը Սարուխանի ենթաշրջանում»:

Այլև՝ «Հայ աշուղները», «Հայկական ժողովրդական փոփոխություններ» և այլ գրքեր:

ՍՏԱՑԻԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Յ. Օշական՝ «Ստեփանոս Սիւնցի», ֆնարախաղ միջին դարեր, 1938, Փարիզ:

Ծ. Նարդուհի՝ «Երուսաղեմ, երուսաղեմ», վիպերգություն: Հրատ Հայ Մշակութային Միության, 1938, Մարսել:

Արմեն Անյո՝ «Սրտերու երգը», բանաստեղծություններ, 1938, Պեյրուք:

Հ. Ներսէս Վ. Ակինեան՝ «Մատենագրական հետազոտություններ»: Քննություն և բնագիր: Հատոր Գ.: Ազգային Մատենադարան, ձեռն., 1938, Վիեննա:

Հ. Աղբալեան՝ «Բանասերի յուրագիրը», պրակ Թ., Ժ., ԺԱ.: 1938, Պեյրուք:

Ե. Օսեան՝ «Պատերազմ և... Խաղաղություն» (ընտանեկան նամակների): Մատենաշար «Շանք», Բիւ 5, 1938, Փարիզ:

Հր. Փատարմանեան՝ «Լեռնային պատերազմ», քաղվ. Գնդ. Տ. Բաղդասարեան, մատենաշար «Ռազմիկ», Բիւ 2, 1938, Փարիզ:

Խաչ. Մարկոսեան՝ «Տրոփումներ», քերականներ և արձակ էջեր, 1938, Նիւ եոք:

Հ. Մկ. Վարդ Պատարեան՝ «Հայ Հանրագիտակ», գիրք Ա., Բ., 1938, Պուրեշ:

Prof. V. Totomiantz, «Le rôle des Arméniens dans la civilisation mondiale», 1938, Belgrade.

N. Adontz, «Samuel l'Arménien, roi des Bulgares», 1938, Bruxelles.

«Հայրենիք», Բոսթոն, ամս., Բիւ 9, 10, 11:

«Սիւն», երուսաղեմ, Բիւ 8, 9, 10: «Հանդէս Ամսօրեայ», Բիւ 4 - 8:

Հասկ, Բիւ 9, 10:

«Արեւադալ», Արեւմ., Բիւ 1:

«Նաւասարդ», Թեհրան, գիրք Զ., Է.:

«Կեանք և Արեւս», Փարիզ, Բիւ 6:

«Զարթոնք», Փարիզ, Բիւ 5:

«Հայ - Բայթ», Փարիզ, Բիւ 48, 49, 50:

«Պատ - Ուխտ», Քիվիլեդ, Բիւ 4:

«Տարածի Արծի», Սոֆիա, Բիւ 1, 2, 3 - 4:

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆ

Հ. Ն. Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ՝ «Մովսէս Գ. Տաքեւացի - Հայոց Կարողիկոս և իր ժամանակը»:

Վիեննա, Միսիքարեան Տպարան, 1936, էջ ԺԲ + 474.

Վիեննական Միսիքարեանց Ազգային Մատենադարանի այս 139-րդ հատորը միաներուն նման արտասույթիւնն է «Հանդէս Ամսօրեայ»-էն: Հ. Ակինեանը արտասույթեան տեսն ստարացուցած և նոխացուցած է իր գործը յաւելելով ամբողջ հատածներ, գլուխներ: Գործը կը սկսի շատ կարն յառաջաբանով մը, ուր հեղինակը կըսէ, որ գործին ձեռնարկած է 1933-ին Մովսէս Կարողիկոսի մահուան 300-ամեակին առիւ: Յառաջաբանին մէջ հեղինակը կըսէ. «Աշխատած եմ երեսն բերել հատորիս մէջ Մեծ Կորողիկոսին անձն և գործունէութիւնն այնպէս, ինչպէս տեսած, ըմբռնած և ներկայացուցած են զանկա ժամանակակիցները »:

Գործը բաժնաւ է երկու գլխաւոր մասերու, որոնք իրենց կարգին կը բաղկանան բազմաթիւ համառոտ գլուխներէ: Սկզբնական երկու ներածական գլուխներէն (Մուտք, Աղբյուրներ) վերջ կուգայ բուն գործին առաջին մասին սկիզբը: Այս գլխուն մէջ, որ «Երբեք հեղինակը կ'անցնէ Միւնչեի Քահանայութիւն» խորագիրը կը կրէ. Մովսէսի ծննդեան քականը կուտայ 1577 - 78: Երբեք է Սիւնեաց Խոտանան գիւղին մէջ, ուր և կը ստանայ իր մանկական զարգացումը: Յաջորդ գլուխով՝ «Մովսէս առ ոտս Սրապիոն Ուրեղեցւոյ» կ'իմանանք, որ Մովսէս աշակերտած է այդ նշանաւոր վարպետին՝ աշակերտակից բլլալով Ժէ դարու ուրիշ նշանաւոր Հայ կղերականի մը՝ Գրիգոր Կեսարացիի, և ըստ յաջորդ գլխուն՝ «Մովսէս առ ոտս Գրիգոր Կեսարացւոյ»՝ Մովսէս Սրապիոնի մահուան: Վերջ Գրիգորի մօտ շարունակեց իր ուսումը, և այդ շրջանին՝ 1609-ին ի Կ. Պոլիս իրեն ծանօթացան երկու ուրիշ նշանաւոր և արդիւնաւոր եկեղեցականներ, այսինքն Գրիգոր Դարաւազցի (Կամախեցի) և Սիմէոն Լեւազցի, իսկ իրեն աշակերտակից էր Ագաբիա Սասնեցին: Մովսէս իր կենաց այս շրջանին աստանդական կեանք մը անցուց ի Սպահան, Ամիր, Կ. Պոլիս, Երուսաղեմ, Նեպոլսոս, ևն.:

Այս իրարու ետեւէ կուգան «Մովսէս Վարդապետ», «Մովսէսի վերադարձն ի Սիւնիք», «Եջմիածնի Կարողիկոսութիւնը 1586 - 1626»: Այս գլուխուն մէջ ինձի անմեկնելի մնաց Հ. Ակինեանի այն վնիւր, Բէ՝ «Եւ սակայն Մեղիսեղեկ ունեցաւ քաջութիւնը հաւատակ Շահին (Աղասս մեծ) խիստ հրաւաններուն» (Արեւելեան և Զուղայի Հայոց բռնագաղթին համար) դուրս գալ տարագրեալներու չուէն «Կէս հանապարհին», վերադառնալ երկիր և հաւաքել սարերու ու ձորերու ապաստանած փախստականներն ու հովուելու զաննք: ... Այստեղ երեսուն քերաւ Մեղիսեղեկ քաջարտութիւն մը, որուն վրա պէտք է հիմնանք: (Էջ 37 - 8): Արդեօք Հ. Ակինեան կուզէ քիչ մը պայծառացնել այն տխուր և մըռայլ դէմքը, որ Մեղիսեղեկն է իր կարողիկոսութեամբ մեր պատմութեան մէջ, որուն կը պարտինք ազգակործան Ժէ դարու դէպքերու մեծագոյն մասը, որոնց դրդիչը Ներսէս եղած է: Անոր տխուր գործը Նիկոլի և Լեւոնայոց

հուստադրում ուժացման, որ այդ գաղութին իսպառ վերջանալուն պատճառ եղաւ. եւ այդ տխուր դէպքին մէջ Մել-փիսեղեկի դերը Նիկոլի դերէն աւելի տխուր եւ աւելի այգանելի եղաւ: Ահա ինչ կըսէ անոր մասին ժամանակակից, ականատես, հշմարտապատում Սիմէոն Լեհացին. «Էջմիածնայ Մելփիսեղ կաթողիկոսն ձեր եւ պետր, խելաց քափեալ եւ յուժէ անկեալ, յոյժ գինեմոլ եւարծարաւր. ունեցով ընդ ինքեան յոյժ կայսկոպոս հումանիս իւր եւ գիւնարբոս, իսկ յուսմանէ բնաւին հեռուս»: (Էջ 53): Այսպիսի տիպի մը մօտ քաջութեան նշանն իսկ կարելի չէ տեսնել:

Հ. Ակինեան սակայն ունի կարգ մը պատկերներ ատոր համար, այն է՝ Շահ Ապասի խիստ հրամանին անհնազանդ գտնւիլը եւ կէս հանապարհին բռնագողքին միջոցին իսկ փախչելով ետ դառնալը: Սակայն ասիկա քաջութենէ աւելի վատութեան նշան մըն է հովիւի մը համար, որ իր հօտը անստոյգ պազայի մը վտանգաւոր հանապարհին վըրա կը լիէ (որպէս էր բռնագողքեալներուն վիճակը) եւ իբր Թէ մնացած եւ լեռ ու ձոր ապաստանած անտէր մնացորդներուն ի մի հաւաքման համար ետ կը փախչի:

Շարունակելով աշխատութիւնը՝ առանձին գլուխներու մէջ կը գտնենք կենսագրութիւնը Մովսէսի ժամանակակից «Աւետիս Կաթողիկոս Էջմիածնեցի»-ի (1594 - 1623), «Միջոյ վարդապետ»-ի: Յաջորդ գլխով Մովսէս կը ներկայանայ իբր «Քարոզիչ», դարձեալ «Մովսէս վարդապետ երեսն» Անանիա առաքեալի դամբարանը նկատած Անապատին հիմնադրութեամբ եւ բարգաւաճմամբ: Յաջորդիւ Մովսէս կը ներկայացուի իբր «Եպիսկոպոս», յետոյ՝ «Մովսէս Լուսարար», «Հալիւր Թուսման Հարկին Բարձուր»: Այս գլխուն մէջ սրբազրութիւն մը կարեւոր կը սեպեմ՝ Շահ Ապասի մահուան քականդը:

Հ. Ակինեան կը գրէ. «Ժամանակագրութեան համար հարկաւոր է հոս նշել Շահ Ապասի մահուան տարին եւ ամիսը: Առաքել Գաւրիժեցի Շահին մահը կը նշանակէ 1629 Յունար 7-ին եւ անոր յաջորդին գահակալութիւնը՝ նոյն ամսուն 19-ին: Այս հաւաստեցումը չի համաձայնիր ժամանակագրութեան: Ղուկաս Գառնեցի Շահին մահը տեղի ունեցած կը նշանակէ 1628-ին. — «Ի նոյն ամի մահուամբ ել յաշխարհէս արքայն Ապաս կոչեցեալ» —: Այսպէս 1628-ին կը դնեն Ռաւի եւրոպացի հեղինակներ Շահ Ապասի մահը. դժբախտաբար, հնարաւոր չեղաւ ինձ արտաքին աղբիւրներէ նշել մահուան ամիսը եւ օրը: Կը պահանջէ Ռաւի Մովսէսի կենսի ժամանակագրութիւնը, որ դէպքը պատահած ըլլայ 1628-ի աշնան» (Էջ 121): Ես սակայն հոս ցոյց պիտի տամ, որ Գաւրիժեցիի 1629 յունար 7-ը նիշտ է, եւ Հ. Ակինեան կը սխալի:

Իբրեւ է, որ օտար հեղինակներէն ուսման, օրինակ Թովմաս Հերպերը, 1628 (Հիւնրէրի 1008) զոյգ քականները կը նշանակեն, որոնցմէ վերջինը անշուշտ վրիպակ է եւ պէտք է կարդալ 1038, որ հաւասար է մեր 1628 Օգոստոս 31 — 1629 Օգոստոս 21-ին: Մինչ մեծանուն պարսկագէտ Մալգուլ 23 Հունիստ, 1037 կը գրէ, ես ալ Պիլի ետ կ'ընդունիմ, որ Մալգուլ գրելու ժամ ըլլայ 1038, իսկ 23 Հունիստն հաւասար պիտի ըլլայ Յունար 31-ի: *Իսլամական Համախարատարներ* կը նշանակէ 19 Հունիստ 1037 (27 Յունար 1628): Այս քականները ես ալ Սըր Ուլիամ Ֆոսթըրի հետ սխալ կը նկատեմ, քանի որ Շահ Ապասի մահուան յուրը առաջին անգամ 15 Փետրուար 1629-ին Կոմպուրն, անգլիացի ներկայացուցիչներուն ակամջը հասաւ, եւ եթէ երազդեմք, որ ամիս մը տեւեց յուրին հոն համբիլը, ուրեմն որոշ կերպով Գաւրիժեցիի Յունար 7, 1629

քականը նիշտ է Շահ Ապասի մահուան համար: Պիլ ալ իր հաշիւներով իր Օրէնքի Պիլիփոկրաֆեալ Տէքէնըրի մէջ կը յանգի 8 Յունար 1629 քականին: Յետոյ Թ. Հերպերը Սպահանէն մեկնեցաւ 1628 Հոկտ. 23-ին, երբ Շահ Ապաս դեռ ողջ էր: Հերպերը ուղեկից Սոթարդ սակայն Յունար 30, 1629 կը նշանակէ Ապասի մահը, երբ արդէն Պարսկաստանէն մեկնած էր եւ կը գտնուէր Պենտերի հաւանագիտար, ուր իմացաւ այդ լուրը: Խաչատուր արեղայ Ջուղայեցի իր Պատմ. Պարսից գործին մէջ 10 - 38 (1629) քականը կը նշանակէ Շահ Ապասի մահուան համար (Էջ 135):

Այս տեղանքներէն գաւտ կ'երեւայ, որ Հ. Ակինեան, հակառակ որ իրեն ալ ծանօթ էր, այս գլխուն մէջ մոռցեր է ներկատի առնել Սիմէոն Լեհացիի «Ոսկեփորիկ»-ին (Նոր Ջուղայի 2-րդ. քիւ 235) յիշատակարանը, որ գրած է 1629 Սեպտ. 15 Լվով (Լեհաստան) եւ իր յիշատակարանին մէջ կը վկայէ որ «... մօր եւ այս ամի մեռաւ Շահ (Ա)պագն Պարսից եւ ի կենդանութեան ըստոյց գրածն իւր Շահ Սօֆի ժառանգ քաղաւորութեան իւրոյ...»:

Ուրեմն, 1629 Յունար 7 ընդունելով (որ ամենայարմարն է), մենք ստիպուած ենք Մովսէսի այս շրջանի կենսագրութիւնը իր քականներով իբր կանոնի միայն ընդունիլ, որով Հ. Ակինեանի տւած կենսագրութեան այս մասը կը մնայ նշուելիք եւ սրբագրելիք:

Յաջորդ «Մովսէս՝ Կաթողիկոս», «Սահակ Գառնեցի եւ Մովսէս Կաթողիկոս», «Մովսէս Կաթողիկոսի մահը» (1633, Մայիս 21), «Նկարագիրը» գլուխներով կաւարտի առաջին մասը «Ներկորդ Լուսարարի Հայոց» կոչուած Մովսէսի կենսագրութեան:

Հատորին երկրորդ մասով լրիւ կը տրի Մովսէսի շինարարական, ուսումնական, կրօնակարգեալ վերանորոգչա-

կան, վարչային գործունէութեան լիակատար պատկերը: Բ. մասի 20-րդ գլուխով կը սկսին յաջորդ գլուխները, «Մեծ Անապատի Հիմնադրութիւնը», միաբանական «Սահմանադրութիւնը», «Նկարագրական Կարգերու Վերհաստատութիւնը», ու ասոնց կը յաջորդէ կենսագրութեան շարք մը «Պօղոս վ. Մոկացի»-ի, «Միլիք Հայկազն Հայկազարեան»-ի՝ Շահ Ապասի բանակի քաջ հայ զինուորականի մը: Մասնաւոր արժէք ունի յաջորդ գլուխը՝ «Գրական Կենսի վերածնութիւնը Ժ. դարուն», յետոյ՝ «Մովսէս Կաթողիկոսի Աշակերտները», որոնցմէ 13 հատ կը յիշուին իրենց համաօտ կենսագրականներով:

Յաւալի է, որ Հ. Ակինեանի անծանօթ մնացեր է Նոր Ջուղայի քիւ 127 ձեռագիրը, ուր Սիմէոն Լեհացի շատ գեղեցիկ կերպով գովքը կը հիւսէ Մովսէսի ու իր գործին: «Այդ ի քիւն Հայոց մեծաց Թ. Էջմիածնայ. տ(եառ)ն տ(է)ր Մովսէս ընտրեալ եւ սրբաւնեալ կ(ա)ր(ու)ղ(ի)կ(ո)սի եւ երկ(րոր)դ Լուսարարի: Այլ եւ քաջ պիւտիկոսի. տիեզերայնս բարունակեալի. որ յուսափայլ բանին իւրով եւ յորդաւատ քարոզիւն, ոչ միայն գեղաւոր կամ զէնս, այլ եւ զանապատս եւ զդաշտս հանդերձ անտառօք ծաղկեցոյց եւ վայելչացոյց, իբրեւ զանապատս Նգիպտոսի, քարդարելով զագոս Հայոց եւ պայծառացոյցանելով ի փառս ա(ստուծոյ) ա(ւր)ինեալ, զամենեւին հրաշքելով ի սերն Գի. շինելով վանորայս եւ նորոգելով եկ(ե)ղ(ե)ցիս բ(ա)զ(ու)մ եւ յոյժ. ի յայնս եւ ի փապարս չեքանց հաստատեալ անխափան, ժամ եւ ժամակարարիւն, կարգ եւ սահմանք, արար կուսակրօն ճգնաւորօք, այլ եւ արար դպրատունս, եւ գրատունս առ ի վարժումն մանկանց որոցն Սիոնի: Եւ այլ բ(ա)զ(ու)մ կարգաւորութիւնս

արար սա ի Սբ. Էջմիածին եւ բոլոր Հայաստան (աշխարհ)ս Հայոց » :

Շարունակելով մեր գրախօսականը՝ կը տեսնանք, որ անջատ գլուխներ տըրւած են «Արգելարան»-ին, «Կոնդակ Մաղարցայ Ս. Նախավկայի Վանքին», «Էջմիածնի վերանորոգութիւնը», «Գերբարախիւրը» (ուր յառաջ կը բերին վկայութիւններ անոր կազմակերպած գերբարախական գործին, որուն շնորհիւ մինչեւ 3 - 4000 գերիներ կազատին) : Մեր եկեղեցական պատմութեան համար ընդհանուր ծանօթութիւններ կը պարունակէ յաջորդ «Յարաբերութիւնը Էջմիածնի Կարողիկոսին Ազրամարայ, Գանձասարի եւ Սոյ Կարողիկոսներու եւ այլ Կարողիկոսակիցներու հետ», «Լեւհահայոց խնդիրք — Նիկիայոս Արքեպիսկոպոս», ուր Հ. Ակինեան այդ խայտառակին համար մեղմացուցիչ, երբեք ոչ արդարացուցիչ, համարյա մը կուզէ գտնել, նոյն ատեն Մելիքիսեղեկ Կարողիկոսին հետ Գրիգոր Կեսաբացիին ալ այդ բաժանման մշակման մասնակից ցոյց տալով, մինչ պատմութիւնէն որոշ է, որ Հայերուն բաժին ընկնող յանցանքը կիշնայ Մելիքիսեղեկի ապիւրան ուսերուն վրա, որ դրամի համար անպատասխանատու Նիկիոյ մը օրինաւոր ըրաւ, իսկ անտարակոյս անիրաւութեան եւ անարդարութեան առիծի բաժինը ձիգիւրներունն է, որոնց տխուր կերպով գործակից եղաւ ատենան Հոռմը : Իսկ Գրիգոր եւ հաշատուր Կեսաբացի՝ դէպքերուն հանդէպ անգործ աշխատեցան իրենց հասկցած կերպով լուծել հանգոյցը. այդ լուծումը նոյն իսկ ցանկութիւնն էր բռնաջատման եւ քարկած Լեւհահայոց, որոնց իրաւանց դէմ Լատինաց բռնած ապօրինի, գայրակեցուցիչ եւ իրաւանց բռնաբարիչ ընթացքը ու զերը իրապէս չէ կարելի պարտել որ եւ է կերպով : Այդ պատճառով իսկ ամենուն հետ շահիլ ցանկացող հեղաբարոյ Մովսէս Կարողիկոսն անգամ սպառնալից կը գրէր Նա-

խիջեալի Կարողիկոս Եւր Օգոստինոս Արքեպիսկոպոսին, «Բէ Փափէն հար մի եղաւ, որ գշարն խափանց (այսինքն բէ «Լեւհահայոց բռնի բաժանումը՝ Էջմիածինէն՝ արգիլեց»), բարի, ապա բէ չէ մեղքն իւրեանց վիզն (այսինքն Պապին եւ իւր ներկայացուցիչներուն), մենք այլ գմեր գիտցածն կանմք » : (Էջ 278) : Այս գլխուն մէջ է միակ լուսանկար արտապարտութիւնը «Թուղթ Մովսէս Կարողիկոսի առ Վլատիսլաւ րագաւոր» : Ճոխ է եւ վաւերագրութիւններով լեցուն ամենաերկար գլուխը՝ «Յարաբերութիւնները ընդ մէջ Հայոց եւ Հոռմայ Եկեղեցւոյ (1600 - 1626)», եւ գրեթէ համանիւր է յաջորդը՝ «Մովսէս Կարողիկոսի աղերսը Կարողիկէ Եկեղեցւոյ հետ» : Այս գլխուն մէջ Հ. Ակինեան կուզէ Մովսէս եւ իւրենիներէն Հոռմայ հետ միանալու ցանկութիւն մը եւ փորձեր տեսնել, սակայն տեսլանքը ատոնց համար ոչ մէկ սպացոյց ունին, բացի անկէ, որ Մովսէս կը ցանկար Հոռմի մեծ եկեղեցական վեհապետութեան հետ բարեկամական յարաբերութիւն մշակել, առաջքն առնելու համար ջլատիչ միջեկեղեցական պայքարներու :

Կարելի է դիտել, որ Հ. Ակինեան Մելիքիսեղի Հոռմայ հետ հպատակութեան համար կատարած բանակցութիւնները լուրջ կուզէ նկատել, հակառակ որ դատապարտելով կը դատապարտէ անոր անբարոյ, անվայել, անուայ բնաւորութիւնը, նկարագիրը : Հ. Ակինեան կը հաւատէ, որ Հայութեան մեծագոյն մասը (գրեթէ ամբողջութիւնը) դատապարտած էր այդ «կարողիկոսը» եւ յարաբերութիւնները լուրջած անոր հետ : Սակայն, երբ Հոռմի հետ միութեան խօսք կըլլայ, կուզէ լրջութիւն մը տալ այդ պարտաբոյժին անպատասխանատու գործերուն :

Գտնելով Մովսէսին, անկարելի է որ պժգալով չդիտենք եւրոպական այնպիսի բարբեր, երբ կը հանդիպինք

հետեւեալին նման առաջարկութեանց : 1625 քականով վաւերագրութեան մը համաձայն, Սպահանի Կարմեղեան Հ. Պրոսպերի կը գրէ Հոռմ, որ «Նորին Սրբութիւնը կը խոստանայ տալ *զգեհաս-նէր*, պայմանաւ որ անոնք յիշեալ եպիսկոպոսին (Մովսէսի) իր (Հոռմի) Գահաւայապետին) անունով այն ատեն միայն շնորհիւն, երբ հաւատայ *դաւանութիւնը* (առ Հոռմ), գրաւոր ալ *ուած է*» : (Էջ 338) : Դարձեալ Հոռմի Ս. Ժողովը կորոշէ, որ «Մովսէս վարդապետ եւ անոր պաշտօնեաները վիսնեքու առջեւ *ի ծածուկ* կարողիկէ հաւատոյ դաւանութիւնը տան եւ զայն դրկին Հոռմ» : (Էջ 339) : Որոշ է, որ եւրոպական քաղաքականութեան հետ եւրոպական կրօնական քարոզչութիւններն ալ Հայերու վերաբերմամբ գործածած են միջոցներ, որոնց հանդէպ անկարելի է որ չընդվզի գիտակցութիւնը :

Ինչպէս տեսնաւ, Լեւհահայոց խնդիրը այնքան ընդվզեցուց Մովսէսը, որ հակառակ իր խաղաքար ուղեգիծին, նոյն իսկ սպառնալից լեզու գործածեց Հոռմի վեհապետութեան դէմ, թէեւ վերջէն դարձեալ ջանաց կարգ մը քար գայրակոսութեանց բարձրամբ նոյն իսկ բարեկամութեանց շարունակութեան : Պատմութեան մէջ առ այդ սրբագրական միակ փորձը որ կատարած է Մովսէս՝ «Ով հրաշալի Նախահարք» շարականին մէջէն ջնջելով Լեւոն Պապին դէմ գրւած տունը, որ աւելի գովելի յարգանքի ցոյց մըն է հանդէպ կարողիկ քոյր եկեղեցիին, քան թէ միութեան : Վերջի երկու գլուխներուն ուղղութեամբ արժէքաւոր է նաեւ «Գրիգոր Կեսաբացի եւ Մովսէս Կարողիկոս» գլուխը՝ տեսակ մը համադրութիւն ժամանակակից երկու հայ եկեղեցական դէմքերու — մին խրոխտ, յանդուգն, բուռն, նոյն իսկ ծայրայեղութեանց համար արդարացում գտնող հայ եկեղեցական աւանդութեանց մոլեռանդ մը, իսկ

միւսը՝ Մովսէս՝ վերակերտող, վերաշինող, վերանորոգող, հաստատակամ, բարեբարոյ : Դարձեալ «Պօղոս Պիրումալի եւ Մովսէս Կարողիկոս», ուր անաշուրեամբ Հ. Ակինեան կը դատէ զայն, նոյն ատեն խոստանալով, որ «Ուրիշ տեղւոյ եւ ժամանակի» կը բողոսանոր «մանրագին» բնութիւնը : (Էջ 382) :

«Հայ վաճառականութիւնն ու Ս. Արքիոքը» ամբողջութեան մէջ տկար գլուխ մըն է, մինչ նկարը ամէն կերպով կենսական կարեւորութիւն ունի այս ժամանակաշրջանի պատմութեան համար :

Ցաւորդ երկու գլուխները՝ «Հոռմի մէջ (Հայ) Դպրանոց մը բանալու փորձեր» եւ «Տպարան ի Հոռմ» կարեւոր նպատակներ են : Իսկ «Մովսէս Կարողիկոս իրրեւ Մատենագիր» կարճ գլուխ մըն է, ուր կը յիշին քանի մը նամակներ ու կոնդակներ եւ «Ողբ ի մահ Սրապիոն Վարդապետի» տաղաչափեալ յիշատակարանը, մասամբ արձակ : Այս գործերը դժար թէ Մովսէսը հայ մատենագրաց շարքին մէջ դասեն : Ան ալ կերեւայ, որ Գրիգոր Կեսաբացիի նման աւելի գործիչ եղած է, քան մատենագիր, եւ վերջին ուղղութեամբ նըշանակութեան գուրկ են :

Հ. Ակինեանի այս մեծարժէք եւ խրդաւոր գործը կատարելի Մովսէսի Ողբին հրատարակութեամբ : Դործին ետեւը կցուած է աշխատութեան մէջ գործածուած ձեռագրաց քաղցանկը, գործին յատուկ անւանց մանրամասն ցանկը եւ գերմաներէն համառոտագրութիւն մը (Էջ 451 - 474) :

Իրրեւ վերջարան անկարելի է չյայտնել իրացում Հ. Ակինեան գիտնականին, որ այսպիսի բազմադիր, ընդարձակածաւալ նկար մը խղճամիտ կերպով ներկայացուցած է : Անկարելի է չհիմնաւոր անոր մեղաքան, յոգնիլ չգիտցող մանրակրկիտութեան համար :

“V E M,”

REVUE BIMESTRIELLE ARMÉNIENNE

Directeur : S. VRATZIAN

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ.- Մտածումներ ազգային միութեան եւ կազմակերպութեան մասին	1
ԳՆԴ. Տ. ԲԱՂԴԱՍՍՐԵԱՆ.- Վանի երկրորդ կոնկրետ եւ վերջին իշխանութիւնը	11
Ռ. ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ.- Պատրանքների շրջանից (Դ)	29
Տ. ԴԵՈՅԵԱՆՅ.- Հետախույզի մը յուշերը (վերջ)	58
Ա. Օ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ.- Հայոց հարցը ինքնակալ քաղաքներուն	73
ՍԱՐՈՒԽԱՆ.- Յ. Թումանյանի յիշատակին	84
ՅՈՎՍ. ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ.- Յովնան Դաւթեան	87
Ինչպէ՞ս Խորհրդայնացան Ազրբեջանն ու Վրաստանը	93
ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ.- Բարեգործականի Ընդհ. Ժողովը.- Զարթոնցի քանգարանը	101
ԴԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ.- Հայ Գրագէտներու Բարեկամներ.- Խ. Արզումանի Դիւանը.- Նոր գրքեր	104
ԴՐԱՆՕՍԱԿԱՆ.- Հ. Ն. Վ. Ակիմեան՝ «Մովսէս Գ. Տաքեւացի Հայոց Կաթողիկոս եւ իր ժամանակը», Յ. Քիւրտեան	107
ՅԱԻԵԼԻԱՍ.- Դ. Միքիթաբեան՝ «Պրագիլահայ Գաղութը»	25-40

ՆՈՐ ՏԱՐԻԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ֆրանսա եւ Սիւրիա տարեկան՝ 60 ֆրանկ
Ամերիկա, Բրիտ. Կայսրութիւն, Եգիպտոս՝ տարեկան 4 դոլար
Մնացեալ բոլոր երկիրները տարեկան՝ 3 դոլար
Հասցէ՝ ճամակների, դրամի, յողւածների եւ ուրիշ ամէն տեսակ առաքումների համար.-

S. VRATZIAN — 13, Rue des Platanes, Cité Jardins de Plessis-Robinson (S.)

Gérant: V. Hampartzoumian

Imo. ARTISTIQUE, 42, Rue de la Jonquiére, PARIS (17°)

Երբ մէկ կողմէն այս թղթակցութիւնները տեղի կունենան, միւս կողմէ Հիմնադիր Յանձնաժողովը ոգի ի բուն կաշխատի վարձած չէնքին վրա պէտք եղած նորոգութիւնները կատարել տալով՝ մասունի վերածել եւ առաջին անգամ ըլլալով հայկական ծէսով պատարադի խորհուրդը կը մատակարարուի 1924 Յունւար 6-ին, Մընդեան տօնին առթիւ: Այս ձեռնարկին յաջողութեանը մէջ որոշ բաժին ունեցած է Տիրար Դազար Նազարեան:

Տիրար Եպիսկ. 1924 Փետր. 23 նամակով կը պատասխանէ հոգեւոր հովիւին Յունւար 27-ի դրութեան եւ իր դիմումները կը յայտնէ, որ անտալով Պատրիարքարանի հրահանգին՝ դիմած է առաջնորդարանին: Ուրախութիւն կը յայտնէ, որ կարճ ժամանակի մէջ յաջողած է ի մի դումարել դաղութիւն ցրուած հայերը: Կը հաստատէ Հիմնադիր Յանձնախումբը եւ կը յանձնարարէ՝ 1.- «Համերաշխ գործունէութիւն դաղութի բոլոր գործերու բարեօք վարչութեան համար. 2.- Աշխատիլ ունենալ տեղական մատուց մը, նոյն իսկ փոքր, ուր փոքրիկ համայնքը հնար ունենայ իր աստածապաշտական կարգերու հետ՝ կապել միաժամանակ իր ազգային սրբութիւններուն՝ պահպանելով այն ոգին, որ դարեր շարունակ հայութիւնը ապրեցնելու ուժ է եղած եւ պահպանը. 3.- Ունենալ փոքրիկ դպրոց մը, ուր փոքրիկները կարենային սորվիլ հայ լեզուն, որ հայ եկեղեցին հասկնալու եւ հայութիւնը գիտակցարար ըմբռնելու միակ միջոցն է... »:

Ամերիկահայոց Առաջնորդարանը թերեւս խորհած էր, որ Ս. Բաւոյն իւզոտ պատառ մըն է, որուն տիրանալ կուզէ Պատրիարքարանը: Բայց պրագիլահայ դաղութը, գէթ մինչեւ վերջերս, շատ հեռու եղած է բարեկեցիկ եւ պարտաճանաչ թեմ մը ըլլալէ, եւ հակառակ յաճախակի եղած աղադարարութեանց, Առաջնորդարանին գըրեթէ բան մը չէ զրկած:

1926 Սեպտ. 27-ին 60 տուար զրկւած է ի նպաստ հարիւր հազար տուարի հանդանակութեան: Անգամ մըն ալ 1927 թ. Մարտին, Ս. Էջմիածնայ Մայր Տաճարին մէջ կատարւած Ս. Միւռոնի օրհնութեան առթիւ 42 տուար զրկւած է, որուն պատասխանը մինչեւ այսօր ոտաջլած չէ:

Գ.

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Գաղթային Հիմնադիր Յանձնաժողովի ստեղծումով եւ Հողեւոր Հովուի թեան հաստատումով, 1924ին, սկիզբը կառնէ պրագմատիկ ազգային կեանքը: Այնուհետեւ, աստիճանաբար, տեղի կունենայ դադուի ազգային - հաւաքական կեանքի դարգացումը, որ, մանաւանդ առաջին շրջանին, կարտայայտւի դիտարկողական դանդաղ միութիւններու հիմնադրութեամբ եւ եկեղեցական, դպրոցական, կուսակցական ու հայրենակցական հանդէսներով, ներկայացումներով ու ժողովներով:

Այս տեսակէտով, իբրեւ առաջին աչքի ընկնող ձեռնարկ, պէտք է արձանագրել Օր. Է. Արքամովայի երգա - պարահանդէսը:

1924 թ. Դեկտեմբերի վերջերը Ռիօ Ժանէյրոյէն Ս. Բաւլոյ եւ կաւ հայ արեւստագիտուհի Օր. Էմէ Արքամովան, որ, ազգայիններէ ոմանց դիմումին վրա, 1925 Յունւ. 17-ին, Քաղաքային Թատրոնին մէջ երգահանդէս մը սարքեց ի նպաստ հայ որբերու: Տեղական թերթերը մեծ գովեստով գրեցին այս հանդէսի մասին՝ գնահատելով Օր. Արքամովան, իբրեւ առաջնակարգ երգչուհի եւ նշանաւոր վարպետ դասական պարերու:

Օտար մամուլին այդ ջերմ գնահատանքը հպարտութիւն պատճառեց հայ դադուիին, որ գիտցաւ ներկայացած պատեհութենէն օգտուելով՝ զգացնել իր գոյութիւնը օտար միջավայրին մէջ, ուր, ինչպէս Սիւրիացին, նոյնպէս եւ Հայը, «Թուրքո» կանանէին եւ ասիկա թուրքերու «կեպալու»էն աւելի ծանր կուգար հայերուն:

Ոչ մէկ օտար երկրի մէջ հայը այնքան անծանօթ մնացած էր, որքան Պրագիլ: Եւ ահա հայը, անոր անցեալ պատմութիւնը եւ մշակոյթը ծանօթացնելու նպատակով, խումբ մը նորեկ երիտասարդներ քով քովի գալով՝ կը կազմեն «Երիտասարդաց Միութիւն» մը, գերական երեկոյթներ սարքելու, պարերաբար տոհմային կեանքէ առնւած ներկայացումներ տալու, մարմնակրթական խաղեր եւ դաշտահանդէսներ կազմակերպելու եւ այդպէսով օտար նման միութիւններու հետ շփման եւ յարաբերութեան մէջ մտնելու համար:

Միեւնոյն նպատակաւ, 1925 Փետրւար 6-ին կը կազմուի «Հայ Մարմնակրթական Միութիւն» մը (Club Athletico Arénio), որուն անդրանիկ լսարանը տեղի կունենայ 1925 Մայիս 23-ին: Օր-

ւան դիտարկող բանախօսը՝ Եղիշէ Վարդանեան, ներկաներուն կը թելադրէ, որ իւրաքանչիւր հայ անհատ իր կարողութեան չափով օժանդակ ու քաջալեր հանդիսանայ Միութեան եւ կապւած մնայ հայութեան ու հայրենիքին:

Միութիւնը՝ նորեկ հայրենակիցներու օգտակար ըլլալու մտահոգութեամբ, դիշերային դասընթացք մը կը հաստատէ, փափաքողներուն տեղական լեզուն ուսուցանելու համար: Կարճ ժամանակի մէջ, քսանի չափ երիտասարդներ, նոյն իսկ տարեցներ, կը սկսին յաճախել, եւ Միութեան Վարչ. Ժողովի անդամներէն Լեւոն Տէմիրճեան, Փետրո Նազարեան, Արմենիօ Գասպարեան (երեքն ալ հոս ծնած) եւ Անդրէաս Ծաֆէրեան անձնւիրաբար կը ստանձնեն տեղական լեզուի ուսուցումը:

Միեւնոյն ժամանակ, Հայ Երիտասարդաց եւ Հայ Մարմնակրթական Միութիւնները միացնելով մէկ անունի տակ վերակազմուելու համար, երկու կողմէն երկուական անձերէ Յանձնախումբ մը կը կազմուի եւ 1926 Մայիս 18-ին ընդհ. ժողով կը դումարուի Միութեան անունը որոշելու եւ նոր Վարչութիւն ընտրելու համար: Սակայն, կանքի չըլլալ որոշ եզրակացութեան մը յանդիլ եւ ժողովը կը ցրուի ապարդիւն:

1925-ի Հոկտեմբերին Ս. Բաւլոյի հայ դադուի միտքը պատկերի մը հանդիսատես կըլլայ:

Անդլիական սուրճի ընկերութեան մը ընդհ. տնօրէնը՝ Անտրէ Պէթէն Բաէզ - Լէմէ, նոյն ընկերութեան մեծագոյն բաժնետէր Տոքթ. Միհրան Լաթիֆի ծանօթներէն մին, իր կողմէ մասնաւոր պատուիրակ կը կարգէ, Յունաստանի հայ դադուականներէն 25 երկրագործ ընկը կարգէ, Յունաստանի սուրճի ֆազէնտաներուն (ազարակ) տանիքներ Պրագիլ փոխադրելով՝ սուրճի ֆազէնտաները գոհացուցիչ ըլլալու մէջ աշխատցնելու համար, որպէսզի արդիւնքը գոհացուցիչ ըլլալու պարագային՝ աւելի թիւով հայ ընտանիքներու մուտքի արտօնութիւն կարենայ ձեռք բերել Ս. Բաւլոյի կառավարութենէն, որ այդ օրերուն աշխատող բազմաթիւներու պէտք ունէր:

Հայագրի այդ պարոնը, Սելանիկի մէջ՝ իրեն դործակից ունենալով Թրակիոյ Մարիթիմ ընկերութեան դործակատար Լեւոն Քուրթթապը, հակառակ Առաջնորդին եւ Ազգ. Մարմիններու անհամաձայնութեան, ամէն մէկ ընտանիքի երեք - չորս սենեակներ պարունակող առանձին տուններ յատկացնելու, պէտք եղած պաշարը տալու եւ միեւնոյն ատեն ֆազէնտաներու մէջ աշխատող խաւացի,

հունդարացի, սպանիացի եւ սլաւ ընտանիքներու հաւասար իրաւունքներ վայելելու շրջուցիւ խոստումներով կը յաջողի համոզել 22 ընտանիք, թւով 106 անձ, եւ փոխադրել Ս. Բաւլօ, ի հաշիւ կառավարութեան:

Հառած օրերնուն յաջորդ առաւօտը (31 Օգոստոս), առանց ունէ մէկուն հետ յարաբերութեան մտնելու սրտեհութիւն տալու, ճամբայ կը հանին եւ կը զբիւրն երկաթուղիով 14 ժամ հեռաւորութեան վերադառնող աղարակ մը եւ անմիջապէս գործի կը դրնին:

Տեղական կլիմային, սովորութիւններուն եւ բարքերուն բոլորովին անընտել՝ այդ խեղճերը աւաջին վայրկեանէն իսկ, շատ մը անյարմարութիւններու հետ՝ սնունդի անբաւականութիւնը եւ տրամադրութիւնն ու պաշարին ստորին տեսակէ ըլլալը տեսնելով՝ կըմբոստանան եւ Ս. Բաւլօ մեկնիլ կը պահանջեն:

Տնօրէն Պ. Անտրէ, տեսնելով որ անոնց ընթացքը դէշ օրինակ պիտի ըլլայ օտարազգի աշխատողներուն, խոհեմութիւն կը նկատէ արտօնել՝ առանց ո եւ է նիւթական օժանդակութիւն յանձն տոնելու, որով շատերը կը ստիպւին տեղւոյն մէջ աննշան գիններով ծախել իրենց անհրաժեշտ գոյքերը, ճանապարհի ծախս ապահովելու համար, իսկ այդ միջոցէն դուրի եղողները կը մնան մերձակայ կայարան մը՝ ծայր աստիճան թշուառութեան մէջ:

Նոյն ատենւայ եկեղեցւոյ Մատակարար մարմինը, ի լուր այդ վիճակին՝ անմիջապէս հանգանակութեան կը սկսի, որուն ամենքը կը մասնակցին իրենց կարողութեան չափով: Մէկ քանի օրւան մէջ 275 տոլարի դումար մը կը դոյանայ, որուն 70 տոլարը կը յատկացւի ճամբուն վրա մնացողներու փոխադրութեան:

Առաջին երկու օրերը Ռզգալլա ժորժ կը կերակրէ զանոնք առատօրէն. երրորդ եւ չորրորդ օրերը, Միք. Տ. Մարկոսեան եւ Յակոբ Տէմիրճեան կը ստանձնեն այդ հոգը: Յաջորդաբար ուտեստեղէն կը մատակարարեն Ղադար Նաղարեան, Յովհ. Տէմիրճեան, Մելքոն Գալայճեան եւ Ընկ. եւ ուրիշներ: Պ. Էլիա Նազդաշ, հայ առնունք օտարներու առջեւ բարձր պահելու նախանձախնդրութիւնով՝ անոնց զգեստաւորման հոգը վրան կառնէ: Գաղութի տիկիւններն ալ իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն այդ գործին՝ ամէն մէկը իր ունեցածէն բաժին մը հանելով եւ այդ կերպով աղատելով այդ թըշուառները՝ ամօթալի երեւոյթ մը պարզող ցնցոտիներէն:

Եկեղեցիի շէնքը ուխտատեղի կը դառնայ այդ օրերուն: Առաւօտէն կը սկսի կանանց այցելութիւնը եւ կը շարունակուի մինչեւ ի-

րիկուն: Մէկը ծրար մը իր անութին տակ, ուրիշ մը մխիթարական խօսք մը իր շրթունքին վրա, երրորդ մը կերակուրի պատրաստութեան եւ սպասարկութեան կը նւիրէ ինքզինքը՝ հինգերորդ դարու «Տիկնայք փառկասունք»-ը յիշեցնելով:

Արհեստաւորները հետզհետէ կը տեղաւորւին արհեստակից ագլախններու քով, իսկ երկրագործութենէ հասկցող ընտանիքներն ալ կը մեկնին Էլիա Նազդաշի ագարակը՝ իրենց համար բաւական նըպաստաւոր պայմաններով: Ժամանակ մը վերջը անոնք ալ կուգան Ս. Բաւլօ եւ հետզհետէ կը սկսին ինքնաբաւ դառնալ:

Հայ Երկրասարգաց Միութիւնը, 1927-ին, Վարդանանց տօնին առթիւ հանդէս - երեկոյթ մը կը սարքէ ի նպաստ Շիրակի աղէտեալներուն, եւ թէ՛ մտից տոմսերէն եւ՝ թէ՛ դուրսը կատարւած հանգանակութենէն դոյացած դումարը 155 տոլար կը յատկացնէ իր նըպատակին Հ. Բ. Ը. Միութեան միջոցաւ:

Կրկին Միութիւններու գոյութիւնը երկարատեւ չըլլար եւ 1927-ի վերջերը կը կազմւի Հայ Գաղութային Միութիւնը՝ Վահրամ Քէնթէնճեանի նախագահութեամբ եւ հետեւեալ նպատակով. —

1. — Սէր՝ Հայրենիքի հանդէպ:
2. — Պայքար՝ ապագայինացման դէմ:
3. — Պահպանում տոհմային աւանդութիւններու:
4. — Սատարել գաղութի մտաւոր, բարոյական եւ ֆիզիքական զարգացման:
5. — Կազմակերպել հանդէսներ, երեկոյթներ, ներկայացումներ, դաշտահանդէսներ, մարզական խաղեր, եւայլն:

Գաղութային Միութեան հետ միաժամանակ կը կազմւի նաեւ Երիտասարդաց Երկսեռ Միութիւնը, զրեթէ միեւնոյն նպատակով եւ ծրագրով:

Գաղութային Միութեան առաջին գործունէութիւնը կըլլայ, նոյն տարւայ Սեպտեմբերին, հանդիսաւոր պատարագ մատուցանել եւ հոգեհանգիստ կատարել տալ աղգային հերոս Զօր. Անդրանիկի մահուան քառասունօրեակին առթիւ: Պատարագէն յետոյ տեղի կունենայ սղահանդէս մը, որուն կը նախագահէ Վահրամ Քէնթէնճեան: Յաջորդաբար կը խօսին Գ. Մխիթարեան, Փրոֆ. Բ. Կալմակեան եւ Զ. Վարդանեան: Ամենքն ալ Անդրանիկի կեանքն ու գործը կը պանծացնեն եւ անոր նմանելու թելադրանքներ կընեն, մասնաւորաբար նոր սերունդին:

1923-ին, 48 անձերու ներկայութեամբ ընտրւած Հիմնադիր Յանձնախումբի պաշտօնավարութեան միամեայ շրջանը լրացած ըլլալով՝ 1924 Սեպտ. 28-ին նոր ընտրութիւն կը կատարուի եւ կը վերընտրուին նոյն անձերը, այս անգամ, որպէս Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութիւն: Ատենադպիր Տաճատ Թաշճեան Հիմնադիր Յանձնախումբի միամեայ դաժմաւոր դործառնութեան համառօտ հաշւետւութիւնը կ'ընէ, ուրկէ կը տեսնուի, որ 1923 Նոյեմբերէն մինչեւ 1924 Օգոստոս 31, տասը ամսեայ ընթացքին, դոյացած է 1580 տոլարի հասոյթ, որուն դէմ ծախս եղած է 1790 տոլար, որով եկեղեցին 210 տոլարի բաց մը ունեցած է:

1925 Օգոստ. 30-ին դարձեալ ընտրութիւն կը կատարուի եւ այս անգամ ալ գրեթէ միեւնոյն անձերը կ'ընտրուին:

Հոգաբարձութեան հաշւետւութենէն կը տեսնուի, որ այդ տարւան ընթացքին ալ 1995 տոլարի հասոյթ դոյացած է եւ 1958 տոլար ծախս եղած է, որով սնտուկը պատրաստ դրամ ցոյց կը տրւի 37 տոլար: Նախորդ տարիէն մնացած 210 տոլարի բացը գոցելէ վերջ, փոքրիկ գումարի մըն ալ յաւելումը ապացոյց է, որ Ս. Բաւլոյի այն ատենւայ սակաւաթիւ հայ դադութը ունեցած է իր պարտականութեան զիտակցութիւնը եւ նիւթական զոհողութիւններէ չէ խուսափած:

Հոգաբարձութեան 1925-էն 1926-ի միամեայ օրինական շրջանը վաղուց լրացած ըլլալով՝ 1928 Մարտ 18-ին նոր ընտրութիւն տեղի կ'ունենայ 177 քէմարիւններու մասնակցութեամբ եւ քէմերու բացարձակ առաւելութեամբ կ'ընտրուին Ռզալլա - Ժորժ, Էլիա Նազ-դաշ, Ղազար Նազարեան, Յակոբ Տէմիրճեան, Մելքոն Գալաճեան, Տոբթ. Յակոբ Գալաճեան, Յովհ. Հազարապետեան, Ներսէս Պոյաճեան եւ Գ. Մխիթարեան:

Նորընտիր մարմինը իր առաջին նիստը կը գումարէ Մարտ 22-ին՝ Եկեղեցւոյ Ժողովարարէին մէջ՝ նախագահութեամբ Գարրիէլ Քհնյ. Սամէլեանի եւ միաձայնութեամբ կորոչէ Հայ Առաք. Եկեղեցւոյ Ընդհ. Ժողովին Պատույն Առաքաւ Ռզալլա - Ժորժը, որ այդ պահուն բացակայ էր քաղաքէն: Ապա նոյնպէս միաձայնութեամբ Դիւանի անդամներ կ'ընտրուին Յակոբ Գալաճեան՝ ատենապետ, Ներսէս Պոյաճեան՝ ատենադպիր եւ Ղազար Նազարեան՝ պանծապետ:

Նորընտիր Հոգաբարձութիւնը պաշտօնի ձեռնարկելէ յետոյ, իր առաջին եւ զլիաւոր գրադումը կ'ընէ տարիներէ ի վեր հայ գաղութին միտքը գրադեցնող եկեղեցիի շինութեան խնդրոյն միանգամ ընդ միշտ վերջ տալ, եւ այդ ուղղութեամբ կը դիմէ Ռզալլա Ժորժի, որ տարիներ առաջ խոստացած էր արդէն եւ ընդարձակ դետին մըն ալ գնած այդ նպատակին համար, եւ կուզէ լսել անոր վերջնական որոշումը: Ռզալլա Ժորժ Մայիս 17 թւակիր եւ 15 յօդածներ պարունակող զրուցիւնով մը եկեղեցիի եւ յարակից շէնքերու շինութեան մասին իր առաջարկները կը ներկայացնէ:

Հոգաբարձութիւնը, արտակարգ Ժողովի մը մէջ մի առ մի նկատի առնելով ներկայացած առաջարկները՝ Մայիս 24 նամակով մը իր հակառաջարկները կը ներկայացնէ: Ռզալլա Ժորժ՝ Հոգաբարձութեան հակառաջարկները իր անձին դէմ վերաւորանք նկատելով՝ Մայիս 25 երկուողով մը կ'իմացնէ, թէ վերջնականապէս կը հրաժարի իր ընելիք ներատուութենէն, քանի որ «Վարձութիւնը» չէ ընդունած իր «օրինաւոր ու բանաւոր» առաջարկները:

Հոգաբարձութիւնը ընդհ. Ժողովի կը հրաւիրէ ազգայինները, եւ երկուստեք փոխանակած զրուցիւնները կարգալէ եւ բացատրելէ յետոյ՝ կուզէ անոնց կարծիքը առնել: Ընդհ. Ժողովը գրեթէ միաձայնութեամբ Հոգաբարձութեան տեսակէտը կ'ընդունի եւ կը լիազօրէ զայն՝ դործը իր յարմար դատած կերպով յառաջ տանիլ: Հոգաբարձութիւնը քաջալերւած Ժողովուրդին կողմէ ցոյց տրւած վըստահութենէն՝ անմիջապէս աշխատանքի կը լծուի: Մէկ քանի օրան ամէն մօտաւորապէս 7000 տոլարի հանգանակութիւն մը կ'արձանագրէ, մաս առ մաս վճարելի պարտատոմսեր ստորագրել տալով ներատուներուն:

Այդ օրերուն Ժողովուրդին խանդավառութիւնը իր դերադոյն աստիճանին կը հասնի: Ամէն ոք այն համոզումը կ'ունենայ, թէ այս անգամ դործը զլուխ պիտի ելլէ եւ դադութը պիտի օժտուի սեփական եկեղեցիով մը:

Հոգաբարձութեան այս յաջողութիւնը ոմանց կողմէ նախանձով կը դիտուի եւ ամէն միջոցներու կը դիմելի այսքան գեղեցիկ դործ մը կ'աւելցնելու համար, որ, ղժրախտաբար, կը յաջողի: Հոգաբարձութիւնը՝ ազգած այդ դաւերէն՝ կը հարկադրուի իր հաւաքական հրաժարականը ներկայացնել ընդհ. Ժողովի պաշտօնային նախագահ Պ. Ռզալլա Ժորժի, եւ հակառակ Տ. Գարրիէլ քահանայի կրկնակի հրաւերներուն եւ ստիպումներուն՝ անդրդուելի կը մնայ իր որոշման մէջ:

Նորակազմ Հայ Երիտասարդաց Երկսեռ Միութիւնը իր ծրագիր - կանոնադիրը կ'առաջարկէ նախ քան վաւերացնել տալուն եւ ԵՌԱԳՈՅՆԸ

իրը պաշտօնական դրօշ գործածելու արտօնություն ձեռք բերած ըլլալուն առթիւ, 1927 Դեկտ. 14-ի կերակրի առաւօտ դրօշակի բացման հանդէս մը կը կատարէ եկեղեցիի սրահին մէջ: Վերապ. Միքայէլ Պիշմէեան ոգեւորիչ բանախօսութիւն մը կը կընէ՝ «Այս օրը մեզի համար մեծ ուրախութեան եւ տօնի օր մըն է, քանի որ անիկա մեզի կը յիշեցնէ մեր սիրելի ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ եւ անգամ մը եւս մեր սրտերը կը կապէ անոր: Մենք ամենքս միեւնոյն ծառին ճիւղերը եւ միեւնոյն ակէն ընող ջուրի կաթիլներն ենք, որ աշնան տերեւներու նման հողմահար եւ հողմավար աշխարհի չորս կողմերը ցրած ենք եւ մաս մըն ալ ինկած այս օտար երկիրքին տակ...: Ո՛ր եւ է կերպով չենք կընար բաժնիլ արմատէն կամ ակէն՝ առանց մեր գոյութիւնը վրտանդելու: Առանց արմատի ծառ մը իր ճիւղերով եւ առանց ակի ջուրի կաթիլները անարժէք կը մնան: Պէտք է որ մենք մեր Միութեամբը միշտ կապուած մնանք մեր միակ արմատին, որ է մեր ՄԱՅՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ»:

Կը խօսին նաեւ Փրոֆ. Բ. Կայծակեան, Յարութիւն Գալստեան եւ Վահագն Մինասեան: Իսկ գաղութին հոգեւոր հովիւը «պահպանիչ»-ով մը կ'օրհնէ Հայոց դրօշակը:

Հայ Գաղութային Միութեան նորակազմ թատերական խումբն ալ նոյն ամսոյ 18-ին առաջին անգամ ըլլալով կը ներկայացնէ Եր. Օտեանի «Չարշըլը Արթին Աղա»-ն:

1928 Փետր. 12-ին, Հայ Երիտասարդաց Երկսեռ Միութիւնը կը բնագործ Շիրվանդադէի «Չար Ոգի»-ն: Միեւնոյն օրը հրապարակ կը հանէ նաեւ նոյն Միութեան խմբարտիւղ ամսաթերթ «ԵՌԱՆԴ»-ի առաջին թիւը, որուն շուրջ կը հաւաքին քանի մը երիտասարդ սկսնակ զրիչներ: Թերթին խմբագրութիւնը կը վարէ Վահագն Մինասեան, իրեն օգնական ունենալով Հրաչ Տէպէլեանը:

1928 Ապրիլ 25-ին տեղի կ'ունենայ ընդհ. Նահատակաց սղահանդէսը, նախագահութեամբ Տ. Գաբրիէլ քահանայի: Կը խօսին Գ. Միւրթարեան, Տոքթ. Յակոբ Գայսէրլեան (տեղական լեզուով) եւ ներսէս Պոյաճեան, որ եղերարարտ Զօհրապի «Հայը ամէն տեղ է, որովհետեւ հայրենիք չունի. Հայը ամէն լեզու կը խօսի, որովհետեւ իր լեզուն հասկցող չունի» խօսքը նիւթ կընէ իրեն: Հայ Երիտ. Երկսեռ Միութեան կողմէ կը խօսի Տոքթ. Զ. Տէպէլեանը, որ, իբր ականատես, շատ յուզիչ կերպով կը նկարագրէ 1915-ի Յունիսին Պոլսոյ Պալատի հրապարակին վրա 21 կախաղաններուն՝ իր եւ ամբողջ ժողովուրդին վրա թողուցած սահմուկեցոյցից տալուութեան:

Սղահանդէսին ներկայ կը գտնուէր նաեւ «Diario da Noite» թեր-

թին պատասխանատու տնօրէն D. Oswaldo Chataubriand-ը եւ յաջորդ օրւայ թիւին մէջ կը հրատարակէ «Em memoria dos Martyres Armenios» (Հայ մարտիրոսներու յիշատակին) վերնագրով յօդւած մը, որուն մէջ Հայ ցեղին դուատիքը կընէ:

1928 Յուլիս 8-ին տեղի կ'ունենայ Մարաշի Հայրենակցական Միութեան լսարան - հաւաքոյթը, ուր կը բանախօսէ Փրոֆ. Բ. Կայծակեան, «Ազգերու բարձրացումը» նիւթի մասին:

Ս. Բաւլոյի մէջ հայկական առաջին նախակրթարանը կը բացւի 1928-ին, Գաղութային Միութեան հովանիին տակ կազմուած «Յառաջդիմաւեր Հայուհեաց»-ի անդամուհիներէն Տիկ. Լուսիա Միւթարեանի եւ Օր. Ֆէրիտէ Գէորգեանի ջանքերով:

Միութեան գլխաւոր նպատակը կըլլայ մանուկներու դաստիարակութիւնը եւ Հայ լեզւի սրահայնման էական հարցը, եւ մասամբ կը յաջողի իր նպատակին մէջ: Մէկ քանի ամսուայ ընթացքին, տաճկախօս մանուկներու բերնէն լուած մաքուր հայերէն խօսակցութիւնը թէ՛ իրենց ծնողաց եւ թէ՛ ուրիշներուն ուրախութիւն կը պատճառէ եւ Միութեան ղեկավար անդամուհիները բարոյապէս վարձաւորուած կը զգան ինքզինքնին:

Նոյն թւականին կը բացւի նաեւ Մարաշի եւ Շրջակայից Հայրենակցական Միութեան «Եղիշէ Դուրեան» նախակրթարանը:

Յ. Հ. Միութիւնը 1928 Նոյեմ. 21-ի իրիկունը կը սարքէ իր անդրանիկ լսարան - երեկոյթը, հիւրաբար Ս. Բաւլօ գտնող Ներսէս վարդ. Տոլապճեանի նախագահութեամբ: Օննիկ Տարազեան կը բանախօսէ հայապահպանութեան ազդակներու՝ զպրոցի, երիտասարդական հաւաքավայրի եւ եկեղեցիի դերի եւ անհրաժեշտութեան մասին:

Յ. Հ. Միութիւնը իր վարած նախակրթարանին ծախսերը ապահովելու համար, անդամուհիներու ամսավճարներէն եւ ուշակերտներու թուակներէն դատ՝ բարերար անդամներ ալ կարճանագրէ հետեւալ ազգայիններէն՝ Յովհ. Տէմիրճեան, Մարտիրոս Գաապարեան, Ղազար Նազարեան, Էլիա Նազդաշ, Գաապարեան եղբարք, Սեդրակ Նազդաշ, Մեկքոն Գալստեան եւ Կիրակոս Տիրիկէրեան, որոնք ամսական որոշ վճարումներ կընեն:

Լինաւորնակ ազգայիններն ալ միանալով 300 միլրէյսով կը մասնակցին՝ Վարդան Կէպէնլեանի նախաձեռնութեամբ:

1928-ին կը կազմուի Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կոմիտէն, որ իր ծրագիր - կանոնագիրը պատկանեալ գիւնատունէն վաւերացնել տալէ

յետոյ, կը սկսի հրատարակային գործունէութեան եւ 1929 Յունւար 13-ի կիրակի երեկոյն, առաջին անգամ ըլլալով կը բեմադրէ «Աշխարհի Դատաստանը» կատարեալ յաջողութեամբ:

Նոյն թւականին, Միացեալ Նահանգներու ընտրեալ Նախագահ Հէյրըրթ Զուլթրի Րիօ Ժամանման առթիւ, Տ. Գարրիէլ քահանայ Սամէլէեան հետեւեալ հեռագիրը կուղարկէ. «Ս. Բաւլոյի հայ դպրութիւնը բարի դալուստ կը մաղթէ հայ ազգի մեծ բարերարին՝ անոր Պրազիլ այցելութեան առթիւ»:

Հուլիս անմիջապէս իր կողմէ ստորագրեալ նամակով մը կը պատասխանէ՝ արտայայտած լաւ զգացումներուն առթիւ իր խորին շնորհակալութիւնը յայտնելով:

Դարձեալ նոյն թւականին է, որ կը կազմուի Ս. Գ. Հնչակեան Կուսակցութեան Մասնաճիւղը:

1928-ին՝ նախաձեռնութեամբ Տ. Գարրիէլ քահանայի եւ Փրոֆ. Բ. Կայծակեանի՝ ի նպատակ Մամլթէյնի հայ թոքախտաւորներու Հիւանդանոցին հանդանակութիւն տեղի կունենայ եւ արդիւնքը՝ 6328 ֆրանք, ինչպէս նաեւ Ռզալլա Ժորժի այդ նպատակին համար նւիրած 10 անգլ. ոսկիի չէքերը կը զրկուին Բուժարանի խնամակալութեան:

1929 Մարտ 24-ին, Տարազիւր Զէյթունցիներու Հայրենակցական Միութեան Ս. Բաւլոյի մասնաճիւղը, Կիլիկիոյ անմահ տրժւերոյնը եղող Զէյթունի անկման 14-րդ տարեդարձը կը սզատունէ:

Գաղութները ալլասերումէ փրկելու եւ անոնց մէջ ազգային կեանքի նւիրման սէրը արթնցնելու համար միջոցներ հարկաւոր են: Ընչոտ ատոր համար ալ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ս. Բաւլոյի Կոմիտէն 1929 Մայիս 26-ին առաջին անգամ ըլլալով Հայաստանի Հանրապետութեան 11-րդ տարեդարձին առթիւ հանդէս մը կը կազմակերպէ: Կը բանախօսէ Տոքթ. Զ. Տէյլէեան, նիւթ ունենալով՝ Մայիս 28-ի անկախութեան տօնը: Կը խօսի նաեւ Օննիկ Տարազեան:

Նոյն տարւոյ Յուլիս 21-ին, Պոլսոյ Պայազիտի հրատարակին վրա կախաղան բարձրացող Ս. Գ. Հնչակեան քսան ղեկավարներու յիշատակին հոգեհանգստեան պաշտօն կը կատարուի Հայ Առաք. Եկեղեցւոյ մատրան մէջ եւ յաւարտ պատարագի սգահանդէս տեղի կունենայ:

Յուլիս 28-ին ալ Ֆրնտըճաքի Հայրենակց. Միութիւնը կը բեմա-

դրէ Կիլիկիոյ հայկական հերոսամարտի մէկ զրեաղը՝ «Մի' լար», ի նպատակ Սիւրիոյ կարօտ հայրենակիցներու:

1929 Սեպտ. 21-ին, Զօր. Անդրանիկի մահան Բ. տարեկիցին առթիւ, դպրութիւն մէջ դոյութիւն ունեցող բոլոր կաղմակերպութիւններուն համագործակցութեամբ սգատօն կը կատարուի: Մահաբեմին վրա կը զրէի ծաղկեպսակ մը Հ. Գ. Բ. Մ. սկզբնատառերով, որ կը նշանակէր «Համագործակցութիւն գաղութի բոլոր մարմիններուն»:

1929 Հոկտ. 6-ին ալ Հ. Յ. Դաշնակցութեան 39-րդ տարեդարձը կը տօնուի: Օրւան նախագահ Յովհաննէս Մամիկոնեան խնամքով պատրաստած պատմական տեսութիւն մը կընէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան քառասնամեայ գործունէութեան եւ կը թէ անոր կատարած դերը գրական, քաղաքական եւ զինուորական մարդերու մէջ՝ բացատրելով զրէի, քահի եւ դաշոյնի նշանակութիւնը: Յաջորդաբար կը խօսին նաեւ Տիգրան Աւագեան, Վահագն Մինասեան, Գեղամ Գալստեան եւ Օննիկ Տարազեան:

Հոկտ. 26-ին տեղի կունենայ Հաճնոյ անկման 9-րդ տարեկիցի սգահանդէսը՝ զանազան Հայրենակցականներու եւ կուսակցութիւններու մասնակցութեամբ:

Ս. Բաւլոյի մէջ դոյութիւն ունեցող քաղաքական զոյգ կաղմակերպութիւններու եւ զանազան անուններու ներքեւ կաղմած Միութիւններու կողմէ պարբերաբար սարքած հանդէսները եւ տրւած ներկայացումները դպրութիւն մէջ ազգային ոգիի արթնացման ազդակներ կըլլան: Այդ տեսակէտով, 1929 Դեկտ. 8-էն 15 եօթնեակը կարելի է նկատել առանձնապէս եռուն շրջան մը: Դեկտ. 8-ին, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Վարանդեան Ակումբի առաջին լսարանը տեղի կունենայ, 15-ին՝ Մարաշի Հայր. Միութեան «Եղիշ Դուրեան» նախադրեալի ամալերջի հանդէսը, երեկոյն ալ՝ Յ. Հ. Միութեան կրթարանի ամալերջի հանդէսը, երեկոյն ալ՝ Յ. Հ. Միութեան Խաֆլա Ինֆանթիլ Արմէնիօ - Պրագիլիէյրօ-ի տարեկան հանդէսը:

«Եղիշ Դուրեան» նախակրթարանի նոյն տարւոյ տնտեսական հոգը անձնւիրաբար իր վրա կառնէ Սերովրէ Փամպուքեան՝ յանդէսով բաւական գոհացուցիչ արդիւնքի:

Յ. Հ. Միութեան հանդէսին կը խօսի Տիկ. Լուսիա Միթարեան, զպրոցներու անհրաժեշտութեան մասին, եւ Prof. Hugo Penesi (պրագիլիացի), որ վեր կը հանէ հայ ցեղի ընդունակութիւնները՝ ներկայացնելով զայն որպէս յոռաջապահ Արեւելքի քաղաքակրթութեան:

Զէյթունի Երիտ. «Արծիւ» Միութիւնը իր յաղթանակի երեսուն

Եւ հինգամեակը կը տօնէ 1930 Յունւար 26-ին: Ս. Դ. Հնչակեան Մասնաճիւղի կողմէ կը խօսի Սիմօն Կակոսեան, եւ կը պատմէ Զէյթունի 1895-ի ապստամբական շարժման ընթացքին՝ Աղասիի, Ապահի եւ Մլեհի կատարած դերերը եւ յաղթական Զէյթունի եւ պարտւած Թիւրքիոյ միջեւ կնքւած հաշտութեան պայմանները կը կարգայ ներկաներուն, որոնցմէ շատերը անտեղեակ էին, մանաւանդ նոր սերունդը: Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ կը խօսի Օննիկ Տարաքճեան, եւ կը յիշէ 1862-ի եւ 1878-ի ապստամբական շարժումները, որոնց ընթացքին ոչ Հնչակեան եւ ոչ ալ Դաշնակցական Կուսակցութիւնները կային, եւ այն եղբակացութեան կուգայ, որ յեղափոխութեան ռազմիկներն եղած է Զէյթունը: Կոչ կընէ զէյթունցի երիտասարդներուն եւ պատանիներուն, որ ազատ երկրի թոյլ եւ մեղկ կեանքին անձնատուր ըլլալով՝ իրենց պապերու քալած ճամբէն չչեղին, այլ անոնց ապրելակերպովը ընթանան եւ օր մը իրաւունք ունենան ըսելու զիրենք ծնող մայրերուն. «եսալ մը տնկէ վրաս, ու դուռն՝ ուրախ լուրեր տար ի Զէյթուն»:

Զէյթունի յաղթանակի տօնին կը յաջորդէ վան - վասպուրակացի ապրիլեան հերոսամարտի 15-ամեակը, որ կը տօնուի 1930 Ապրիլին, նախաձեռնութեամբ Յակոբ Գոչեանի (վանեցի), Տիգրան Աւագեանի (շատարեցի), Յովհ. Մամիկոնեանի (ղարարաղցի) եւ մասնակցութեամբ քաղաքական կրկին կուսակցութիւններու եւ Հայր. Միութեանց: Կը խօսին Տիգրան Աւագեան, Սիմօն Կակոսեան եւ Օննիկ Տարաքճեան: Հանդէսէն դուրս հասոյթը եւ յատկապէս կազմւած Յանձնախումբի կողմէ հանգանակւած դուժարը, ինչպէս նաեւ Հ. Յ. Դ. Վարանդեան Ակումբի կողմէ բեմադրւած «Արշիմ մալ ալան» օփերէթի առթիւ Տիկ. Ա. Տարաքճեանի ներկած սեղանի զարդի աճուրդի արդիւնքը, ընդամենը 28 անդլ. ոսկի, կը զրկուի Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Կաթուղիկոսին, Թիւրքիայէն Սիւրիա բռնադատուող հայերուն յատկացելու համար:

Ն. Ս. Օձուրեանը, 1930 Պոստոս 12 թւակիր դրութեամբ, ի միջի ալիք, կը գրէ. — «Հեռաւոր օտարութեան մէջ կենդանի եւ վառ պահել եղբայրական սէրը եւ փութալ յօգնութիւն կապուտ կողուրու եւ կարօտ եղբայրներուն՝ շատ յուզիչ եւ սրտազբաւ է:

«Ա՛խ, ի՞նչ էինք եւ ի՞նչ եղանք: Թշուառութիւնը ազգի մը անկացութիւն չառաջնորդեր, եթէ անցեալի տխուր փորձառութենէն օգուտինք:

«Արդար Աստուծոյ անպատիժ չի թողուր անդթութիւնը եւ անխառնութիւնը: Տեսանք ազգի անձխառն մը ծրագրող իբրիւտակալ

դահլիճներուն կախաղանի վրա ճօճումը, տեսանք այսօր ալ Հայոց արիւնով սնանող, բիւրաւոր հայ մարտիրոսներ յօշոտող, հայ կոյսեր եւ զեղանի հարսեր իրենց զաղանակն կրից զոհ ընող քիւրտներուն կացութիւնը: Աստուծային պատգամները անյեղլի ճշմարտութիւններ են, «զոր ինչ սերմանէ ոք, զնոյն եւ հնձնցէ»:

«Հաւատացէ՛ք մեր երանաշնորհ Հարց հաւատքով. «Բաժակ մը պաղ ջուր իր վարձքը ունի»: Վարձատրող Աստուծոյ հաւուցանէ»:

1930 Ապրիլ 6-ի երեկոյեան տեղի կունենայ Յ. Հ. Միութեան երեկոյը - պարահանդէսը: Տոքթ. Վահագն Մինասեան բանախօսութիւն մը կընէ մանուկներու դաստիարակութեան շուրջ:

Ս. Բաւրոյի հայ գաղութին համար անակնկալ մը կըլլայ Փարիզի Յոգէն Թատրոնի հայ դերասան Լեւոն - Յարութի ժամանումը: Ժողովուրդի կողմէ յայտնւած փափաքին վրա, Ապրիլ 26-ի շաբաթ երեկոյին Theatro Municipal-ի մէջ կը ներկայացնէ «Թալէաքի սպանումը կամ Յեղին վրէժը»:

Ս. Բաւրոյի հայ գաղութը, թէեւ քիչ մը ուշ, վերջապէս, կը յաջողի չկամութեան ալիքները ետ մղել եւ տօնել Ա. Ահարոնեանի դրական գործունէութեան քառասնամեայ Յորելեանը, Լեւոն Մոսիշեանի նախադահլիճութեամբ: Կը խօսին Ներսէս Պոյաճեան, Յարութի Յալաճեան, Յովհ. Մամիկոնեան եւ Վահագն Մինասեան:

1930-ի Պրագիլիոյ հոկտեմբերեան յեղափոխական շարժումը պատճառ կըլլայ, որ գաղութը ժամանակի մը համար ինքն իր մէջ ամփոփուի:

Շնորհիւ առժամեայ կառավարութեան ձեռք առած միջոցներուն եւ տարած ֆանքերուն՝ երկիրը իր բնականօրէն վիճակը գտնելէն յետոյ, միութիւններ եւ մարմիններ վերստին կը սկսին իրենց գոյութիւնը զգալի ընել՝ հանդէսներու կազմակերպութեամբ:

Առաջին անգամ Յառաջ. Հայուհեաց Միութիւնը իր զարդի աճուրդի հանդէսը կը կատարէ Դեկտ. 28-ին: Հանդէսի զաղարի միմալեքի հանդէսը կը կատարէ Դեկտ. 28-ին: Հանդէսի զաղարի միջոցին, Միութեան Վարչութիւնը անակնկալ մը կընէ՝ դոյնդոյն ծաղիկներով զարդարւած ռոջ ուլ մը բեմ հանելով որպէս աճուրդի առարկայ: Աճուրդը տեղի կունենայ ամերիկեան ձեռով եւ համեստ դուժար մը կապահովէ զարդին:

Նոյն ամսոյ 31-ի երեկոյին, Եկեղեցւոյ սրահին մէջ երեկոյթ մը տեղի կունենայ: Առժամեայ Հոգաբարձութեան կարգադրութեամբ,

Ճական միլիոնյա վիճակահանութեան տոմսեր հրապարակ կելլեն: Վիճակահանութեան նիւթը՝ Օմէկա ոսկի ժամացոյց մը եւ 56 այլադան առարկաներ կը դասաւորւին դոյնդոյն մոմերով զարդարւած Կաղանդի ծառին շուրջ: Տ. Գարրիէլ քահանայի կողմէ երեկոյթի նպատակը բացատրելէ յետոյ՝ Օ. Տարադեան Կաղանդի նշանակութիւնը բացատրող հակիրճ բանախօսութիւն մը կընէ: Վիճակահանութենէն յետոյ ներկաները կը սլառասլառօրէն օշարակով եւ քաղցրեղէնով:

Ինչպէս Յառաջընթացը Հայուհեաց, նոյնպէս Մարաշի Հայր. Միութեան «Եղիշէ Դուրեան» նախակրթարանները 1928էն մինչեւ 1930-ի վերջը իրենց դոյնութիւնը կը սլահեն եւ եռամեայ յաջող չրջան մը կը բոլորեն: 1931-ի սկիզբը, կրկին Միութիւններու փափաքին վրա եւ փոխադարձ համաձայնութեամբ, Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան տըրամադրութեան տակ կը դուրսին «Հայ Ազգ. Դուրեան վարժարան» առնուով, որուն բացման հանդէսը տեղի կունենայ Յունիս 7-ին:

1931-ին, հրապարակային դործունէութեան կը սկսի 1928-ին կազմւած Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Ս. Բաւրոյի Ուսանողական Միութիւնը եւ մինչեւ 1934 թւականը կունենայ 12 հանդէս - ներկայացումներ:

Նոյն թւականին, Հայաստանի մէջ պատահած երկրաշարժի տղետեաներուն եղբայրական օգնութեան փութալու հարկն ալ կը վըճարէ Ս. Բաւրոյի դպրութիւնը: Հայ Երիտ. Երկսեռ Միութեան, Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան Մասնաճիւղին եւ Հաճնոյ Հայրեն. Միութեան անդամներէն խառն Յանձնախումբ մը կը կազմուի եւ հանդանակութեան կը ձեռնարկուի: Գործը արդիւնաւոր ընելու համար, կորոշուի հանդէս - երեկոյթ մը սարքել, որ տեղի կունենայ Յուն. 28-ին: Տոբթ. 2. Տէպէլեան՝ մարդոց առ Աստուած, առ Հայրենիք եւ առ բնութանը ունեցած պարտականութեանց շուրջ բանախօսութիւն մը կ'ընէ: Անոնք որ մինչեւ այն ատեն մասնակցած չէին հանդանակութեան՝ տեղւոյն վրա կը կատարեն իրենց պարտականութիւնը: Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ս. Բաւրոյի Կոմիտէն եւ Սալնոյ - Զորի Հայրեն. Միութիւնը որոշ գումարներով կը մասնակցին հանդանակութեան, ինչպէս եւ Սանդոսի ազգայինները՝ նախաձեռնութեամբ Ս. Պէրպլէրեանի եւ Օ. Տէպէլեանի:

1931 Մարտ 1-ին ընդհանուր ժողով կը գումարուի եւ Եկեղեցւոյ մատակարարութեան համար հոգաբարձական նոր ընտրութիւն մը

կը կատարուի: Պաշտօնի կը կոչւին Պետրոս Չալեան, Տոբթ. Գր. Եաղսրղեան, Մինաս Պոկաղեան, Ներսէս Պոյաճեան, Գէորգ Գալուստեան, Ջարեհ Գանարճեան, Ջաքարիա Կէօքճեան, Աւագ Ծանիկեան, Լեւոն Արովեան եւ Յարութիւն Ճէհտեան: Այս մարմինը Ամերիկահայոց Առաջնորդարանէն պաշտօնապէս ճանչցելէ յետոյ, իրեն զըլխաւոր զբաղումը կընէ Եկեղեցւոյ կանոնադրի մը պատրաստութիւնը՝ Արաք - Օրքոստֆս Առաջնորդարանի կանոնադրութեան հիման վրա, եւ զայն պատկանեալ զիւանապանէն վաւերացնել տալով՝ պաշտօնապէս ճանչցւած՝ հաղորդակցութեան կը մտնէ Պուէնոս Այրէսի Հայ Առաք. Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան հետ՝ Հարաւ. Ամերիկեան առանձինն առաջնորդութեան վերածելու մասին կարծիքներու փոխանակութիւն կատարելու համար: Պուէնոս Այրէս նախապէս այդ ուղղութեամբ աշխատած եւ թեկնածուներու հետ ալ բանակցած ըլլալը կը յայտնէ եւ այս անգամ նախաձեռնութիւնը կուզէ Ս. Բաւրոյի տալ:

Իջմիածնի Հոգեւոր Գերագոյն Խորհուրդը իմացած ըլլալով այս շարժումը, 1932 Սեպտ. 6 պաշտօնադրով մը Քալիֆորնիոյ Առաջնորդ Գարեգին Եպիսկ. Խաչատուրեանի կը գրէ եւ կուզէ անոր կարծիքը իմանալ, թէ՛ «հարաւոր է կաղմակերպել Հարաւ. Ամերիկայում նոր թեմ, եւ եթէ ոչ, Ամերիկայի երկու թեմերից որի՞ն նպատակադրմար է կցել, հաղորդակցութեան եւ այլ պայմանները ուղղութեան առնելով»: Գարեգին Եպիսկ. Հարաւ. Ամերիկայի գաղութահայութեան մասին որոշ զաղափար չունենալով՝ կը խուսափի ուղղակի կարծիք յայտնելէ, միայն նկատի առնելով հեռաւորութիւնը կրկին Առաջնորդութեանց սահմաններէն եւ միեւնոյն ատեն լսած ըլլալով որ Հարաւ. Ամերիկեան 25 - 30 հազար հայութիւն կը պարունակէ իր մէջ, անձնապէս առանձինն Առաջնորդութեան վերածելուն համամիտ գտնելով՝ իր տեսակէտը կը պարզէ Գ. Միթիթարեանի եւ կուզէ այդ մասին անոր կարծիքն ու «գործնական թելադրութիւնները» ունենալ: Գ. Միթիթարեան տեղեակ ըլլալով Ս. Բաւրոյի եւ Պուէնոս Այրէսի Հայ Առաք. Եկեղեցիներու Հոգաբարձութեանց միջեւ կատարւած թղթակցութիւններուն, որոնց մէջ կը պակսէին Առաջնորդարանի մը կազմութեան մասին որոշ ծրագիրներ, Գարեգին Եպ. ի նամակին պատասխանելէ առաջ՝ հարկ կը տեսնէ զրել Պուէնոս Այրէսի Հոգաբարձութեան եւ խնդրել, որ այդ մասին իրենց վերջնական որոշումը, կարելի եղածին չափ շուտ, հաղորդեն: Հոգաբարձութիւնը՝ թեկնածուներու հետազոտութեան վերսկսած ըլլալը կը յայտնէ եւ վերջնական եզրակացութեան մը գալէ յետոյ՝ տեղեկացնել կը խոստանայ:

Ամերիկահայոց Առաջնորդ Ղեկնող Եպ. Էս լսած ըլլալով Հա-
րաւ. Ամերիկան առանձինն Առաջնորդութիւն մը կազմելու մասին ե-
ղած ձեռնարկները՝ 1932 Օգոստ. 18 նամակով կը դրէ Գ. Մխիթար-
եանի. «... Հարաւ. Ամերիկայի թեմերուն հանդէպ մեր հանգա-
մանքը հոգատարական է, քան լիազօր առաջնորդական: Ս. Էջմիա-
ծնէ հրահանգի կը սպասեմ, որ եթէ ստանամ, լիազօրեւած պիտի այ-
ցելեմ Հարաւ. Ամերիկայի բոլոր դաղութները: Այլապէս եղած կար-
գադրութիւնները աւելի թիւրմացութիւններ կը ստեղծեն եւ չա՛տ
զգուշացուցութիւն կը պահանջուի մեր իրաւասութիւնը բարձր պահե-
լու եւ օգտակար ընծայելու համար Հարաւ. Ամերիկայի մէջ »:

Ս. Բաւոյի Հայ Առաք. Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան՝ պարա-
գաներու բերմամբ հաւաքական հրաժարումէն յետոյ՝ խնդիրը առ-
կախ կը մնայ:

1931-ին Հայ Ազգային Դուրեան Վարժարանի շուրջ՝ Եկեղեցւոյ
եւ Դպրոցի Հոգաբարձութեանց միջեւ տեղի ունեցած տարակարծու-
թեան հետեւանքով՝ երկու կողմերն ալ կը հրաժարին:

Եկեղեցւոյ հրաժարեալ Հոգաբարձութեան տեղ առժամեայ մար-
մին մը կընտրել, ատենապետութեամբ Աբր. Չորպաճեանի: Այդ
Մարմինը իր կարելին կընէ եկեղեցին եւ դպրոցը հաստատուն հիմե-
րու վրա դնելու համար: Կաշխատի հաստատու Ազգ. տուրքի դրու-
թիւնը, եւ մասամբ ալ կը յաջողի. կը կազմէ Աղքատախնամ Մար-
մին, Եկեղեցատիրաց Միութիւն, եւն.: Դժբախտաբար, սակայն, ա-
նոր ալ պաշտօնավարութիւնը կարճատեւ կըլլայ եւ սկսած դործերը
առկախ կը մնան: Այդ շրջանէն՝ միայն Աղքատախնամն է, որ մինչեւ
այսօր իր գոյութիւնը կը պահէ եւ Ս. Բաւոյի Հայ դաղութին մէջ
նախախնամական դեր մը կը կատարէ՝ ապացուցեալ չքաւոր ընտա-
նիքներուն եւ հիւանդներուն օգնելով՝ առանց յարանաւանական խըտ-
րութեան:

1932 Փետր. 26-ին Ս. Բաւոյի Հայ Առաք. Եկեղեցւոյ ժողովա-
որահին մէջ կը կազմուի Հ. Բ. Ը. Միութեան Մասնաճիւղը՝ նախա-
ձեռնութեամբ Գ. Մխիթարեանի եւ Լ. Մոստիշեանի, Հիմնական Կա-
նոնադրի 23-րդ յօդւածին տրամադրութեան համաձայն՝ հետեւեալ
տասը անդամներով՝ Վահրամ Քէնթէնէճեան, Ղազար Նաղարեան,
Փրոֆ. Բ. Կայծակեան, Պատ. Կ. Քէտիկեան, Մանէլ Խրլազեան,
Աբրահամ Չորպաճեան, Գէորգ Մուրատեան, Տոբթ. Զ. Տէպէլեան,
Լուսն Մոստիշեան եւ Գիւտ Մխիթարեան: Միաձայնութեամբ տեղա-
կան Մասնաճիւղին նախագահ կ'որոշեն Վահրամ Քէնթէնէճեանը՝ Դի-

« Վ Է Մ » - Ի Ն

Բաժանորդ կարելի է գրել հետեւեալ տեղերը--

Երանսա՝ Լ. Գեւորեան, 17, Rue Damesme, Paris.

Ն. Կակոսեան, (Մարսէյի եւ շրջակայքի ընդհ. գործակալ)
49, Rue Nationale, Marseille.

Յունաստան՝ Մ. Սաուլեան, «Նոր Օր» 20-A, Rue Vouli, Athènes.

Խումանիա՝ Վահէ Բահադերեան,

V. Bahaderian, 4, Str. Cosbuc, Bucarest; IV.

Եգիպտոս՝ Գ. Մխիթարեան, խմբագր. «Յուսարեր»-ի.

B. P. 868, Le Caire.

Լիբանան, Գառնիի Գիւղալեան,

Collège Arménien 127, rue Vadi Abou Jemil, Beyrouth.

Սիրիա՝ Յ. Սիմոնի, B. P. 310, Alep.

,, Ս. Պոյաճեան, B. P. 321, Damas.

Իրաք՝ Մ. Սոսեան, South Gate Bafaveen, Bagdad.

Երան՝ Վար. Բարայեան, Թաւրիզ:

,, Ա. Գէորգեան (Խուլիստանի ընդհ. գործակալ),

Իրան՝ Մ. Համբարձումեան, Ահւազ,

Southern State Railway, Ahwaz.

Պեհլան՝ Ար. Խոջայեան,

A. Khodjayan. Magasin «Khochnoud», Avenue Lalezar, Téhéran.

Եպահան - Զուլա՝ Թադ. Թադէոսեան

Ռուս. Ամերիկայի ընդհ. գործակալ՝ Յ. Կոբոյեան,

H. Gopoyan, 359 W. 28th St. New York, N. Y., (U. S. A.).

Արաւ. Ամերիկա՝ Եդ. Կաշերեան, Canning 1245, Buenos-Aires

« Ար. Դալտեան, Rua 25 de Março, 262 São Paulo (Brésil).

«Յ Ա Ռ Ա Զ»

ՕՐԱԹԵՐԹ ԱԶԳԱՅԻՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Խմբագիր՝ ՇԱԽԱՐԾ ՄԻՍԱԲԵԱՆ

ՆՈՐԳԱԿՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ	Տարեկան	վեցամսեայ	Նամսեայ
ա եւ Գաղութներ	140 ֆրանք	70 ֆրանք	35 ֆրանք
ս, եգիպտոս, Զիլիբիա, Խալիս 250 ֆրանք	130 ֆրանք		
երկիրներ	200 ֆրանք	100 ֆրանք	
կա	200 ֆրանք	100 ֆրանք	

ՀԱՍՏԷ.— 17, Rue Damesme, Paris XIII

Imp. ARTISTIQUE,

42, Rue de la Jonquière, PARIS (17e)